

**PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR
NYELVTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA
ALKALMAZOTT NYELVÉSZET DOKTORI PROGRAM**

Tuboly Ágnes

Kultúraközvetítés a Bűn és bűnhődés magyar fordításaiban

Doktori (PhD) értekezés

Témavezető: Prof. Dr. Lendvai Endre Dsc. professor emeritus

Pécs

2023

Tartalomjegyzék

Köszönetnyilvánítás	3
Bevezetés	4
1.1 A téma aktualitása	4
1.2 A kutatás tárgya, célja, gyakorlati haszna	6
1.3 A dolgozatban használt kifejezések, fogalmak	8
1.4 A disszertáció szerkezete	10
1.5 Kutatási kérdések	11
1.6 Kutatási módszer	11
1.7 Szövegválasztás.....	12
2. Dosztojevszkij és a Bűn és bűnhődés.....	13
2.1 A 19. századi Oroszország társadalmi helyzete	13
2.2 A regény cselekménye	16
2.3 A regény fogadtatása Magyarországon	17
2.4 A regény magyar fordításai és fordítói.....	19
3. A reáliák értelmezése	22
3.1 Elméleti háttér	22
3.1.1 A reália fogalma, megnevezései.....	26
3.1.2. Kultúra a fordítástudományban	31
3.2. Nyelv és kultúra	34
3.2.1. Kulturális kontaktusok nyelvi visszatükröződése	35
3.2.2. Nyelvi és kulturális kölesönzés	38
3.2.3. Terminológiai átvételek.....	41
3.2.4. Az idegen szavakhoz való attitűd	43
4. A reáliák fordítása.....	44
4.1. Fordítási műveletek és stratégiák	45
4.1.1 Explicitáció és implicitáció	52
4.1.2 Honosítás és idegenítés.....	53
4.2. Interkulturális fordítás	54
4.3 Irodalmi fordítás-műfordítás	56
5. Reáliák és a kulturális tartalom fordításainak elemző vizsgálata	58
5.1. A reáliák funkciója	58
5.2. Reáliák fordításának vizsgálata a fordítói megoldások szerint	62
5.2.1. Közvetlen átvétel	63
5.2.2 Általánosító fordítás/generalizáció	67
5.2.3 Adaptáció.....	69
5.2.4. Teljes átalakítás	73

5.2.5 Kihagyás	77
5.2.6 Körülírás	80
5.2.7 Behelyettesítés	82
5.3. Reáliák fordításának vizsgálata tematikus csoportok szerint.....	85
5.3.1. Földrajzi reáliák.....	87
5.3.2 Tulajdonnevek	90
5.3.2.1. Megszólítások	92
5.3.2.2. Becézés, kicsinyítés	96
5.3.3 A mindennapi élet reáliái.....	98
5.3.3.1 Ételek, italok	98
5.3.3.2 Öltözetek.....	101
5.3.3.3 Pénzek, mértékegységek.....	102
5.3.3.4 Foglalkozások	104
5.3.3.5 Szórakozóhely.....	106
5.3.4.2 Rabsággal kapcsolatos kifejezések	110
5.3.4.3 Hatalmi szervek, irányító szervezetek	111
5.3.4.4 Történelmi reáliák.....	112
5.3.4.5 Művészet és kultúra	114
5.3.4.6 Kulturális allúziók.....	118
5.4 Vallási kifejezések.....	121
5.5 Reália-frazeologizmusok fordítása.....	124
6. Összegzés	128
6.1. A kutatás eredményei.....	128
Irodalom.....	136
Források	143
Szótárak, internetes források	143

Köszönetnyilvánítás

Köszönet témavezetőmnek Prof. Dr. Lendvai Endrének, aki éveken át segítette munkámat, támogatott és erősített a nehéz pillanatokban. Köszönetet mondok Dr. Klaudy Kingának és Dr. Heltai Pálnak, Dr. Simigné Dr. Fenyő Saroltának, Dr. Lőrincz Juliannának, akik a publikációs feladataimhoz nyújtottak segítséget. Köszönöm a PTE Nyelvtudományi Doktori Iskola minden tanárának az egyetemi éveket. Hálámat fejezem ki mindazok felé, akik támogattak és bíztattak ebben az időszakban.

„A fordítás- híradás távoli tájakról. És a legjobb telefonkábel sem közvetít olyan minőségű hangot, amilyen az élő hang. De lehetővé teszi a beszédet, egymás megértését.”
Szabó Ede (1968:60)

Bevezetés

1.1 A téma aktualitása

Minden nyelv tartalmaz olyan kifejezéseket, amelyek fordításához nyelven kívüli ismeretek is szükségesek, megnehezítve ezzel a fordító munkáját. Ezek a kifejezések egy látszólag jól elkülöníthető csoportot képeznek, melyeket gyakran reáliának neveznek a fordításkutatók, ugyanakkor a fordítástudományban a terminus definíciója, tartalmi és terjedelmi korlátai sem tisztázottak mind a mai napig.

A reáliák fordításának kutatása közkezdvelt téma, Klaudy (2013:86) szerint „lakmuszpapír” szerepet játszik, segítségével általános tendenciákat figyelhetünk meg nyelvpár szerinti, fordítási irány szerinti fordítói stratégiákról, bizonyos korokra jellemző fordítói normákról valamint egyes fordítók egyéni stílusának jellegzetességeiről.

Különösen az irodalmi szövegek bővelkednek kultúrspecifikus kifejezésekben és utalásokban, amelyek a forrásnyelvi olvasó számára egyértelműek és világosak, a célnyelvi olvasóra pedig idegenként hatnak, értelmük esetenként rejtve is marad. Az irodalmi művek fordítása során ezért számolni kell a kulturális információvesztéssel, ugyanakkor az avatott fordítónak törekednie kell arra, hogy ezt a veszteséget a minimálisra csökkentse, hiszen a jelenkori globalizált olvasó érdekelt a minél több kulturális információ megismerésében.

Manapság egyre több világirodalmi klasszikus újrafordítása lát napvilágot, melyek kiváló terepet nyújtanak a fordítástudományi kutatók számára a korábbi fordításokkal való összehasonlításra. Ilyenek többek mellett a *Zabhegyező* (Barna Imre), *Shakespeare darabok és Isteni színjáték* (Nádasdy Ádám), *Közöny* (Ádám Péter-Kiss Kornélia), *A nagy Gatsby* (Bart István), *Faust* (Márton László), *Az utolsó mohikán* (Gy. Horváth László).

A téma aktualitását számos cikk, műfordítókkal végzett interjú, könyvbemutató övezi az interneten. Dolgozatom témáját is egy hasonló forrás ihlette, mégpedig Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődés* című regényének legújabb kiadása, melyet Soproni András fordításában tárt olvasóközönség elé a Syllabux Kiadó 2015-ben.

A kutatói kíváncsiságot a könyvbemutatóhoz kötött interjú¹ (2015) keltette, amelyben Soproni több fordítástechnikai kérdést is feszeget («*εραμνη*»- 'hazudni' fordításai különböző kontextusokban ('*τέβηγ*'), «*σλεδωατηλ*»- 'vizsgálóbíró' szerepel a korábbi fordításokban', amit ő *nyomozó*ként fordít, tegezés/magázás formulái ('*Βη-Ön/maga* ') stb.

Ezek többnyire nyelv- és kultúrspecifikus kifejezések példái, melyek javarészt a forrásnyelvi és célnyelvi befogadók eltérő kulturális hátterére, a forrás,- és célkultúra nyelvi rendszereinek különbségeire vezethetők vissza. Egy másik interjúban Soproni András kiemeli, hogy munkája során tudatosan nem vette figyelembe a korábbi fordításokat:

„Töredelmesen bevallom, én csak *Görög Imre* és *G. Beke Margit* közös munkáját olvastam, azt is közel ötven éve. Nem érzem hivatva magamat, hogy alapos véleményt mondjak akármelyikről is, tegyék meg ezt a filológusok, a kritikusok. Amikor hozzáfogtam a munkához, kifejezetten kikötöttem magamban, hogy nem veszem kézbe a régebbi fordításokat, és ezt majdnem száz százalékig be is tartottam²”.

Dolgozatom célja viszont az, hogy összevegyem a világirodalom egyik klasszikusának, Dosztojevszkij a *Bűn és bűnhődés* című regényének három magyar fordítását, összehasonlítsam a regényben található reáliák és kulturális tartalom fordítási megoldásait.

Az elemzés korpuszát két korábbi (Görög Imre- G. Beke Margit 1970, Vári Erzsébet 2004), illetve a legújabb magyar fordítás (Soproni András 2015) szövegei képezik. Az összevetés során arra keresem a választ, hogy milyen fordítói megoldásokat alkalmaznak a fordítók a kulturális tartalom célnyelvre történő átültetésekor az egyes szövegváltozatokban, illetve mi az, amit átmentenek a célnyelvbe és mi megy veszendőbe, mennyire képesek közvetíteni a kulturális tartalmat.

A kultúráközvetítés egyik csatornája a műfordítás, egy nemzet szépirodalmi alkotásainak más nyelvekre történő átültetése. Az irodalmi művekben reprezentálódnak társadalmi és kulturális jellegzetességek és sajátosságok, az aktuális korszakra jellemző társadalmi struktúra, világnézet és nyelvhasználat egyaránt.

A reáliák fordítása során különösen vékony jégen táncol még a gyakorlott fordítói is, ugyanis nem elegendő a célnyelv kiváló ismerete, a kulturális kompetencia is elengedhetetlen.

¹ Forrás: <https://www.youtube.com/watch?v=SwPHRNeRDE4> Hozzáférés: 2021.02.07.

² <https://prherald.hu/bun-es-bunhodes/> Hozzáférés: 2021.02.07.

A fordítási folyamatban a fordító, mint kultúraközvetítő van jelen, hiszen a fordítás során nem csak az adott nyelv lexikai és grammatikai egységeit, hanem az egész kultúrát ülteti át a célnyelvbe, ily módon egyfajta interkulturális „kommunikátor” szerepet kell felvennie, amely rendkívüli szakavatottságot és kompetenciát igényel. A reáliák értelmezéséről és fordításáról alkotott nézeteimet későbbi fejezetekben fejtem ki.

A fordítás kulturális aspektusai a nyelvészeti fordítástudomány, mint diszciplína „perifériáján” helyezkednek el, így óhatatlanul kevesebb figyelem összpontosul a kulturális tartalom célnyelvre történő fordításának vizsgálatára, elemzésére, noha a „kulturális fordulat” óta a fordítás kultúraközvetítő szerepének vizsgálata a középpontba került. A hazai fordítástudományi diskurzusban jobbra a fordítástudomány nyelvészeti aspektusai hangsúlyosak, jóval kevesebb figyelem összpontosul a műfordításra, annak kulturális aspektusaira, a nyelvi elemek kulturális konnotációinak célnyelvre történő átültetésére.

A témaválasztást indokolja az is, hogy specifikusan a szépirodalmi szövegek fordítását, fordíthatóságát elemző és leíró tudományterület jelenleg nincs, ahogy egységes elméleti meghatározás sem. Ennek meghatározása voltaképpen lehetetlen feladat is lenne a nyelvek különbözősége miatt, ugyanakkor az egy-egy konkrét nyelvpár – esetünkben orosz-magyar nyelv- vonatkozásában vizsgált fordítói stratégiák és műveletek kutatása és tanulmányozása segítséget nyújthat a gyakorlati alkalmazásban.

Elméleti előfeltevésként úgy vélem, hogy a fordítói műveletekre nézve a honosító megoldások dominánsak, melyre a kutatás eredményei derítenek fényt az értekezés végkövetetésében.

1.2 A kutatás tárgya, célja, gyakorlati haszna

A kutatás tárgya - ahogy fentebb szót ejtettünk róla- Dosztojevszkij: *Bűn és bűnhődés* című regénye három magyar fordításának (Görög Imre-g. Beke Margit 1970. Magyar- Helikon Európa Kiadó. Budapest, Vári Erzsébet 2004. Jelenkor. Pécs, Soproni András 2015. Syllabus, Budapest) összehasonlító elemzése a reáliák és a kulturális tartalom fordítói megoldásaira nézve.

A Bűn és bűnhődés első fordítása Szabó Endre nevéhez fűződik, 1888-ban adták ki *Raszkolnikov* címmel, melyet 1900-ban újabb kiadás követett *Raszkolnyikov. Bűn és bűnhődés* (Szabó Endre-Vass József). További kiadásai jelentek meg *Bűn és bűnhődés* (Görög Imre-G.

Beke Margit 193?, Est-Pesti Napló, Filléres klasszikus regények), majd *Bűn és bűnhődés*. *Raszkolnyikov* címmel Benamy Sándor 1942-es fordítását adta ki az Epecha Bp.

Számomra az első elérhető és felhasznált kötet a *Bűn és bűnhődés* Görög Imre- G. Beke Margit fordításában Magyar Helikon-Európa Kiadó Bp. jelentette meg 1970-ben. Ezt követte Vári Erzsébet fordítása (Jelenkor, Pécs 2004), majd a legújabb fordítás Soproni András (Syllabux 2015).

Az elemzést tehát az 1970 után keletkezett magyar fordítások szövegeiben feltárt,- általam reáliának tekintett nyelvi elemeken végzem. Ezeket az elemeket a feltárást követően tematikus csoportokba rendeztem (ld. 5. fejezet). Az elemzésben a 184 orosz nyelvi elem három magyar fordításának, vagyis 552 elem összehasonlítása során vizsgálom a fordítói megoldásokat az alábbiakra nézve:

- a.) reáliák: Vlahov-Florin (1980) és Lendvai (1986) kategóriái szerint, melyet a nyelvi anyagnak megfelelően változtattam
- b.) reália-frazeologizmusok fordítása (Drahota-Szabó 2013)

Dolgozatomban egy tág reália-felfogást követek, ide sorolom például: irodalmi művek címeit, dalok, énekek címeit, szólásokat, közmondásokat stb.

Mivel az eddigi legtágabb reáliadefiníciót és felfogást Drahota-Szabó (2013) fogalmazta meg, így az alábbi definíciót tekintem irányadónak a dolgozatomban:

„[...] a reáliák alatt olyan nyelvi jeleket vagy jelkombinációkat értek, amelyek egy bizonyos korban a jelhasználók egy csoportja számára denotációjukon túlmenően többlettértékkel, konnotációval rendelkeznek, s így a csoport tagjaiban megközelítőleg azonos, illetve hasonló asszociációkat keltenek. Ez a relevanciájuk annak tudható be, hogy a csoport történelmével, társadalmi-politikai berendezkedésével, művészetével, szokásaival és erkölcsrendszerével, azaz röviden: a nyelv-és kultúráközösség tagjainak életével, gondolkodásával szorosan összefüggnek.” (Drahota-Szabó 2013:6).

Ennélfogva munkám során vélhetően jóval több olyan nyelvi elemet is elkülöníték, melyek nem sorolhatóak a klasszikus értelemben vett reáliák közé, van szótári ekvivalensük, ám a forrásnyelvi beszélő számára kulturális többletjelentést hordoz, mely konnotációs-többlet a célnyelvi olvasó előtt rejtve marad.

A kutatás során az egyes fordítói megoldások elemzése, az eredmények értékelése a kultúraspecifikus tartalom, mint fogalom árnyaltabb meghatározását eredményezheti.

Vermes tanulmányában (2004) kiemeli, hogy a reália terminust rendkívül tágan értelmezik, minket viszont nem egy kultúra elemeinek hiánytalan leltára érdekel, hanem az, hogy mi teszi egyik kultúrát különbözővé a másiktól, vagyis a kultúrák között történő fordítás esetében a legfontosabb szempont a kulturális kontextusok különbsége, „kultúraspecifikussága” (Vermes 2004:8).

Jelen dolgozat nem elsőként vállalkozik a kultúraspecifikus elemek fordítói megoldásainak elemző vizsgálatára, irányvonala illeszkedik a korábbi kutatások nézőpontjaihoz (Lendvai 1986, Valló 2000, 2002, Forgács 2004, Mujzer- Varga 2010, Pusztai-Varga 2013), kutatásom eredményeivel hozzájárulhatok a regény-fordításban alkalmazott fordítástechnikai megoldások részletesebb ismertetéséhez, esetemben az orosz-magyar nyelvpár vonatkozásában. Vizsgálom továbbá, hogy miben és mennyiben térnek el egymástól az egyes korszakok fordításai, munkámban igyekszem bemutatni azt is, hogy az eltérő korszakokban keletkezett fordítások különféle értelmezéseket is rejtenek.

A vizsgálat eredményei, az elemzés során levont következtetések és megállapítások hasznosnak bizonyulhatnak mind a kezdő, mind a gyakorlott fordítók számára, a fordítóképzésben fel lehet hívni a figyelmet a reáliák fordítására alkalmazott műveletek sokféleségére. Jelen munka hasznosnak bizonyulhat a kulturális kompetencia fejlesztésére is, orosz-magyar nyelvpár vonatkozásában.

1.3 A dolgozatban használt kifejezések, fogalmak

Dolgozatomban a „kulturális tartalom” és a „kultúraspecifikus tartalom”/”kultúrspecifikus tartalom”/”specifikus kulturális tartalom”, fogalmakat egymás szinonimájaként használom, a „tartalom” pedig egy tágabb gyűjtőfogalom az egybevetett kultúrák specifikus részelemei, átfogó jelenség, tendencia folyamat értelemben, ami nem kizárólag a szövegek lexikai szintjét jelenti, azon túlmutat.

Heltai (2013:38) meghatározását alapul véve, kultúraspecifikusnak azokat a nyelvi (és nem nyelvi) elemeket tekintem, amelyeket egy adott nyelvet vagy nyelvváltozatot beszélő népcsoport anyagi és szellemi kultúrája határoz meg, amelynek megléte vagy milyensége az adott kultúrához köthető, azzal magyarázható. Kultúraspecifikus lehet ezen elemek referenciális jelentése, a hozzájuk kapcsolódó konnotáció, illetve a nyelvi elemek használati módja. Munkámban specifikus kulturális tartalommal bírónak tekintek tehát minden olyan

nyelvi elemet, melynek a forráskultúrában többlettartalommal bírnak, konnotatív - érzelmi asszociációk kiváltására alkalmasak a forrásnyelvi nyelvhasználók körében.

A gondolatmenethez szorosan kapcsolódik még a Valló (2000) féle nézet is, aki minden olyan szövegelemet kulturálisan meghatározottnak tekint, amely a nyilvánvaló denotatív jelentésbeli különbségeken túl konnotatív/asszociatív, emotív tartalmuknál fogva többletjelentést hordoznak. Kiemeli, hogy tulajdonképpen egy adott szövegben, adott helyzetben bármely elem kultúra-függővé válhat, amely a forrásszöveg megcélzott közönsége számára valamely speciális tartalmat hordoz. Ezt a fajta kultúra-függőséget mindig csak két nyelv viszonylatában és csak a szövegekre támaszkodva lehet érvényesen meghatározni (2000:44). Vermes (2004) munkájában osztja Valló nézetét, a két nyelv viszonylatát a két közösség kölcsönös kognitív környezetével hozza összefüggésbe. Vermes szerint a kultúra-specifikusság azt jelenti, hogy egy feltevés, amely eleme az egyik közösség kölcsönös kognitív környezetének, nem eleme egy másik közösség kölcsönös kognitív környezetének (Vermes 2020:49).

Hozzá kell tennünk, hogy a kultúraspecifikus kifejezések relatívak, vagyis csak két kultúra és két nyelv viszonylatában aktualizálódnak és válnak kultúraspecifikussá (Heltai 2013, Mujzer-Varga 2007), ebben az értelemben ugyanakkor nemcsak kultúra-, hanem nyelv-, illetve nyelvpár-specifikusak is.

Munkámban a *kultúra* fogalmát az interkulturális kommunikációban használatos kultúrafogalom értelmében használom, Hidasi (2008) kultúra-definícióját alapul véve, mivel ez a felfogás egy tág kultúraszemléletet követ, valamint a fordítást is gyakran aposztrofálják interkulturális kommunikációként.

Hidasi (2008:11) meghatározása szerint „A kultúrát, mint társadalmi, emberi alkotó folyamatot kell elképzelnünk. Egy-egy kultúra létrehoz és továbbörökít egy közös szimbólumrendszert, amely révén és által az adott kultúra tagjai érintkeznek és a közösségi létüket szervezik”. Hidasi kultúrafelfogása alapján elkülönülnek a szimbólumrendszer látható és a láthatatlan elemei.

A látható, tárgyiasult elemek mellett (ezeket tekinti a szakirodalom hagyományosan reáliáknak) a láthatatlan elemek (szimbólumok, normák, értékek, viselkedési mechanizmusok, döntéshozatali szabályok, gondolkodás, értékrend) még hangsúlyosabbak, ismereteink róluk a legcsekélyebbek, „mind a mai napig nem eléggé feldolgozottak és rendszerezettek” (Hidasi 2008:12).

Nézőpontunkhoz szorosan kapcsolható még Holló (2008:16) vélekedése is, a kultúra fogalmába sorolja a kultúrát hordozó nyelvi elemeket is, a szókincs kulturális konnotációival együtt.

Azt gondolom, hogy a kultúra fogalmának egy tágabb kulturális antropológiai és interkulturális kommunikáció elméleti értelemben történő meghatározása közelebb vihet minket a szöveg értelmezéséhez, az írói-műfordítói-olvasói viszonyrendszer feltárásához.

1.4 A disszertáció szerkezete

A disszertáció hat fejezetre oszlik, a **Bevezetésben** a kutatói kíváncsiságot ihlető interjú leírását követően az **első részben** röviden vázolom a kutatási téma aktualitását, jelentőségét, célkitűzéseit, ismertetem a kutatási kérdéseket, bemutatom a kutatás módszerét, illetve a kutatás anyagát.

A **második részben** a regény cselekményét és Dosztojevszkij világát mutatom be röviden, kitérek a mű magyarországi fogadtatására, a fordítók bemutatására is.

A **harmadik részben** a kultúraspecifikus kifejezések és reáliák fordításának tudományos kontextusát határozom meg a kultúraspecifikus tartalom és kifejezések különböző fordítástudományi értelmezéseivel, meghatározásaival együtt, melyek bemutatása során a releváns magyar, orosz és angolszász szakirodalomra támaszkodom.

Kitérek a kulturális kontaktusok nyelvi visszatükröződéseit mutató spontán kölcsönzésekre, terminológiai átvételekre, amelyek a kultúraspecifikus tartalom fordításának egyfajta előképét idézik, tekintettel arra, hogy a nyelvi-kulturális kontaktusok nyomot hagytak az érintkező nyelvekben, melyekre már az írásbeliséget megelőzően is felfigyelhetünk. Az írásbeliség megjelenése és elterjedése adta meg a kulturális kontaktusok transzlatológiai vetületét, ezt követően a fordítások szövegeiben megjelentek a kölcsönzések, amelyeket nem tekinthetünk önkényes vagy véletlen műveleteknek, hanem szükségszerűnek, mitöbb egyfajta nominációs kényszer hatására jelentek meg.

A dolgozat **negyedik részében** a honosítás-idegenítés stratégiák bemutatását követően vázolom az interkulturális fordítás alapvonalait.

Az **ötödik részben** a nyelvi-kulturális közvetítők, a fordítók eljárásait mutatom be a reáliák és a kultúraspecifikus tartalom célnyelvre történő fordítására nézve. Tematikus csoportokra bontva elemzésnek vetem alá a kutatási anyagként megjelölt 3 célnyelvi magyar szöveget, választ keresek arra, hogy milyen fordítói műveletekkel feleltetik meg a reáliákat és ültetik át a kulturális tartalmat.

Dolgozatom **hatodik részében**, az **összegzésében** a dolgozat eredményeit mutatom be, választ adok a kutatási kérdésekre.

1.5 Kutatási kérdések

A disszertációban az alábbi kérdésekre keresem a választ:

1. Milyen fordítói megoldások segítségével ültetik át a reáliákat és a kulturális tartalmat a fordítók az egyes célnyelvi szövegvariánsokban?
2. Lehet-e a fordítói megoldások alapján egyfajta általános tendenciát, stratégiát meghatározni?
3. Mennyiben segítették elő a fordítások a kultúraközvetítést?
4. Mit tekintünk specifikus kulturális tartalomnak?

1.6 Kutatási módszer

A dolgozatban végzett összevető elemzés az empirikus kutatások körébe tartozik, azon belül pedig a kvalitatív szempontú, a fordítások minőségét, milyenségét veti egybe. Teszi ezt leíró, induktív jelleggel, vagyis a célnyelvi szövegek egybevetése során feltárt nyelvi anyag alapján állapítja meg és foglalja rendszerbe a fordítói döntéseket és megoldásokat, tematikus csoportok szerint. A dolgozat a szövegelemzéssel foglalkozó fordítástudományi kutatások sorát gyarapítja, a forrásnyelvi és célnyelvi szöveg(ek) komparatív elemzésének módszerét alkalmazza. Az egyes célnyelvi variánsok összevetése során a fordítói döntések, megoldások feltárása a célom. A komparatív vizsgálatot mondat szinten végzem, a komparatív elemzést követően kívánunk elméleti következtetéseket levonni.

A négy szöveg párhuzamos olvasása mellett első lépésként kijelölöm a forrásnyelvi műben a kulturális tartalommal és kulturális jelentéstöbblettel bíró kifejezéseket, reáliákat - amelyeket magam megítélése szerint választok ki és rendszerezek a korábbi fordításelemzési tapasztalataim, megfigyeléseim alapján. Ezt követően megkeresem ezeknek a nyelvi egységeknek a magyar ekvivalenseit a magyar célnyelvi szövegekben, összevetésük és elemzésük során vizsgálom az egyes fordítói megoldásokat, illetve azt, hogy mennyire és miben térnek el egymástól a célnyelvi szövegek, hogyan, milyen eszközök segítségével közvetítik az egyes műfordítók a XIX. századi orosz kultúra egyes aspektusait.

Az elemző munka megkönnyítésére 7 tematikus csoportot (földrajzi nevek, tulajdonnevek, mindennapi élet reáliái, társadalmi- politikai reáliák, művészet és kultúra, vallási kifejezések,

reália-frazeologizmusok) és ezek különböző alcsoportjait különítettem el. Ezt követően veszem sorra és elemzem az egyes fordításokra alkalmazott átváltási műveleteket, melyek listáját a nyelvi anyaghoz illeszkedve állítottam össze Valló 2002, Heltai 2008, Lendvai 1986, Klaudy 1994 módszereit alapul véve, majd az egyes tematikus csoportokra jellemző fordítói megoldásokat mutatom be. A nyelvi anyag elemzését követően kísérletet teszek bizonyos szabályszerűségek kimutatására, következtetések levonására.

1.7 Szövegválasztás

A kutatás anyagát az orosz eredeti mű, illetve annak 3 célnyelvi, magyar nyelvű fordítása képezi, a könnyebb idézhetőség érdekében az alábbi indexekkel láttam el a 3 magyar nyelvű fordítást:

OE (orosz eredeti mű): Достоевский, Федор Михайлович: Преступление и наказание. Москва. «Издательство АСТ». 2019.

GB: Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij: *Bűn és bűnhődés*. Európa Könyvkiadó. Budapest. 2020. Ford.: Görög Imre és G. Beke Margit 1970.

VE: Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij: *Bűn és bűnhődés*. Jelenkor Kiadó. Pécs. 2004. Ford.: Vári Erzsébet 2004.

SA: Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij: *Bűn és bűnhődés*. Syllabux Könyvkiadó. 2015. Ford.: Soproni András 2015.

Rövidítések a szövegen belül:

OMSz: Gáldi-Uzonyi (2000): *Orosz- magyar szótár*. Akadémiai Kiadó.

MÉK: Magyar Értelmező Kéziszótár. Arcanum adatbázis. A magyar nyelv értelmező kéziszótára online

2. Dosztojevszkij és a Bűn és bűnhődés

2.1 A 19. századi Oroszország társadalmi helyzete

Dosztojevszkij kétségkívül a világirodalom és az orosz irodalom egyik kiemelkedő alakja, több remekműve (*Feljegyzések az egérlyukból 1864, A félkegyelmű 1868, Az Ördögök 1871-72, A Karamazov-testvérek 1879-80*) mellett erről tanúskodik az 1866-ban kiadott lélektani nagyregénye a *Bűn és bűnhődés* is. A regény eredeti verziója a korabeli Oroszország egyik legbefolyásosabb sajtójának, a *Russzkij Vesznyiknek* hasábjain jelent meg több részletben, ebben még a nyelvreform előtti változtatások nélküli verzió olvasható.

A regény alapüzenetének megértéséhez Dosztojevszkij hányattatott életútja (18 évesen elvesztette édesapját, mélyszegénységben tengette életét, letartóztatták, halálra ítélték, amiből végül kényszermunka lett, súlyos epilepsziás beteg volt, játékszenvedéllyel küzdött, boldogtalan szerelmi viszonyai gyötörték stb.) mellett tudnunk kell, hogy a 19. századi orosz kultúrára és társadalomra erős hierarchizáltság, alá-fölérendeltség volt jellemző. A modern társadalmi intézményrendszer, hivatalnokrendszer kiépülése mellett a kis falvakban még egy ideig megmaradt a jobbágyság, érvényesülni a nagyvárosokban lehetett csak, ott is csak nehezen, a tanulásban, a műveltségben látták a kiutat a nyomorból.

I. Miklós cár uralkodása (1825-1855) idején nem volt divat „gondolkodni”, felvilágosultnak lenni, az író csalódott saját magában, az irodalomban. Mindig a mélyebb összefüggéseket, a megoldásokat kereste, a reformokat szorgalmazta, hogy Oroszország saját, méltó dicsfényében pompázhasson.

Dosztojevszkij alkotói pályájának háttere meglehetősen mozgalmas volt, a szellemi életben a szocializmus és liberalizmus felé terelődött az érdeklődés. Az irodalmi és kulturális életet Lermontov halála kavargatja fel, ekkor írja Gogol a *„Holt lelkeket”*, ugyancsak ekkor indul Turgenyev, Nyekraszov, Goncsarov írói pályája, olyan neves történészek, mint Vaszilij Kljucsevszkij, Szergej Szolovjov munkássága is ezekben az években bontakozik ki.

A Petrasevszkij-kör „tevékenysége” miatt az író 10 év szibériai fogságba vonult. Az 1840 és 1860 közötti években egy nagy szakadék tátong Dosztojevszkij életében és munkásságában, a fogságban kizárólag a Biblia volt az egyedüli olvasmánya, az ott töltött évek nagymértékben meghatározzák a további gondolkodását, írói tevékenységét. Belső vívódásait javarészt az Istenbe vetett hit, a hitetlenség, a bűn és a megbocsátás kérdéskörei ihletik (Dukkon 2009:138-140).

A 19. századtól kezdve az orosz gondolkodást két nagy irányzat határozta meg. A *szlavofil* (*szlavjanofil*) ideológia alap gondolata, hogy Oroszország sikeres civilizációs modell, míg a nyugat válságban van, Oroszországnak saját missziós modelljét kell terjeszteni, elhatárolódva a káros nyugati mintáktól. Ezzel szemben a nyugatos (*zapadnyik*) eszmerendszer szerint Oroszország nagyon le van maradva nyugattól, ennek okát pedig az elavult társadalmi rendszerben látták.

„Dosztojevszkij „ideológiája”, a szlavofil eszmék vállalása- a nemzeti értékek keresése, Oroszország sorsának, jövőjének, világtörténelmi jelentőségére vonatkozó nézetei, és Nyugat-kritikája mindmáig vitákat provokál. [...] Dosztojevszkij nem foglalkozott azzal, hogy lecsiszolja mondanivalója éleit, hogy a félremagyarázhatóság, fölhasználhatóság ellen biztosítsa magát: sokszor lendületből, indulatból írta, amit írt, nem palástolta elfogultságait” (Dukkon 2009:138).

A szlavofil eszmékből kinövő „népi eredet eszmeisége” (*pocsvennyicsesztvo*), a művelt orosz társadalomnak a néphez, népihez való közeledését jelentette, ebben látták az orosz társadalom kétségbeesítő kettészakadásának, megosztottságának felszámolását. A Dosztojevszkij-fivérek által kiadott *Vremja* és *Epoha* folyóiratokban megjelent írásaik központi témája szintén a „népi eredet” eszmeisége.

A nyugatos gondolkodás a társadalmi megosztottság felszámolásának lehetőségét az alsóbb rétegek, muzsikok oktatásában, felemelésében, a javak igazságos elosztásában látták, ezzel szemben a szlavofil meggyőződés a vallásban, a pravoszlávia erejében, a népihez való közeledésben látta a megoldást, az orosz társadalom felsőbb rétegeinek kellene a „népihez”, a néplélekhez igazodni.

Dosztojevszkij a regényben több helyen ironizál, „megcsúfolja” a nyugati eszméket, az öregasszonyt gúnyosan „*procentscsica*”-nak nevezi, (a százalék szó jelentéséből) a *Kristálypalota* nevét (1861-es londoni világkiállítás szenzációja) egyszerű lepukkant kocsmánévként kezeli, Luzsin öltözete, simára borotvált álla, beszédmodora, egész stílusa a nyugati világra utal, melyet Raszkolnyikov már az első találkozásukkor visszautasít.

Öltözékén a világos, fiatalos színek uralkodtak: csinos, nyári, drapp árnyalatú zakó volt rajta, könnyű, világos nadrág és a hozzá való mellény, újonnan vásárolt finom ing, habkönnyű, rózsaszín csíkos batiszt nyakkendő (...) (GB 194).

A regényben lépten-nyomon visszaköszön a szlavofil-nyugatos eszme ellentétes világszemlélete, a szereplők is mindannyian egy-egy eszme megtestesítői:

Процент! Славные, право, у них эти словечки: они такие успокоительные, научные. Сказано: процент, стало быть, и тревожиться нечего (OE 63).

„Százalék”- igazán remekül kitalálták ezeket a szócskákat: milyen megnyugtatóak, tudományosak. Csak kimondjuk a szót: „százalék” és rendben van minden (GB 70).

Százalék! Valóban milyen remek kis szavaik vannak, annyira megnyugtatóak és tudományosak! Kimondják, hogy százalék, tehát már nincs is ok aggodalomra (VE 58).

Százalék! Micsoda derék szavaink vannak: olyan megnyugtatóak, olyan tudományosak. Azt mondják ilyen és ilyen százalék és már nem is kell nyugtalankodni (SA 50).

Dosztojevszkij ironikusan jeleníti meg a korabeli materializmus egyént „beskatulyázó” törekvéseit, mindhárom fordításban is érezhető a gúny, az elutasító modor (... *valóban, milyen remek, annyira megnyugtató, annyira tudományos...*).

A környezet, maga a korabeli Pétervár is egy „szereplője” a regénynek, szintén a nyugati világot hivatott megjeleníteni, az író karakterei nem tudnak és nem is igazán akarnak „tájékozódni”, hontalannak érzik magukat benne, romlott nagyvárosnak titulálják, ami nyomorító hatással bír, ahol minden nyomasztó, a piszkos, bűzös utcák, kocsmák fullasztó levegője.

И чего-чего в ефтом Питере нет!- (...) окромя отца-матери все есть! (OE 209)

Hej, mi minden van itt Pétervárott.- (...) Csak apja, anyja nincs az embernek (GB 230).

Hej, mi minden van itt Pítýerben!- (...) Apámon, anyámon kívül minden van itt! (VE 187)

Hogy ebbe a Pítýerbe mi minden vagyom!- (...) csak ippeg apám-anyám az nincs! (SA 156)

A regényben ilyen formában fellelhető társadalmi ellentétek, világlátások, eszmék, a szlavofil-zapadnyik ellentét megnyilvánulásainak leírását mind-mind a tágabb értelemben vett kulturális tartalomnak, vagyis a jéghegység tekintem, melynek csúcsát képezik a klasszikus értelemben vett reáliák. Véleményem szerint ebben a megközelítésben viszont reáliának tekinthető és tekintendő a fenti eszmerendszer, világlátás, ideológia minden eleme annak nyelvi megnyilvánulásaival együtt.

2.2 A regény cselekménye

A regény középpontjában a napóleoni hatalomeszme (a „nem közönséges embernek” joga van lelkiismeret-furdalás nélkül átlépni bizonyos határokat egy magasabb rendű eszme érdekében) és hatásának bemutatása áll, a mű alapkérdései, hogy átléphetők-e a társadalmi-erkölcsi normák, mit tegyen az egyén a nyomor, a rossz társadalmi berendezkedés ellen. Hat részből és egy epilógusból áll, a regény dinamikáját, feszített tempóját mutatja, hogy a kettős gyilkosság már az első részben végbemegy.

A másik nagy kérdéskör, hogyan férhet meg egymás mellett a hit és az értelem, tulajdonképpen élete végéig foglalkoztatta. Az ilyen és hasonló erkölcsi jellegű kérdések boncolgatása során képes volt karakterei tudatának és lelkivilágának olyan mélységeibe férkőzni, amire korábban a világirodalomban nem igazán volt példa.

A regény cselekménye a korabeli Pétervárott játszódik, mindösszesen 14 napot ölel fel, amelyből 3 a gyilkosság megtervezését, a további 11 nap a lelki válságot a bűnhődést írja le. Mondanivalója a társadalom perifériáján élő rétegekről szól, jól mutatja ezt az is, hogy a legtöbb jelenet a szegénység színterein játszódik: kocsmá, folyópart, utca, padlás stb. A történet alapja egy gyilkosság melyet egy joghallgató egyetemista, Raszkolnyikov követ el, hosszas nyomorgást és nélkülözést követően hetekig tervezi a gyilkosságot albérlete sötét zugában. Baltával megöl egy gazdag öreg uzsorásasszonyt Aljona Ivanovná, majd nem előre tervezett módon kénytelen végezni annak hirtelen betoppanó hűgával, Lizavetával is.

Raszkolnyikov a napóleoni eszme megszállottja, mely szerint vannak emberek, akik többre hivatottak, mint az átlagemberek, ők mozgatják a világot, ők akár „ölhetnek” is a magasabb rendű eszme érdekében, ugyanakkor nem esnek ugyanazon morális megítélés és elbírálás alá, hisz ők egy nagyobb „jó”, egy eszme érdekében cselekedtek.

Raszkolnyikov a gyilkosság elkövetésével tulajdonképpen saját magát akarta „próbára tenni”, meg meri-e vajon tenni ezt a dolgot egy magasabb érdek jegyében? Képes-e rá egyáltalán? Vajon ő maga különleges ember-e, az átlagemberek feletti-e? Kiválasztott-e? Ezt jól mutatja az is, hogy későbbi „zsákmányával” nem kezd semmit, azt sem tudja mennyi pénzt vagy mit is rabolt valójában, az erszényt egy nagy kő alá rejti, amihez aztán soha többé nem nyúl hozzá.

A regény központi gondolata a kettős gyilkosság elkövetése után bontakozik ki, Raszkolnyikov önkívületi állapotba kerül, hetekig ágyának esik, lidérces lázalmok gyöttrik. Vajon van-e feloldozás, elégtétel, ami felülírja ezt a gyöttrő lelkiállapotot, amit tulajdonképpen saját magának idézett elő, és egészen a regény végéig képtelen felfogni, hogy miért is „bűn”, az, amit tett. A belső feszültséget az adja, hogy Raszkolnyikov először kényszeres tagadja

tettét, nem akarja azt beismerni, majd ezt később felváltja az a kényszer, hogy tiszta legyen a lelkivilága, jóvátegye bűnét saját maga és a világ előtt.

Raszkolnyikov végül feladja magát, Szibériába küldik kényszermunkára, ahol jelleme kiteljesedik, bűnbánatot tart, egyszerre megvilágosodik minden téren.

A regény fő motívumát és morális kérdését Dosztojevszkij minden egyes szereplője és karaktere a saját szemszögéből értelmezi és járja körül. Bergyajev erről úgy fogalmaz, hogy „Dosztojevszkij összes hőse nem más, mint ő maga, az ő saját útja, lényegének különféle oldalai, kínjai, kérdései, szenvedő tapasztalata” (Bergyajev 1993:23).

A műben a szereplők nevei, a beszélő nevek is utalnak a jellemükre, a sorsukba kódolt viselkedésformákra.

Raszkolnyikov nevében hordozza a szakadás (*раскол*), meghasadás jelentést, ez a meghasadás, megkettőződés végigvonul a regény egészén. A többi szereplő nevében is megfigyelhető a kódolt üzenetet közvetítő megfontolás.

Szonya (a részeges Marmeladov lánya) maga a testet öltött jóság, részvét és önfeláldozás, lényé és győzködése vezeti Raszkolnyikovot bűne bevallására, a következmények vállalására.

Razumihin, Raszkolnyikov legjobb barátja, az ész és értelem (*разум*) képviselője, racionális gondolkodó, igyekszik a főhőst is a józan ész mezejére terelni. Luzsin (*лужа-посоля, tócsa*) Raszkolnyikov húgának (Avdotya Romanovna) kérője, kapzsi, jellemtelen ember, a nyugati eszme és világ megtestesítője. Szvidrigajlov orosz birtokos, kéjsóvár, hamiskártyás, nagy mulató, aki végül öngyilkosságba menekül.

Raszkolnyikov mellett a regény másik központi alakja Porfirij Petrovics a nyomozó, Razumihin rokona, aki nem is igazán a gyilkosságot akarja bebizonyítani, hanem a napóleoni elvet akarja kikezdeni, ezt a téveszmét szertefoszlatni. Lélektani érzékével, pszichikai ráhatásával sarkallta Raszkolnyikovot bűne beismerésére, miközben mindvégig színlelte, hogy hisz ártatlanságában.

2.3 A regény fogadtatása Magyarországon

Annak idején Dosztojevszkij szemrehányással jegyezte fel naplójában, hogy Nyugat Európa jobban ismeri a távollevő holdat, mint a mellette közvetlen közelségben elterülő Oroszországot. Ezen a megfigyelésen,- bár sok igazság van benne- szembetűnően átüt az egyoldalúság. Európát kétségkívül terhelik bizonyos mulasztások, de talán mégsem ő volt

teljesen a hibás abban, hogy a régi Oroszország, mintegy az európai népek tudatán kívül élt,- írja György Lajos 1946-ban *A magyar és orosz irodalom kapcsolatai* c. művében.

Oroszország Nagy Péter cár idejében nyitotta meg ablakait nyugat felé, ekkor kezdtek az irodalmi művek is utat törni a nyugati térségek felé, ezt a folyamatot nagyban hátráltatta az, hogy az európai térségben élők számára ismeretlen volt a cirill betűs írás, a közvetítés szükségessége ekkor fogalmazódott meg legelőször.

Ezekben az időkben a német nyelv segítségével juthattak el a szellemi értékek a nyugati olvasókhoz, ám ezek nagy vihart nem kavartak, talán az orosz nyelv egzotikusságára figyelhettek fel néhányan ennek kapcsán.

A befogadó kultúra és ország számára az átadó kultúra megismerése több csatornán keresztül történhet, melynek egyik, - talán legnehezebb útja az irodalmi műveken keresztül történő kultúrákövetítés, mely a műfordítás, mint közvetítő-eszköz kérdésköréhez vezet minket.

Az első orosz nyelvű irodalmi művek a 18. század második felében elsősorban a német, mint közvetítő nyelv segítségével kerültek át a magyar olvasóközönség felé is. Nem mindegy azonban az, hogy egy irodalmi mű eredeti szövege egy közvetítőnyelv segítségével jut el egy másik nyelvközösséghez, ebben az esetben ugyanis két különböző kultúra mellé egy harmadik is beékelődik, megsokszorozva a hibalehetőségeket a fordítás során. Feltételezhető, hogy oroszról magyarra történő fordítás esetén egészen más kulturális előfeltevésekkel fordítanánk egy művet, mint egy orosz nyelvű,- először németre fordított irodalmi mű második lépcsőben történő magyar nyelvre fordítása esetén. Ezek a fordítások a nyelvek és kultúrák különbözősége miatt bizonyára gyengébbre sikerülnek.

Jelentős szerepet játszott a szláv irodalmak, így az orosz irodalom magyarországi megismertetésében is *Toldy Ferenc* (1805-1875) és *Kazinczy Gábor* (1818-1864). Toldy Ferenc a német származású jeles irodalomtudós és kritikus, a magyar irodalomtörténet-írás megalapozója az 1830-1840-es évek magyarországi kulturális élet egyik vezető személyisége elsőként hívta fel olvasói figyelmét a szláv irodalmakra (Zöldhelyi 2006:827).

Az első orosz nyelvű mű Puskin *Anyeginje* volt Bárczy Károly fordításában 1866-ban, majd 1870-ben az orosz irodalom fogadtatásának új korszaka kezdődött, ekkor kezdtek fokozatosan ismertté válni Tolsztoj és Dosztojevszkij művei. Dosztojevszkij magyar fogadtatásában is szerepet játszottak a német kiadások, 1882-ben *Raskolnikoff* címen vált ismertté a *Bűn és bűnhődés* német nyelven, ez volt az első teljes európai fordítás. 1888-ban a regény első magyar megjelenésével Szabó Endre fordításában a magyar olvasók megismerhették Dosztojevszkijt (Zöldhelyi 2006:834-840).

A 20. század elején az orosz irodalom és kultúra iránti érdeklődés egyre intenzívebbé vált Magyarországon, ahogy fentebb említettük, kezdetben német és francia közvetítő nyelvek segítségével jutottak el az orosz művek az olvasókhöz, majd az 1920-30-as években egyre több műfordító már orosz nyelvről ültette át a műveket. Az 1940-es évek végéig megmarad a töretlen érdeklődés Dosztojevszkij művei iránt, majd az 1945 utáni szovjet ideológiai, politikai kívánalmak nem kedveztek a Dosztojevszkij művek megjelenésének sem Magyarországon, sem a Szovjetunióban.

Gedeon Sarolta „Dosztojevszkij magyarországi recepciótörténete 1945-1958 között” című tanulmányában úgy fogalmaz, hogy Dosztojevszkij „súlyos probléma” volt a kor hivatalos kultúrpolitikája számára, mivel művei értelmezési lehetőségei felhasználhatóak voltak akár egymással ellentétes jelentések megfogalmazására is, így a kapitalizmusellenességre vagy az író hite és a szocialista testvériség-eszme összekapcsolására is (Gedeon 2011 3/4: 136-139).

Ez a „probléma” később egyenesen művei kiadásának betiltásához vezetett, az 1948-56 időszakban úgy Magyarországon, mint Szovjetunióban. Sztálin halálát követően Hruscsov hatalomra kerülésével kül- és belpolitikai enyhülés vette kezdetét, ennek hatására 1956-tól ismét fokozatosan egyre több Dosztojevszkij mű jelenhetett meg. Magyarországon 1957-től több kiadásban is napvilágot látott a Bűn és bűnhődés is, természetesen előírták a megfelelő elő-és utószavak használatát (Gedeon 2011 3/4: 140-141).

2.4 A regény magyar fordításai és fordítói

A Bűn és bűnhődés első magyar fordítása *Raszkolnyikov* címmel látott napvilágot 1888-ban, a kárpátaljai ruszin származású Szabó Endre (1849-1924) fordításában, aki fordított németből, franciából, de a legtöbbet orosz nyelvből. Dosztojevszkij mellett fordította még Turgenyev, Lermontov, Puskin műveit, Nyekraszov verseit.

Füst Milán a *Nyugat* lapjain megjelent „Szabó Endre fordításairól” című írásában így vélekedik:

„Sokat olvastam orosz írókat német fordításban, egyszer próbát tettem s egy angol fordítást olvastam el - s mindenkor az volt az érzésem: - nem tudjátok ti, kik az oroszok, mert nincs Szabó Endrétek! S azt is gondoltam mellé: - lám a magyar - úgy látszik - egyike azoknak a nyelveknek, amelyekre, ha művész a fordító, a legpompásabban lehet az orosz irodalmat áttenni! - s hogy e

gondolatban nem anyanyelvem, vagy Szabó Endre iránti elfogultságom nyilvánult meg - bizonyítja, hogy a lapos, sivár, lélektelen magyar fordításokból is megítélhettem, mi a Szabó Endre érdeme!” (Füst 1921).

A korabeli magyar olvasók a szereplők mai szemmel kissé megcsönkített névváltozataival találkozhattak a fordításban, már a címben is megfigyelhető „*Dosztojevszkij Mihajlovics Tódor*”, a műben „*Marmeladova Szemjonovna Zsófia, Puskapor Petrovics Ilya*” és hasonlók. Ez a szövegformátum megtalálható a Magyar Elektronikus Könyvtárban (Budapest, Révai testvérek, Irod, int. R-T 1911.) is.

Ircsik Vilmos „Bűnök és bűnhódések” című tanulmányában (Ircsik 2014: 1025-1032) a regény fordítóit és fordításait mutatja be. Ebben említést tesz arról, hogy Szabó Endre az aprólékos részletek visszaadására nagy figyelmet fordít, ugyanakkor mégsem törekszik teljes szövegűsége, országismereti tájékozottsága nem kielégítő, erre példaként hozza, hogy az orosz földszintet is beleérti az emeletek jelölésébe, ennek köszönhetően az öregasszony a negyediken lakik a háromemeletes házban, a mázolók az első emelet helyett a másodikon dolgoznak.

A következő fordítás mintegy fél évszázadot váratott magára, a Görög Imre féle változat 1930-as években jelent meg a *Filléres Klasszikus regények* sorozat részeként az *Est-Pesti Napló* hasábjain. Ezt követte Benamy Sándor az *Epocha* gondozásában 1942-ban kiadott változata, *Bűn és bűnhódés. Raszkolnyikov* címmel.

Mindannyiunk számára az 1970-es Görög Imre- G. Beke Margit műfordító páros által átdolgozott kiadás tette ismertté a regényt és Dosztojevszkijt, ez a verzió került be a középiskolák tanmenetébe is, a *Magyar-Helikon Európa kiadó* megjelenésében.

Ez a verzió időtállóan bizonyult, ugyanakkor 2004-ben ismét napvilágot lát a regény egy még újabb változata, Vári Erzsébet fordításában, a *Jelenkor* kiadó gondozásában.

A Vári féle fordításról Ircsik írásában az üzleti és reklámfogás, a másik korábbi két fordítás elmarasztalása fejeződik ki: „Az új fordítás elhagyja a korábbi fordítások stilizáltságát, hitelesebben adja vissza a szerző modernebb, városias nyelvhasználatát, leporolja a klasszikus regényről az elavult irodalmi ízlést, így elevenebbé és *ütősebbé* (kiemelés a szerzőtől) formálva a világirodalom egyik legnagyobb művét” (Ircsik 2014:1026).

Vári Erzsébet a regény utószavában fejti ki gondolatait a műről, annak fordításáról, Dosztojevszkij munkásságának hatásáról, ami nagymértékben meghatározta az orosz századforduló kultúráját, műveinek középpontjában javarészt a hatalomgyakorlási, társadalmi és lélektani problémák álltak.

A regény megírásakor Dosztojevszkij a kor szinte minden nyelvi rétegéből alkalmazott fordulatokat, ezek közé ékelődik a rengeteg filozófiai és bibliai idézet és utalás, a pétervári utcai beszédstílus, ami már-már a szlenget súrolja, emellett saját önálló szóalkotásokat is beemel a műbe. „Mindezek miatt természetesen nem egyszerű feladat a *Bűn és bűnhődés* fordítása” (Vári 2004:605).

A fordító munkája során figyelembe vette a korábbi magyar fordításokat is, azokban kisebb-nagyobb pontatlanságokat vélt felfedezni, illetve szándékos kihagyásokra is gyanakszik.

Hosszas kiadói huzavonát követően 2015-ben a *Syllabux Kiadónál* jelenik meg a *Bűn és bűnhődés* legújabb, jelenkori fordítása Soproni András tollából, akinek a nevéhez fűződik még többek mellett (*Akszjonov: Volterjánosok és volterjankák, Szolzsenyicin: A GULAG szigetvilág, Grosszmann: Élet és sors*) a 2007-ben megjelent „Orosz kulturális szótár” is, ez utóbbiért „Az év russzistája” címet is magáénak tudhatja. Fordított köteteinek száma meghaladja a százhuszat, méltán a magyar műfordítás-irodalom egyik kiváló alakja, mostanság Puskin-versek fordításával foglalatoskodott, emellett 2021 novemberében jelent meg fordításában *Joszif Brodskij: Karácsonyi versek c. kötete* is.

A *Bűn és bűnhődés* legújabb kötetének borítóján feltüntették Soproni András nevét, ami a korábbi fordítások megjelenésekor nem volt szerkesztői gyakorlat, véleményem szerint ennek természetesnek kellene lennie, hiszen a műfordítók munkája által ismerhető meg a világirodalom, általuk válhatnak a szövegek a magyar irodalom és kultúra részévé.

A fordító a könyvbemutatóhoz kötött interjúban³ elmondja, hogy munkája során nem vette figyelembe a korábban keletkezett fordításokat, nem beszél fordítói ars poeticáról, stratégiáról sem, elmondása szerint egyszerűen olvasható, a mai olvasói igényeket kielégítő könyvet kívánt az olvasóközönség elé tárni. Szó esik még a regény címének fordításáról is, mellyel kapcsolatban Hetényi Zsuzsa a *Holmiban* megjelent cikkében elavultnak, sőt helytelennek véli a cím fordítását, szerinte a „*Büntett és büntetés*” lett volna a helytálló variáns.

Soproni nem ért egyet Hetényi Zsuzsával, véleménye szerint egy ilyen mélyen moralizáló, lélektani regénynek egyszerűen sekélyes, semmitmondó lett volna a javasolt cím, mitöbb az orosz *наказание* főnév egyaránt eredeztethető a „*büntet*” illetve a „*büntetődik*” igéből, amikor Raszkolnyikovot először fogja el tette után a lelkipurdalás, érzi, hogy ez már a „*bűnhődés, büntetődés*”.

Másrésről egy ilyen remekműnek - amelynek öt fordítása is napvilágot látott- teljességgel lehetetlen lenne megváltoztatni a címét, a *Bűn és bűnhődés* egybeforrt Dosztojevszkij

³ Forrás: <https://www.youtube.com/watch?v=SwPHRNeRDE4> Hozzáférés: 2021.02.07.

nevével, beleégett a kollektív tudatba, valamint annak megváltoztatását semmilyen szakmai érv nem indokolja.

3. A reáliák értelmezése

3.1 Elméleti háttér

A reáliák és a kultúrspecifikus tartalom fordítása közkedvelt kutatási téma, a kutatók eredményeikkel többnyire a reália terminus újabb definíciójához, megfogalmazásához jutnak el, ezzel bővítve a terminológiai sokféleséget, amely arra utal, hogy a reáliáknak, ezzel együtt a specifikus kulturális tartalom mibenlétének a mai napig nincs egységesen elfogadott definíciója és körülhatárolása a fordításelméleti szakirodalomban.

„A kultúra-függő elemek tanulmányozása azért is tűnik fontosnak, mert bár a fordításelméleti munkákban a különösen kényes fordítói problémák tárgyalásakor elrettentő példaként, egy rövid kitérő erejéig rendre felbukkannak a reáliák, de a megoldásukra ajánlott eljárások elnagyoltak, és a fordítói gyakorlat szempontjából hiányzik az elemzésük” (Valló 2000:43). Ennek a gondolatmenetnek a továbbviteléhez csatlakozik jelen kutatás is, azzal a céllal, hogy eredményeivel a fordításkutatás mind elméleti mind gyakorlati vetületéhez kapcsolódón fontos megállapításokat tehessen, következtetéseket vonhasson le.

A művészi szövegek tekintetében az egyik gyakran hangoztatott alapelv az azonos olvasói reakció kiváltása, vagyis a célnyelvi szöveg az olvasóból megközelítőleg azonos hatást váltson ki a forrásnyelvi olvasóéval. Nida (1964) *Toward a Science of Translating* c. művében fejti ki részletesen ekvivalencia felfogását, kétféle ekvivalencia-viszonyt különböztet meg, 1. formális ekvivalencia, 2. dinamikus ekvivalencia. A formális ekvivalencia esetében a forrásnyelvi szöveget tartja szem előtt, annak formai és tartalmi elemeinek a lehető leghívebb visszaadását helyezi előtérbe (Nida 1964:165).

A dinamikus ekvivalencia megteremtése érdekében a fordító a célnyelvi befogadót tartja szem előtt. A dinamikus ekvivalens fordítást olvasva a befogadónak az az érzése, hogy „én is éppen így mondtam volna”. A dinamikus ekvivalens fordítás a „legközelebbi természetes ekvivalense” (the closest natural equivalent) a forrásnyelvi szövegnek. A „természetes” fordítás létrehozása érdekében a fordítónak szem előtt kell tartania 1. a befogadó nyelvet és kultúrát a maga egészében, 2. az adott szöveg kontextusát, 3. a célnyelvi befogadókat (Nida 1964:167, idézi Klaudy 1994: 72). „A fordítónak ismernie kell és számításba kell vennie a célnyelvi olvasók ismereteit, tapasztalatait, megértési képességét („capacity of decoding”).

Arra kell törekednie, hogy a fordítás azonos hatást érjen el a célnyelvi olvasók körében, mint amilyen hatást az eredeti mű az eredeti olvasó körében elért” (Klaudy 1994:73). „Az azonos olvasói reakció természetesen könnyen megkérdőjelezhető, s ezt már maga Nida is tudta. Ő maga hívja fel a figyelmet arra, hogy nem mindig tudhatjuk, hogyan reagált az eredeti hallgatóság valamely műre” (Nida 1964:170, idézi Klaudy 1994:73).

„Newmark *„Approaches to Translation”* című, 1982-ban megjelent könyvében azt rója fel Nida hibájául, hogy a dinamikus ekvivalenciát csak a formális ekvivalenciával állítja szembe, és nem beszél kognitív ekvivalenciáról, ami az értelmi, tartalmi azonosságot jelentené. Newmark szerint minél inkább az informatív tartalom van a hangsúly a fordítandó szövegben, annál könnyebb az azonos hatásra törekedni, és minél inkább az érzelmi ráhatáson van a hangsúly, annál nehezebb” (Newmark 1982, idézi Klaudy 1994: 73).

Munkánk egy másik irányvonalra támaszkodik, a kulturális tartalom markáns közvetítése érdekében az eltérő olvasói reakció elvét követem, nézőpontunk szerint különösen a szépirodalmi alkotások fordításakor a kultúrspecifikus tartalom célnyelvre történő átültetése során az olvasói befogadásnak az „egzotikus, idegen” komponens mentén kell megvalósulnia, ami semmiképpen nem egyeztethető össze az azonos olvasói reakció elvével, mitőbb az *eltérő olvasói reakció követelményét* hangsúlyozza (kiemelés: L.E.)(Lendvai 2015). Azonos olvasói reakció eléréséről leginkább műszaki, hivatalos, szakmai, tudományos tartalmú szövegek fordítása esetén beszélhetünk.

Klaudy (1981) *Fordítás és aktuális tagolás* című kandidátusi disszertációjában szintén megerősíti, hogy az azonos olvasói reakció elve „éppen a történelmi és kulturális különbségek szerepének csekélyebb jelentősége miatt” inkább a tudományos szövegeknél alkalmazható (Klaudy 1981:69, idézi Lendvai 2015).

Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy a reáliák fordítása kapcsán a fordítók minden esetben megtalálják a megfelelő műveletet, vagyis valamilyen „mértékben” lefordítják a reáliákat. Ilyen esetekben nagy körültekintéssel és szakavatottsággal kell eljárniuk, annak érdekében, hogy az azonos olvasói reakció egy „idealizált” szintjéhez eljuttathassa a célnyelvi olvasót, mindemellett fentebb írtakra hivatkozva elmondható, hogy a fordítás célnyelvi olvasóra kifejtett hatása semmilyen körülmények között nem lesz azonos az eredeti mű forrásnyelvi olvasójára kifejtett hatásával.

Több kutató is megerősíti a kultúrspecifikus elemek fordításának problematizált voltát, a kutatások többnyire a fordítói megoldások vizsgálatára, az egyes megoldások okaira kívánnak fényt deríteni az egyes fordítói műveletek elemzése révén. A reáliák fordítása gyakran felmerül a fordíthatóság-fordíthatatlanság kérdésköre kapcsán is.

Lendvai (1986) kandidátusi értekezésében az orosz nyelvi reáliákat szemantikai-grammatikai jellemzése mellett a fordíthatóság-fordíthatatlanság kapcsán vizsgálja, ismerteti a megfeleltetés elemi (lexémakölcsönzés, adaptáció, tükörszavak, körülírás, kommentár) és komplex (adaptáció+körülírás, adaptáció+meghatározás, adaptáció+kommentár, analóg+körülírás stb.) eszközeit is, kiemeli a nyelvi és nyelven kívüli információ fordítás során betöltött szoros egymásrautaltságát. Későbbi írásában (2015) megteremtí az interkulturális fordítás alapvonalait, a forráskultúra sajátosságainak explicit ábrázolását helyezi előtérbe, a kultúraspecifikus tartalom átvitelében az olvasói befogadásnak az 'idegen, egzotikus' komponens mentén történő megvalósulását hangsúlyozza, ami nem az azonos, hanem az eltérő olvasói reakció követelményén alapul.

Simigné (2010) a kulturális közvetítés kapcsán az ekvivalencia kérdéskörét vizsgálja, alapfeltételként fogalmazza meg, ugyanakkor utal rá, hogy az ekvivalencia kritériumrendszere a fordítás során szinte soha nem valósul meg (Simigné 2003), ennek ellenére a terminus nemcsak meghonosodott a fordítástudományban, hanem különböző értelmezéseket nyert (dinamikus ekvivalencia, fogalmi, funkcionális ekvivalencia, természetes, egyirányú ekvivalencia stb.). Newmark (1988) nyomán kulturális ekvivalensről, funkcionális ekvivalensről, illetve deszkriptív ekvivalensről tesz említést. Kulturális ekvivalensen a forrásnyelvi kultúrszavak célnyelvi kultúrszavakkal történő fordítása értendő, megjegyzi, hogy ezek a lexikai egységek egymással csak hozzávetőlegesen ekvivalensek, ugyanakkor nagyobb pragmatikai hatást váltanak ki, mintha kulturális szempontból neutrális szavakat választana a fordító. Példaként a francia *Palais Bourbon* angol fordítási megfelelőjét hozza, ami lehet a *Westminster* vagy a francia *baccalauréat* angol megfelelője lehet az *A Level* (Simigné 2010: 87). Funkcionális ekvivalencia kapcsán a forrásnyelvi lexikai egységek általánosítása, generalizálása megy végbe, erre példaként *Sejm-polish parliament*, *baccalauréat- French secondary school leaving exam* fordításokat hozza, a szerző ezt az eljárást kulturális komponenciális elemzésnek hívja, ami a kultúrszót megfosztja kulturális jellegétől. Deszkriptív ekvivalens a dolog vagy tárgy nevének részletes magyarázata a funkció alapján (*szamuráj-Japán arisztokrácia a 11. és 19. század között, közülük kerültek ki a tisztek és a közigazgatás vezetői*)(Newmark 1988:83-83, idézi Simigné 2010:88).

Vagyis annak dacára, hogy a teljes ekvivalenciára való törekvés nem valósulhat meg, jobb, hogyha a kultúrekvivalensek keresésére törekszünk, mintha kihagynánk a reália fordítását.

Tellinger a reáliák fordítása során a fordító kulturális kompetenciáját (2003), valamint a háttérismeretek fontosságát emeli ki, mivel a reáliák nem csak a különböző kultúrákban eltérőek, de még egy bizonyos kultúra kereteiben is léteznek nagy különbségek a fiatalabb és

az idősebb korosztályok háttérismeretei között (Tellingier 2013:26), Simigné megállapításához csatlakozva a reáliák teljes mértékű megfeleltetésének lehetőségét kizárja, optimális ekvivalenciáról beszél.

Heltai (2013) megerősíti, hogy a reáliák kutatása nagyon sok megoldatlan elméleti és gyakorlati kérdést vet fel, tanulmányában a reáliák, a kultúraspecifikus (kulturálisan kötött) illetve a nyelvspecifikus kifejezések viszonyrendszerét tisztázza, kiemeli, hogy a reálialexémák fordításának kérdését célszerűbb egy tágabb kategóriába (kultúraspecifikus nyelvi elemek és kifejezésmódok) ágyazva vizsgálni.

A kulturálisan kötött kifejezések ekvivalenciájának vizsgálatáról szóló tanulmányában Heltai (2007) különbséget tesz lexikai és szövegszinten megvalósuló ekvivalencia között, lexikai ekvivalencia a felfogásában jelentheti 1. a referenciális ekvivalencia meglétét vagy hiányát, 2. érzelmi-asszociatív ekvivalencia meglétét vagy hiányát, 3. enciklopedikus ismeretek ekvivalenciájának megléte vagy hiánya. A reáliák esetében az érzelmi-asszociatív jelentések ekvivalenciájának hiánya vagy korlátozottsága többnyire nagyobb fordítási problémát jelent, mint a referenciális ekvivalencia hiánya. Véleménye szerint szövegszinten azonban nem-ekvivalens lexikai egységekkel is megfelelő ekvivalencia teremthető, arra hivatkozik, hogy a szavak szemantikai jelentése sokszor majdnem irreleváns a szövegben kifejezett jelentés szempontjából, a fordítás a szavak aktuális jelentése alapján történik, a kommunikált tartalom pedig különböző pragmatikai tényezők hatására módosul. Erre példaként a következőket hozza: *Az 54-es út Mohácsnál éri el a Dunát. vs. Nekünk Mohács kell* (kiemelés: az eredetiben) (Ady E: Nekünk Mohács kell) (Heltai 2007: 645-646).

Hangsúlyozza, hogy a reáliák, illetve kultúraspecifikus kifejezések fordításának kutatásában a statikus szemlélet helyett dinamikus, kontextusfüggő megközelítést célszerű követni, javasolja, hogy a reáliák osztályozása és a fordítási eljárások tanulmányozása mellett több figyelmet kellene fordítani a reáliákkal kapcsolatos különböző szociolingvisztikai és pszicholingvisztikai összefüggések tanulmányozására (Heltai 2007: 650).

Egyetértünk ugyan a különböző ekvivalencia-definíciók és értelmezések (Catford 1965, Nida, 1964, Newmark 1982, Barhudarov 1975, Komisszarov 1980, Heltai 2007) felfogásával, ugyanakkor szükséges megjegyezni, hogy a definíciók többsége nem, vagy nem megfelelő mértékben utal a kulturális tartalomra, ugyanis a kutatók figyelme általában nem a kulturális eltérésekre fókuszál, az általunk képviselt szemlélet viszont igen, ennél fogva az ekvivalenciát a nonekvivalencia (egyenértékűségi hiány) aspektusából kell vizsgálnunk. A nonekvivalencia olyan szemantikai jelenség, amely kimutatja, hogy egy adott forrásnyelvi lexéma - nyelven kívüli (kulturális okok) miatt- nem rendelkezik célnyelvi egyenértékességgel, ezért

megfeleltetésük a konvencionális fordítói eljárásokhoz képest különféle átváltási műveletekkel, fordítási transzformációkkal történik, melyek spektruma a teljes definíció és az egyszavas megfeleltetés tartományában helyezkedik el (Lendvai 2015).

3.1.1 A reália fogalma, megnevezései

A kutatók a reália terminus mellett számos megnevezést alkalmaznak. A reália definíciók rendszerezéséről Mujzer-Varga (2007) tanulmányából kaphatunk átfogó képet, az elmúlt évtizedek reália fogalom meghatározásait foglalja rendszerbe. Munkánknak nem célja a terminus megnevezéseinek rendszerezése ezért csakis a különbségek és a terminológiai sokféleség érzékeltetése miatt emelünk ki néhányat.

Lendvai tanulmányában a következőket írja: „A *nyelvi reália* terminusnak népes szinonimasora van ('kulturális reália', 'kultúrszó', '(le)fordíthatatlan elem', 'nonekvivalens lexéma', 'kultúraspecifikus szó', 'etnokulturéma'); nincs egységes definíciója ('kultúrspecifikus jeltárgy', 'kultúrspecifikus jeltárgy megnevezése', 'nyelvi megnyilvánulás, melyben kifejeződik az adott kultúrközösség sajátos élmény-és ismeretanyaga'), terjedelmi meghatározása változó” (Lendvai 2005:68).

Lendvai (2005) reáliának tekint a legtágabb értelemben vett minden olyan nyelvspecifikus jelenséget, szót és kifejezést, amelynek valamilyen konnotációja van, bár ezzel nem minden kutató ért egyet (vö. Heltai 2007, 2013).

Magam részéről a Lendvai által (Vlahov-Florin nyomán) is használt reália/nyelvi reália terminus alkalmazását tartom helyénvalónak, ebben a vonatkozásban elkülönülnek a tárgyi reáliák (maga a specifikus jeltárgy) illetve a specifikus jeltárgyakat jelölő megnevezések, ez utóbbiakat tartjuk számon nyelvi reáliaként. Mindezeken túlmenően a reália/nyelvi reália terminus a műszavaktól elvárható módon egyjelentésűek, utalnak a nyelven kívüli/nyelvi oppozícióra, végül- Vlahov-Florin idézett műve óta megváltoztatásukat semmi sem indokolja (Lendvai 2015).

Mujzer-Varga (2007) a *reálialexémák* kifejezést tartja megfelelőnek, Vermes (2004) a *kultúraspecifikus kifejezést*, ami egy tágabb kulturális kontextust feltételez, Valló (2000) *kulturális reáliákról* tesz említést, Klaudy (1994) az „*ekvivalens nélküli lexika*” megnevezést alkalmazza a reáliák fordíthatósága kapcsán. Heltai a „*kulturálisan kötött kifejezések*” fordíthatóságáról ír tanulmányában (2008). Jankovics (2010) tanulmányában „*kultúrszavakról*” tesz említést egy Krúdy-mű oroszra fordítása kapcsán.

Az angol nyelvű szakirodalomban a kulturális jelleget emelik ki a szerzők, „*culture-bound term*”-kulturálisan kötött kifejezés (Chesterman 1997), „*cultural words*”-kulturális szavak

(Newmark 1988:119), „*culturally untranslatable items*”- kulturálisan fordíthatatlan elemek (Catford 1965:101).

Vlahov-Florin (1980) munkájában „*ekvivalens nélküli lexika*”, „*egzotikus lexika*”, „*egzotizmus*”, „*lokalizmus*”, „*etnografizmus*” „*konnotatív szavak* - (коннотативные слова)”, „*lakúnák*” kifejezésekkel találkozunk, melyek a reáliák szinonimájaként szerepelnek (Vlahov-Florin 1980:36). Az „*ekvivalens nélküli lexika*”- (безэквивалентная лексика) terminus gyakran fordul elő még Svejcer (1973:278), Verescsagin-Kosztomarov (1976:28), Barhudarov (1975:93) munkáiban, Reformatszkiy (1999:141) a „*idegen nyelvi szavak*” (иноязычные слова) kifejezésről tesz említést. Fjodorov (1968), Revzin és Rozencvejg (1964), Barhudarov (1975) mind hangsúlyozzák a reáliák célnyelvre történő fordításának problémakörét.

A reáliák meghatározásakor a fordításelméleti szakirodalomban számos szűkebb-tágabb értelmezéssel találkozhatunk, abból eredően, hogy egyes kutatók csak a jeltárgyat, mások a jeltárgy megnevezését is, vagy mindkettőt reáliaként értelmezik.

A bolgár nyelvészpáros a reáliák tág értelmezését fogalmazzák meg, melyet 3 fő csoportra és több alcsoportra bontva rendszereznek (ld. alább) *Neperevogyimoje v perevogye* (1980) című máig meg nem haladott értékű és érvényű munkájukban. Definíciójuk szerint a reáliák: „Olyan szavak, szószerkezetek, melyek egy adott nép életére, kultúrájára, társadalmi-történelmi fejlődésére jellemzőek, más nyelvek számára viszont ismeretlenek bizonyulnak. E szavak társadalmi és/vagy történelmi kolorit hordozói, ezért rendszerint nincs pontos megfelelőjük (ekvivalensük) más nyelvekben, következésképpen a „szokásos módon” nem fordíthatóak le, sajátos megfeleltetési eljárásokat igényelnek” (Vlahov-Florin 1980:47, idézi Lendvai 1986:70). Munkánk szempontjából a Vlahov-Florin féle tágabb reália-értelmezést és felosztást célszerű követni, a dolgozat eredményeinek fényében esetleg kiegészíteni (pl. pravoszlávia-egyházi szertartáshoz és berendezkedéshez kapcsolódó alcsoport nem került be a felosztásukba (ld. Klaudy 1994:115).

-Földrajzi reáliák (geográfiai képződmények, ember alkotta földrajzi objektumok, endémiák)

- Néprajzi reáliák (mindennapi élet reáliái, ételek, italok, táncok, öltözet, lakhely, bútor, edény, közlekedési eszköz, munkatevékenység reáliái, a művészet és kultúra reáliái, etnikai reáliák, mértékegységek, pénzek)

- Társadalmi-politikai reáliák (közigazgatás, államberendezés, hatalmi szervek, politikai élet, katonai reáliák) (Vlahov-Florin 1980: 51-56).

Klaudy szerint a reáliákat a következőképpen határozhatjuk meg: „jelenthet egy-egy nyelvközösségre sajátosan jellemző jeltárgyat, és jelentheti magát a szót, amivel ezt a tárgyat megnevezzük (Klaudy 1994: 112)”. Későbbi írásában (2013) definícióját a konnotáció mozzanatával egészíti ki: „Valamely kultúrára sajátosan jellemző jeltárgy vagy fogalom és annak elnevezése, amelynek a másik kultúrában nincs megfelelője, vagy más a konnotációja” (Klaudy 2013:86).

Lendvai A „*lefordíthatatlan elem*” *megfeleltetési lehetőségei* című kandidátusi értekezésében (1986) többek mellett rámutat a nyelvi reália mibenlétére is, megállapította, hogy a reália az adott kultúra gyakori jeltárgyát, fogalmát jelölő állandósult megnevezés, amelynek megfelelő jeltárgy, fogalom híján nincs célnyelvi egyenértékese. Későbbi írásában (2015) a nyelvi reáliákhoz és a kultúraspecifikus szavakhoz kapcsolódó egységeket egymásba olvadó koncentrikus körökként képzelem el, ahol markáns kultúrához kötöttségük révén a nyelvi reáliák a centrumban, míg a kultúraspecifikus szavak leginkább a periférián helyezkednek el. Felhívja a figyelmet a reáliák relatív természetére, melyeket a jelentéshatárok elmosódottsága, nyelvi és beszédszintű megfeleltetés különbségei, az egybevetett konkrét nyelvpárok kulturális közelsége/távolsága, a szavak többségének polyszemiája, a kölcsönzési folyamat dinamikája determinálhatnak.

Valló Zsuzsa (2000) kulturális reáliaként tekint minden olyan nyelvi megnyilvánulásra, amelyben kifejeződik egy adott kultúrközösség sajátos élmény-és ismeretanyaga, tárgyai, fogalmai, mentális, emotív sémái, amelyek az adott kulturális kontextusban speciális jelentéssel bírnak (Valló 2000:44-45), majd későbbi írásában (Valló 2002) ő is a konnotáció szerepét hangsúlyozza. Arra a következtetésre jut, hogy a kulturális reália fogalmkörébe több dolog tartozik, mint ahogyan azt korábban vélték, másrészt az, hogy ez a fogalom akkor határozható meg pontosan, ha a kultúra hatását nem csak a felszínen megfigyelhető dolgokban, jelenségekben, műalkotásokban próbáljuk tetten érni, hanem ennél sokkal mélyebben, az alapoknál, a konceptuális (fogalmi), értékrendbeli, érzelmi, etikai stb. viszonyokban keressük az eredőit (im. 44). Példáival arra hívja fel a figyelmet, hogy még az egyszerűbb denotatív jelentés is okozhat fordítói problémát Pinter darabjainak magyar fordításában pl. a *copper* angol pénznem magyar *krajcár*ra való átváltása a Mikszáth kort idézi, vagy a *pan for vegetables* fordítása *csuszpájzos lábas*ra erős konnotációt hordoz (im. 40).

Vermes (2004) a „*kultúraspecifikus kifejezés*” megnevezést ajánlja, Vallóval szemben tartózkodik a kulturális reália kifejezés alkalmazásától, melyet azzal magyaráz, hogy a jeltárgy és annak megnevezése közötti, vagyis a nyelv és a nyelv által kifejezhető dolgok

közötti különbség elmosódhat. A kultúraspecifikusság fogalmi meghatározása tekintetében ugyanakkor osztja Valló (2000:44) nézetét, aki szerint egy adott helyzetben, bármi, ami valamiféle speciális jelentést hordoz a kommunikáció közönsége számára, kultúraspecifikusnak számít, és a kultúra-specifikusság csakis két nyelv közötti viszony tekintetében értelmezhető. Vermes a kultúra-specifikus kifejezésekre tanulmányában (Vermes 2004:5-17) a következő példákat hozza: *ser, bagóért (for a song), Váci utca, Belváros, ÁVÓ, tanács (council), társadalmi munka, kuruc, labanc, paprikás krumpli (paprika potato)* melyek javarészt magyar reáliák.

A kultúraspecifikusság Vermes szerint azt jelenti, hogy egy feltevés, amely eleme az egyik közösség kölcsönös kognitív környezetének, nem eleme egy másik közösség kölcsönös kognitív környezetének (Vermes 2020:49).

Forgács (2004) Garaczi László műveiben található frazeologizmusok, szójátékok, gyermeknyelv, szleng stb. elemeinek német fordítási lehetőségeit vizsgálja, tágabb reália felfogással dolgozik, hasonlóképp a Valló (2000) féle reália értelmezéshez. „Reáliának tekint minden olyan nyelvi jelet vagy jelkapcsolatot, amely egy adott korban a nyelvhasználók egy (kisebb vagy nagyobb) csoportjának életével, azaz mindennapi magán- és/vagy közéletével, társadalmi-politikai berendezkedésével, művészetével, kultúrájával, gondolkodásával, szokásaival, erkölcsi értékrendszerével, röviden: életével, nyelvének rendszerével oly mértékben összefügg, hogy az adott csoport számára többlettartalma, azaz konnotatív jelentése, emocionális töltete folytán releváns, s az adott csoport tagjaiban messzemenően azonos, vagy legalábbis hasonló asszociációk sorát elindítani képes” (Forgács 2002: 40). Reáliák közé sorolja nemcsak az objektív valóság, a külvilág kultúrafüggő elemeinek megnevezését, hanem a nyelvspecifikus elemeket is, melyek lehetnek állandósult szókapcsolatok, politikai jelszavak, agresszió verbális megnyilvánulásai stb. Példaanyaga magában foglalja a frazeologizmusokat is, ide sorolja a reáliákon (*gömböc, szaloncukorka, gémeskút, zománclavór, Tokaji*) túlmenően a következőket: *veri, mint szódás a lovát, hab a tortán, tudja mitől döglük a légy stb.*

Későbbi írásában (2013) bővebben fejti ki álláspontját, reáliák alatt olyan nyelvi jeleket vagy jelkombinációkat ért, amelyek egy bizonyos korban a jelhasználók egy csoportja számára a denotációjukon túlmenően többlettértékkel, konnotációval rendelkeznek, s így a csoport tagjaiban megközelítően azonos, ill. hasonló asszociációkat keltenek (Drahota-Szabó 2013: 6). „A reáliák a kultúrában- mint makrodiskurzusban, mint szövegtérben- és az adott irodalmi szövegben koherenciaképző intertextuális elemekként működnek, melyeknek- ennek értelmében centrifugális és centripetális erejük is van” (im. 5). A reáliákat intertextuális

elemeknek tekinti, még akkor is, ha azok formailag nem mindig szövegek, az egy kultúrához tartozó emberek mentális lexikonában elfoglalt helyük alapján, ha nem is teljesen azonos, de hasonló asszociációs láncot indíthatnak el, pl. augusztus 20, - Szent István államalapítás, új kenyér. Nem ért egyet Heltai (2013:37) álláspontjával, aki kizárja a frazeologizmusokat a szűken értelmezett reáliák közül, hisz Heltai maga is elismeri, hogy a frazeologizmusok jelentős részénél felfedezhetjük a kultúraspecifikus vonásokat. Drahot-Szabó elkülöníti a nem-kultúraspecifikus frazeologizmusokat (*fennhordja az orrát, kiönti a szívét, két tűz közé kerül stb.*) és a kulturálisan kötött frazeologizmusokat, ez utóbbit reália-frazeologizmusoknak (pl. *Egyszer volt Budán kutyavásár, él, mint Marci a Hevesen, Szar van a palacsintában, Megváltozott a leányzó fekvése stb.*) nevezi (Drahot-Szabó 2013:9).

Dolgozatomban a Vlahov-Florin (1980) féle reáliaértelmezést és felosztást tekintem irányadónak, ugyanakkor a kutatási célok elérését, a kutatási kérdések megválaszolását leginkább a tág (minél tágabb) reália-értelmezés szolgálja, így munkám nézőpontjához szorosán kapcsolódik a Drahot-Szabó féle fenti értelmezés is, véleményem szerint a kulturálisan motivált frazeologizmusokat valóban célszerű a tágabb értelemben vett reáliák közé sorolni, kutatásunk példái is megerősíteni kívánják majd ezt az állítást.

Fentiek alapján tehát munkám során nyelvi reáliának, kultúrspecifikus kifejezésnek és tartalomnak tekintek minden olyan nyelvi (és nem nyelvi) jelet és megnyilvánulást, amely a jelhasználók egy csoportja számára a denotatív jelentésükön túl konnotációval, többletjelentéssel rendelkezik, érzelmi-asszociatív láncot képesek indítani a nyelvhasználók mentális apparátusában.

Tellinger (2003:58-70) tanulmányában új definícióval nem áll elő, a Vlahov-Florin féle útvonalon halad, kiemeli, hogy a reáliák sokfélesége a társadalmi felépítményt is jellemzi, a nemzet lelkületének és gondolkodásmódjának kifejezői, de megnyilvánulnak a politikai struktúrában, a jogrendszerben és a közgazdaságban is.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a reáliáknak, ezzel együtt a specifikus kulturális tartalomnak mind a mai napig nincs egységesen elfogadott definíciója és körülhatárolása a fordításelméleti szakirodalomban. Célszerűnek mutatkozik a reáliák és a kultúrspecifikus kifejezések jelentését, mibenlétét és fordíthatóságát egy tágabb „kulturális kontextusba” ágyazva vizsgálni.

3.1.2. Kultúra a fordítástudományban

A reáliák és a specifikus kulturális tartalom fordításának vizsgálatához mindenképp szükséges meghatározni, hogy mit is értünk a kultúra fogalma alatt ebben a vonatkozásban.

A fordítástudományi diskurzusban számos kultúraértelmezés és felfogás létezik, erről átfogó képet kaphatunk Kóbor (2007) tanulmányából illetve értekezéséből, munkájában áttekinti az egyes kultúrafogalmak értelmezéseit, vizsgálja a fordításelméleti szövegek kultúrakoncepcióit. Munkáját alapul véve (Kóbor 2007: 37-54) röviden ismertetem az egyes fordításelméleti irányzatok kultúrafelfogását, majd a dolgozat gondolatmenetéhez illeszkedő saját kultúraszemléletemet is meghatározom.

A nyelvészeti fordításelméleti diskurzus képviselői a fordítás gyakorlatára nézve (Vinay és Darbernet 1958, Catford 1965, Newmark 1982, 1988, 1991, Mounin 1963) egyetértenek abban, hogy a kultúrát egyfajta egymástól függetlenül létező, statikus konstellációknak tekintik, ugyanakkor a kultúrák interakcióinak, konvergenciájának következményeit egyikük sem emeli be kultúra-definíciójába. Megfigyelhető, hogy a fordítás gyakorlatára nézve a kultúrát, azok különbözőségét mindannyian egyfajta problémának tekintik, mely választást elé állítja a fordítókat, ehhez kapcsolódóan számos általános érvényű megoldási javaslatot sorakoztatnak fel a kultúraspecifikus elemek megfeleltetésére (jövevényszavak, hiperonímák használata, stb) (Catford 1965, Newmark 1982,) Ezek az elméletek azonban mégsem bizonyultak elégségeseknek ahhoz, hogy a konkrét és valós fordítási szituációkhoz kapcsolódó megoldásjavaslatoknak koherens elméleti keretet adjanak. Kóbor hangsúlyozza, hogy a nyelvészeti megközelítés valamennyi képviselője szükségesnek látja a nyelven kívüli tényezők bevonását a problematika tárgyalásába, azonban egyik szerző sem ad magyarázatot arra, hogy ezek a tényezők milyen módon, milyen mértékben vannak hatással a kultúrák közötti kommunikációra (Kóbor 2007:41).

A szociolingvisztikai diskurzus kultúrakoncepciójának egyik alapvető tézise, hogy minden, amit fordítunk, elválaszthatatlan a szocio-kulturális kontextustól (Kóbor 2007: 42). Nida (1964) a szocio-kulturális különbségekből fakadó fordítási problémáknak (amely elsősorban a kulturális referenciák szintjén okoz gondot) az áthidalását abban látja, hogy a fordító a szöveget a befogadók szükségleteihez igazítsa, vagyis az azonos olvasói reakció elvét fogalmazza meg (dinamikus ekvivalencia). Ahogy fentebb is megjegyeztük, véleményem szerint az azonos olvasói reakció kiváltása majdhogynem lehetetlen, figyelembe véve a kultúrák eltérő valóságtagolását, eltérő világnézetüket, valamint a nyelvek különbségéből fakadó lexikai-grammatikai különbségeket, a fordítás nyelven kívüli tényezőit, vagyis el kell

fogadnunk, hogy a forrásnyelven megfogalmazottak „üzenete” a célnyelvi olvasóból sohasem lesz képes azonos reakciót kiváltani a forrásnyelvi olvasóéval.

Az interpretatív fordításelmélet egyik alapelve szerint, mivel a fordítás potenciális olvasói nem feltétlenül rendelkeznek a sajátjuktól eltérő kultúra megértéséhez kapcsolódó ismeretekkel, a fordító feladata, hogy pótolja hiányosságait, és felvérteze őket azzal a tudással, amely a kulturális referenciák és utalások megértéséhez „szükséges és elégséges” (Lederer 1998:163, idézi Kóbor 2007:44).

A funkcionalista fordításelmélet képviselői a fordításelméletek helyett mindenekelőtt egy kultúraelmélet felállítását sürgetik, ezzel azt sugallva, hogy a kultúra fogalmának mintegy elsőbbséget kell élveznie a fordítás fogalmával szemben, a fordítandó szöveg célnyelvben betöltendő funkciója határozza meg a fordítás módját. A kultúra meghatározásának ilyen igénye tulajdonképpen a „kulturális fordulat” mint jelenség „előszobájának” tekinthető. Ebbe a kontextusba illeszkedik bele Even-Zohar (2005) és Toury (1999) kultúrakonceptiója is, hangsúlyozzák a kulturális rendszerek asszimmetrikus voltát, mely elválaszthatatlan a dinamizmus fogalmától. A kultúrák közötti közvetítésre már nem, mint problémára tekintenek, hanem azok egyediségét és különbségét látják benne (Kóbor 2007:46-47).

A reáliák és a kultúrspecifikus tartalom fordítására nézve az interkulturális kommunikáció kultúrafelfogásai relevánsak, lévén a fordítást magát is gyakran aposztrofálják interkulturális kommunikációként.

Az interkulturális kommunikáció kultúraelméletei a kultúra több szintjét különítik el. Hofstede a kultúrát egyfajta „mentális programnak” („*software of the mind*”) tekinti, és három szintjét értelmezi (univerzális-kollektív-egyéni), szerinte a kultúra „a gondolkodás kollektív programozása, amely megkülönbözteti egy csoport vagy egy kategória tagjait másoktól. (Hofstede 1991: 5-6). Trompenaars szerint a kultúra az a módszer, ahogyan az emberek egy csoportja megoldja a problémáit és eldönti dilemmáit (1998:6).

Hidasi szerint kultúra alatt a hétköznapi szóhasználatban elsősorban olyan társadalmi, emberi produktumokat értünk, mint építészeti alkotások, zeneművek, irodalmi vagy képzőművészeti alkotások. A kultúrát, mint társadalmi, emberi alkotó folyamatot kell elképzelnünk, egy-egy kultúra létrehoz, majd továbbörökít egy szimbólumrendszert mely révén és által a kultúra tagjai érintkeznek. A szimbólumrendszernek vannak látható (ide sorolandó a nyelv, a nem verbális szimbólumok egy hányada) és nem látható (viselkedési szabályok, gondolkodás, értékrend, számos belső norma) elemei. Ez utóbbi, de annál fontosabb része a kultúrának, amelyről az ismereteink a legcsekélyebbek, - a mai napig nem eléggé feldolgozottak és rendszerezettek (Hidasi, 2008: 11-12). Hall jéghegy modellje azt

mutatja be, hogy csupán csak egy részét látjuk a kultúrának, ő megkülönböztet, külső és belső kultúrát, külső kultúra, ami látszik, a tárgyiasult kultúraprojektumok, a felszínen érzékelhető szimbólumok, viselkedések. Belső kultúra az agy, a gondolkodás, mely vezérli a külső kultúrát (Hall 1975, idézi Hidasi, 2008:13).

A reáliák és a kultúraspecifikus tartalom összevetésére is alkalmas lehet számunkra a *jéghegy-modell*, a jéghegy csúcsát képezik a reáliák, míg a láthatatlan víz alatti részt a kultúraspecifikus tartalom jelenti. Nem nehéz észrevenni, hogy a hagyományosan reáliáknak tekintett entitások a látható kultúrához sorolt területeket fedik le. Érdekes módon a fordítástudomány ezekre fordít kiemelt figyelmet (Heltai 2013:35). Munkánk során azonban a jéghegy-modellre alapozva a kultúra láthatatlan elemeit is figyelembe kívánjuk venni, elemzésünkkel fényt deríteni a „láthatatlan” kulturális tartalmak fordítására is. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy a láthatónak „vélt” kultúrához kapcsolódó jelenségeknek is vannak nehezen azonosítható vonásaik, példánkkal élve a jéghegy csúcsához, a látható kultúrához sorolt reáliáknak az értelmezése sem tisztázott teljesen, ahogy azt fentebb bemutattuk.

A kultúra értelmezésére nézve dolgozatomban a Hidasi féle interkulturális szemléletű meghatározást tekintem irányadónak, miszerint a kultúra „egy adott közösség által birtokolt, használt, alakított és közvetített szellemi és tárgyi világ, amelyet a közösség tagjai azonos módon értelmeznek” (Hidasi 2008:14).

Hidasi megfogalmazásának egy árnyaltabb változata a Holló (2008:16) féle kultúraértelmezés mely szerint „a kultúra a szocializációs folyamatban tanult közös értékek és ismeretek, viselkedési és kommunikációs minták, valamint attitűdök együttese, amelyek meghatározóak egy csoport tagjaira, és megkülönböztetik őket egy másik csoporttól.”

A dolgozat szemléletéhez és gondolatmenetéhez illeszkedik *saját* munkadefinícióm is, amiben kifejeződik a szociokulturális tényezők meghatározó szerepe, illetve a „nem látható” kultúra elemeinek figyelembevétele is.

A kultúra egy adott csoport tárgyi és szellemi értékeihez kapcsolódó viszonyrendszere, a szociokulturális környezet hatására kialakuló gondolkodás-és viselkedésforma, identitás, világszemlélet, értékrend, látásmód.

A fordítás elválaszthatatlan a szocio-kulturális kontextustól, véleményem szerint a kultúra ebben a szemléletben történő értelmezése vihet közelebb minket a kultúraspecifikus elemek fordításának tanulmányozásához.

3.2. Nyelv és kultúra

Az eltérő kultúrákat képviselő és eltérő nyelvet beszélő nyelvközösségek kapcsolatát, interakcióját az interkulturális kommunikáció fogalmával jelöljük. A gazdasági-technikai vívmányok rohamos terjedése mellett, az infokommunikációs eszközök „berobbanása” felgyorsította az információcserét, emellett a kulturális különbségek továbbra is fennmaradtak. A különböző nyelvközösségek egyre nagyobb szükségét érzik az új kulturális tudás megszerzésének, az új kulturális információ meghonosításának, melynek elsődleges útja a kulturális közvetítés, a fordítás.

Munkánkra nézve az eltérő nyelvközösségek nyelvi és kulturális kölcsönzési folyamatainak meghatározása és vizsgálata azért releváns, mert ezzel az új kulturális információ és tartalom átvételére és meghonosítására nézve a fordításon kívül más lehetséges módokra is felfigyelhetünk, mi több arra a fontos momentumra is, hogy a fordítás ugyanazt ismétli meg, képezi le, amit a kulturális kölcsönzés során korábban a nyelvközösségek már megtettek.

A nyelv és kultúra viszonyáról, nyelv és gondolkodás egymásra hatásáról, egymást befolyásoló mechanizmusairól könyvtárnyi szakirodalom halmozódott fel, számos felfogás létezik, melyek közül talán a legismertebb, egyben máig a legvitatottabb is a Sapfir-Whorf féle elmélet. Eszerint az (anya)nyelv struktúrája meghatározza a beszélők világszemléletét, a világot egy meghatározott nyelvi „háttér” miatt szemléljük oly módon, ahogy szemléljük, a nyelv meghatározza a gondolkodásmódot. A nyelvi relativizmus azt állítja, hogy „egy bizonyos nyelvben kódolt megkülönböztetések egyetlen más nyelvben sem találhatók meg” (Crystal 1998:25).

Benő (2003:26-27) román eredetű kölcsönszavak magyar nyelvi szemantikai integrálódásának vizsgálatával foglalkozik tanulmányában, melyben úgy vélekedik, hogy a nyelvi világkép nem valami sorsszerűen adatott, aminek hatásától a beszélő nem szabadulhat, sokkal inkább arról van szó, hogy az érzékszervi adatokat a különböző nyelvek sajátos módon rendszerezik. Kognitív tartalmak és a nyelvi, szemantikai tartalom nem azonos egymással, a nyelv a kognitív tartalmat sajátos módon formálja szemantikai tartalommal azáltal, hogy „különböző tényeket különböző elrendezésben emel ki, a maga súlypontjait különböző helyeken alakítja ki, s azoknak különböző nyomatékot ad” (Hjelmslev 1975, idézi Benő 2003:26)

A románból átvett szókészlet nagy magyar kutatója Bakos Ferenc, az Idegen szavak és kifejezések szótárának (1979) szerkesztője, szerzője. A xenizmus fogalmát Bakos (1991) vezette be az olyan idegen szavak jelölésére, melyeknek denotátuma valamely idegen népre,

kultúrára, országra jellemző valóságalem, pl. angol *lord, whisky*, orosz *trojka*, mongol *jurta* stb. A szerző ide sorolja az olyan intézményneveket is, mint pl. a német *Bundestag*, a lengyel *szejm*, továbbá az idegen pénznemeket is, pl. angol *font*, japán *jen* stb. (Bakos 1991:307).

A nyelvi és kulturális különbségek egyrészt az eltérő nyelvi valóságtagolásból, másrészt a különböző éghajlati, földrajzi, társadalmi adottságokból fakadnak.

Az eltérő világtépből adódóan egyes kultúrákban a valóság bizonyos szegmensei fokozott részletességgel, más részei kevésbé részletesen jelennek meg. Ezek javarészt a szókészlet terén mutatkoznak meg pl. az eszkimók a különböző hófajták terén, az argentin gauchók a lószínek terén, az arabok a tevetartásra nézve, az oroszok a halfajtákra nézve, az olaszban a térsztafajtákra nézve, az angoloknak a hajózással kapcsolatos tárgyakkal, fogalmakkal van kiterjedt megnevezés készlete (Klaudy 1994:33).

Lendvai (1986) szerint az eltérő valóságtagolás oka gyakran maga az eltérő valóság, példaként az eszkimók a hó fajtáira használt gazdag megnevezés-skáláját hozza, ez a differenciáltabb valóság-tagolás extralingvisztikailag motivált jelenség, vagyis nem arról van szó, hogy más nyelvközösségek ne kerüljenek kapcsolatba a hóval, hanem más közösségeknek környezeti-éghajlati okok miatt a közvetlen tapasztalatában nincs olyan „sokféle” hófajta.

Az eltérő világtépből és valóságtagolásból fentiek szerint számos olyan megnevezés és fogalom létezik a különböző kultúrák nyelvhasználatában, amelyek léteznek az egyikben, a másikban viszont nem, - vagy nem ugyanolyan differenciáltan vannak jelen a másik közösség szókészletében.

Ez a jelenség a kölcsönzés motivációja is, a nyelvközösség tagjai a számukra idegen dolgokat és fogalmakat szükségesnek tartják megnevezni, kezdetben ezek az átvételek magukon viselik az „idegenség” jegyeit.

3.2.1. Kulturális kontaktusok nyelvi visszatükröződése

A kulturális tartalom célnyelvbe történő áttemelése kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy a forrásszövegek nagy része az univerzális emberi kultúra elemeiről szól, ide értve a nyelvközösség szűk és tág környezetét, társadalmi-politikai berendezkedését, a földrajzi, éghajlati viszonyait sajátosságát, de ide értendő szokás-és viszonyrendszerük, világszemléletük is.

Az egzotikus kulturális tartalom megjelenítésekor a fentiekben említettek szerint,- a fordítás tulajdonképpen **megismétli** azt, amit a nyelvközösség már korábban megtett a

kulturális tartalmak „fordítás nélküli” leírásakor. A nyelvi és kulturális kölcsönzés szoros összefüggésben van a nyelvi reáliák fordításával, a fordítás sokat hasznosíthat az idegen szó, kölcsönszó, jövevényszó alkotta szókincsből, tulajdonképpen a fordítási folyamat előképének tekinthetjük az ilyen fajta kölcsönzéseket. Lendvai (2015) erről így ír: „Mindent felhasználhatunk a fordításban, amit megtalálunk a kölcsönzésben”.

A kulturális kontaktusok nyelvi megnyilvánulásai alatt elsősorban a nyelvi és kulturális kölcsönzés formáit veszem figyelembe, nem térek ki a kontaktológia és a „klasszikus” értelemben vett kétnyelvűséget kutató tudományágak (társasnyelvészet) és a fordítástudomány egymásra gyakorolt hatására.

Kontaktológia és fordítástudomány lehetséges kapcsolódási pontjairól Lanstyák (2004) írt tanulmányt, melyre Heltai (2005) reagált a maga által vitacikknek nevezett írásában. Lanstyák (2004:5) szerint a társasnyelvészet és a kétnyelvűség kutatás nem játszik kellően fontos szerepet a fordítástudományban, noha a fordítást is a kétnyelvű beszédtevékenységgel azonosítják. Heltai (2005:54-55) álláspontja erre nézve viszont az, hogy a fordításban vizsgált kétnyelvű kommunikáció eltér a kétnyelvűek természetes kétnyelvű beszédtevékenységétől, valamint a fordításnak tkp. három részvevője van, illetve csak közvetítő nyelvként van jelen. Elismeri ugyanakkor, hogy a gyakorlati kérdések megoldásában összehasonlítóképpen fontos figyelembe venni a kétnyelvűség kutatás eredményeit.

A kulturális kapcsolatok nyelvi vetületeinek elemzése és megfigyelése során a fordításelmélet számára is releváns megállapításokat tehetünk, melyek közül talán a legszembetűnőbb, hogy a nyelvi és kulturális kölcsönzés eredményeképpen az átvevő nyelvközösség szókészletében a specifikus kulturális tartalommal bíró lexémák, nyelvi reáliák tulajdonképpen a közvetlen kulturális kölcsönzés során is képesek megjelenni.

A reáliák kapcsán gyakran felmerül a fordíthatatlanság kérdésköre, melyet rendszerint a kulturális különbségek indukálnak, véleményem szerint ezeknek a különbségek leküzdésére irányuló folyamatokban rejlik a nyelvi kölcsönzés kulturális meghatározottsága. Ezen különbségek áthidalására a két nyelvközösségben egyfajta megismerő-megnevező tevékenység veszi kezdetét.

Lendvai szerint ez a fajta megismerő-megnevező folyamat, aktív és dinamikus tevékenység, mely nem csupán abból áll, hogy az ember „leltárba veszi” az eléje kerülő valóság elemeket, sem a megismerés, sem a megnevezés nem pontszerű cselekvés (Lendvai 1986:25-26).

A „lefordíthatatlan elem” megfeleltetési lehetőségei c. kandidátusi értekezésében (1986) a megismerő-megnevező tevékenységek folyamatát négy szintéren vizsgálja:

1. a részképzős hallgatók beszédébe épült orosz eredetű lexémákat makaronizmusoknak nevezi („Az egész ablakot kinyitottuk nem csak a *fortocskát*”(i.m. 32).

2. tudósítói és 3. szakmai-tudományos jellegű kölcsönzés kapcsán az értelmező jellegű szövegrészek sokszínűségét emeli ki, ugyanakkor a kölcsönzés a *couleur locale* megteremtésére is irányul („Zagorszk városában dolgozik a hagyományos népi játékok-*matrjoskák*-(...) gyára” (Haynal 1982:27 i.m. 44.), a szakmai-tudományos szövegekben megnő a megnevező-értelmező műveletek száma („Az új katonai réteg földjét *pomesztyenek*, őket magukat pedig *pomescsikeknek* kezdték nevezni”(Perényi, Dolmányos 1977:57 i.m. 49.).

4. a fordításra nézve a lexémakölcsönzés látszólag formális mozzanat, ám mindig van tartalmi-szemantikai következménye, a *couleur locale* – hatás a kölcsönzés óhatatlan velejárója, ezzel a fordítás szövege pedig minden esetben jelentéstani többletre tesz szert az eredeti műhöz képest („Még a *sarbámat* sem tudtam felhőrpinteni – kesergett egy nagy darab kozák amint az evezőnek feküdt. (...) Majd elpáholja a valagadat a vajda, *sarba* nélkül is megvidámodsz”. (i.m. 55-56).

A spontán jelentésfeltárás a fordítói tevékenységtől *függetlenül* megy végbe, mely során az olvasó a kontextus segítségével értelmezi, hogy a „*sarba*” egy ital, mi több alkoholtartalmú. Egyfajta speciális interpretáció tanúi lehetünk az egynyelvű kontextusban is, Jókai: A kőszívű ember fiai c. regényében Baradlay Ödön Oroszországból hazafelé vezető (farkas) kalandos útleírásában. Az író a jelentésfeltáró mozzanatok mellett a helyi kolorit átadására is kísérletet tesz, orosz eredetű lexémákat használ, majd a hatékony olvasói befogadás érdekében leírásában definiálja a jelentését.

- Mi az a *burána*? (...) -A *burána* meg szokta azt mondani maga, hogy ő kicsoda.

Az egész ég egyetlen felhővé alakult, mely jött sebesen gomolyogva, alatta sötétkéknek látszott már az egész róna, s e fekete ég, e sötétkék föld között jött táncolva, keringve egy rettenetes, fehér kísértet, a *hótölcser* (...) (kiemelés Jókaitól)(Jókai 1869:31).

- No, bátyuska merre megyünk most? - kérdezte az *imsiktől* Leonin. - Azt csak Szent Prokop tudja-felelt az *imsik*, és fejét vakarta (Jókai 1869:32).

Jókai az olvasó számára mintegy kiemeli, definitív módon leírja, mit jelent a *burána* (orosz „*буран*”-(*fn*) *hóvihar*- OMSz. 2000:28), majd a szerzői jelentésfeltárást követően kurziválja is a szót (*hótölcser*).

Az „imsik” (*ящук- (fn)-(rég)(posta)kocsis-* OMSz. 2000:740) szó jelentésére szintén a spontán jelentésfeltárás útján következtethet az olvasó a megfelelő kontextuális körülmények között, megőrizve az eredeti szó hangalakját. Jókai írásából levezethető az eltérő olvasói reakció elve a fordítástól függetlenül is, ebben az esetben az jelenik meg, ahogy egy külhoni szemlélő látja az adott kultúrát, annak egzotikus, idegen voltát tárja az olvasó elé.

3.2.2. Nyelvi és kulturális kölcsönzés

A történeti-összehasonlító nyelvészetben, a kontaktusnyelvészetben és a szociolingvisztikában használt kölcsönzés terminus egy nyelvi elem bekerülését jelöli egyik idiómából (nyelvből, dialektusból) egy másikba (Crystal 2008:58). Korábbi művében megjegyzi, hogy a kölcsönzés terminus nem teljesen helyénvaló, hiszen az átvett szavakat később sem kell „visszaadni” (Crystal 1998:412).

Lanstyák szerint kölcsönszó alatt azokat az idegen elemeket értjük, melyek eredeti hangalakjukkal azonos, vagy hasonló formában kerültek át az átvevő nyelvbe, ugyanakkor tágabb értelemben az átvevő nyelvbe, tükörfordítás illetve jelentéskölcsönzés által bekerült szavak is kölcsönszónak minősülnek (Lanstyák 2006:19-20).

Jakobson (1959:234) szerint a kognitív adatok mindig, minden nyelven megfogalmazhatóak. Amennyiben a nyelvi eszközök terén hiány mutatkozik, a szókészlet kiegészíthető. Erre javasolja a lexémakölcsönzést (loan words), tükörfordítást (loan-translation), a neologizmusokat (neologism), szemantikai transzformációt (semantic shift) és a körülírást (circumlocution).

A különböző nyelvközösségek és kultúrák nem elszigetelten élnek egymás mellett, megismerő-megnevező folyamataikat kiterjesztik a szomszédos kultúrák felé, sőt azon túlra is, ezek a folyamatok annál termékenyebbek és hatékonyabbak, minél közelebb helyezkedik el egymáshoz képest az átadó és az átvevő nyelvközösség. A két kultúra, két nyelvközösség intenzív érintkezése során a jelenségek, fogalmak, tárgyak, specifikus jeltárgyak ismertté válnak, a nekik megfelelő nyelvi eszközök is kialakulnak a másik nyelvközösségben. A specifikus jeltárgyak, nyelvi reáliák esetében jól alkalmazható a Jakobson féle modell, amely eltér a fordítás szokványos, konvencionális modelljétől (ekvivalens lexémák kölcsönös behelyettesítése).

A nyelvi kontaktusok elmélete a reáliák fordítását nem csak nyelvi kérdésként kezeli, hanem olyan folyamatként, amely során a két nyelvközösség megismeri egymás kultúráját,

ugyanakkor egyáltalán nem biztos, hogy ez a megismerés csak és elsősorban fordítások révén megy végbe (Klaudy 1994:33-34).

A szláv-magyar kontaktusok gyökerei évszázadokra nyúlnak vissza, a magyar nép már a honfoglalás idején kapcsolatba került a szláv népekkel, majd az azt követő egy-két évszázadban a magyar-szláv kétnyelvűség nyomai leginkább az egymás mellett éléshez kapcsolódó szükségletek, elsősorban mezőgazdasági, állattartási szóátvételekben nyilvánulnak meg, ilyenek a következők: *barázda, mesgye, széna, szita, mák, mostoha, donga, dorong, gerenda, piztráng, abroncs, munka, lencse, péntek, szombat stb.* (Zoltán 2016:33-46). Ekkoriban az írásbeliségről még nem beszélhetünk, vagyis javarészt beszédszintű szókölcsonzésekről és átvételekről van szó.

Az egymással kapcsolatba kerülő nyelvközösségek a hétköznapi szükségleteikből fakadó jelenségek megnevezése mellett feltérképezik egymás sajátos kulturális jeltárgyait is. Az átvevő nyelvközösség mintegy kódolja az eltérő nyelvhasználat és kulturális háttér, illetve az eltérő valóságtagolásból fakadó szemantikai „űröket”, ezek felszámolására kezdetét veszi a nyelvi kölcsönzés, amelynek eredményeképpen tükörszavak, jövevényszavak jelennek meg az átvevő nyelvközösség szókészletében pl. *szamovár, trojka, balalajka, kozák, rubel, kopejka stb.* (Lendvai 1986:65).

A nyelvi és kulturális kölcsönzés nem ugyanaz a jelenség, bár ok-okozati kapcsolatban állnak. Az adott nyelvközösség a kölcsönzött jeltárggyal együtt annak megnevezését is átveszi, ez utóbbi egy szükségszerű verbális visszatükröződést jelent. pl. *szamovár, trojka, balalajka stb.* (Lendvai 2015).

A nyelvi kölcsönzés rendszerint a kétnyelvűség bizonyos fokát előfeltételezi, a kétnyelvű beszélők „szállítják” a célkultúrába az idegen elemeket, amelyek rendszerint gyorsan befogadásra kerülnek a nyelvhasználók körében. Ebben a folyamatban „jeltárgy-fogalom-megnevezés” jelentésháromszögek jönnek létre (Ogden-Richards 1946, idézi Lendvai 2012:165). Az „idegen lexémák” közül vannak, melyek az idők során állandósulnak, beépülnek az átvevő nyelvközösség szókészletébe, de előfordul az is, hogy bizonyos elemek nem rögzülnek a nyelvi rendszerben, figyelembe véve az átvevő kultúra társadalmi érdeklődését, bizonyos fokú szelektív kölcsönzési magatartását pl. *szamovár (самоварничать) balalajka (балалаечник) stb.* Az alapszó kerül átvételre, az ahhoz kapcsolódó egyéb szókapcsolatok rendszerint nem rögzülnek a szókészletben.

A nyelvi kölcsönzés a nyelvhasználat különféle színterein vizsgálható és mutatható ki, két fő eszköze a lexémakölcsönzés és a tükörfordítás. A lexémakölcsönzés egyszerű lexéma-átvételt jelent, többnyire a lexémák és a morféma szintjén érvényesül.

Az orosz nyelvből átvett kölcsönzések javarészt transzkripció vagy transliteráció útján kerültek át a magyar nyelvbe, ezt az alábbi példák mutatják: чиновник- csinovnyik, квас- kvasz, щи- scsí, борщ- borscs, мужик- muzsik, колхоз- kolhoz, самовар- samovár, балалайка- balalajka, большевик- bolsevik, пельмени- pelmenyi, рубль- rubel, копейка- kopejka stb. Tükörfordításon a lexémák morféma-alapú, szó szerinti megfeleltetését értjük, pl. Legfelsőbb Tanács (Верховный Совет), Nemzetiségi Tanács (Совет Национальностей), Szövetségi Tanács (Совет Союза) (Lendvai 2015).

A kulturális kölcsönzés „lenyomataival” az oroszországi magyar utazók útikönyveiben, történészek terminológiai átvételeiben, részképzősök nyelvhasználatában is találkozhatunk, ahogy elemzésében erre Lendvai is rámutat. Ezeket a megnevező folyamatokat egyfajta egy nominációs kényszer (Lendvai 2015) hívja életre, a forráskultúrában tapasztalt újszerűségeket az eredeti nevükkel jelölik meg, mivel az átvevő kultúrában az adott fogalom, az adott valóság-részlet nem létezik.

Az utazók többnyire „testközelben” vannak a forráskultúra újszerűségeivel, a sajátos orosz jeltárgyak bemutatásakor rendszerint az eredeti nevükkel jelölik meg azokat, vagyis ebben az esetben is lexémakölcsönzés tanúi lehetünk.

Az utazó (beszélő) megismerő-megnevező kognitív folyamatok révén juttatja az új információ birtokába a hallgatót (olvasót), melyhez rendszerint a helyi „kolorit” átadásának szándéka is társul. Egy ilyen folyamat tanúi lehetünk Haynal Kornél következő leírásában is:

A XII. századból származó *Ipatjev-kódex* egy helyen beszámol arról, hogy „*Andrej szuzdali nagyherceg, Vlagyimir Monomah* unokája templomot építtetett, amelyet igen értékes ikonokkal, arannyal és *finiptel* díszített (...) Finiptek ékesítették a régi orosz székesegyházak gazdag *ikonfalait-ikonosztázait*, de csakhamar a gazdagok használati tárgyainak díszéivé, majd kedvelt ékszerekké is váltak.(kiemelés tőlem T.Á.)(Haynal 1982: 62).

(...) isszák a közkedvelt üdítő *kvászt*, vagy a mézből erjesztett édeskés mézbort, a *medovuhát*.

(Haynal 1982: 27, idézi Lendvai 1986: 44).

A beszélő személy megnyilatkozásaiban nagy számban alkalmaz orosz lexémákat úgy, hogy azokat jelentésfeltáró mozzanatokba helyezi. A lexémakölcsönzés legfőbb motívuma elsősorban nem a stilisztikai színező szándék, hanem a kommunikatív indíték, azaz a jeltárgy

megismertetése, közvetve pedig az átvevő nyelv szemantikai vákuumjainak feltöltése (Lendvai 1986:48).

3.2.3. Terminológiai átvételek

A terminológiai átvételek esetén ugyanennek a tendenciának lehetünk tanúi, vagyis a történelemkönyvek hasábjain is a lexémakölcsönzés során beépült szóátvételekkel találkozunk. A szókölcönzésnek három, gyakran egymással összefonódó módozata van: 1. transliteráció (betű szerinti átírás) *барщина barscsina, дружина druzsina, оброк obrok* *опричина opricsnyina* 2. transzkripció (kiejtés szerinti átírás) *атаман atamán, царь cár, боярин bojár* 3. adaptáció (átvevő nyelvhasználathoz igazítás) *декабрист dekabrista, боярин bojár* (hangzás utáni átvétel-többes szám birtokos eseti *бояр* ami a *боярин* szó leggyakoribb alakja) (Lendvai 2015).

Az orosz történelem terminológiai átvételeiről átfogó, részletes képet ad Kljucsevszkij (2009) orosz történész írása, melyet Kis János fordított magyar nyelvre.

Szvák Gyula a történetírás „aranykorának” nevezi Vaszilij Oszipovics Kljucsevszkij munkásságát. A kijevi Rusztól egészen I. Péter koráig vezetett intézménytörténet művében az orosz elit történetévé válik, és koncepcionális alapját adja a később a *Kursz russzkoj isztoriiban* kicsúcsosodó és az egész orosz történelmet rendszerbe foglaló felfogásának. A *Kursz* (Előadások), amelyet minden jelentős nyelvre lefordítottak az orosz történelem összefoglalásának máig meg nem haladott hatású csúcsteljesítménye (Kljucsevszkij 2009 Előszó - Svák Gyula).

Az Előadások (I-XI) sorozatból az orosz történelem átfogó képét ismerhetjük meg, a politikai terminusoktól indítva a társadalmi berendezkedésig és tagozódásig, a kormányzás szervei a kijevi Ruszban, a gazdasági élet kifejezésein keresztül a néprajzi ismeretek fogalomtáráról is képet kaphatunk.

Az alábbiakban tematikus egységeként,- a teljesség igénye nélkül néhány példát emelünk ki a szemléltetés kedvéért, ezek az átvételek a saját egzotikus jellegükkel együtt épültek be a magyar nyelvbe, váltak részévé az orosz történelmi terminológiának.

Terület és igazgatás egységei: „Az Orosz föld (*Russzkaja zemlja*) mint állam felségterülete, kisebb egységekre oszlott, amelyeket a XIII. századig földnek (*zemlja*) *volosztynak* vagy *területnek (oblaszty)* neveztek, a XIII. századtól pedig részeknek (*ugyel*), járásoknak (*ujezd*) és volosztjoknak” (Kljucsevszkij 2009:18).

Társadalmi tagozódás: „Történelmünk első századaiban Rusz egész lakossága két alapvető csoportra oszlik: *muzsokra* vagy *férfiakra*, és *holopokra* vagy *szolgákra*. (...) A férfiak szabad lakossága két osztályra vált szét: fejedelmi férfiakra (*knyázi muzsi*) és emberekre (*ljugyi*). (...) A kereszténység felvételével megjelent egy harmadik osztály is, amely kívül állt a polgári társadalmon: a *templomi emberek* (*cerkovnije ljugyi*) osztálya” (Kljucsevskij 2009:33-34).

Az oktató-ismeretterjesztő átvételek során megfigyelhető az értelmező-magyarázó betoldások számának emelkedése, emellett az orosz történelmi ismeretek általános iskolai vagy középiskolai szintű oktatásában továbbra is megmarad az orosz terminológia használata. A *peresztrojkanak* (*átépítés*) nevezett reformprogram keretében az addig szigorú tervgazdálkodás szerint működő állami vállalatokat önállóan gazdálkodó egységekké akarták átalakítani. (...) A Gorbacsov által meghirdetett program, a *glasznosztj* (*nyitottság*) is felemás eredményeket hozott (Borhegyi-Bódy-Kojanitz-Szász: Történelem tankönyv 12. évf. 2018:114).

A XIX. században a publicisztikai művek hatalmas komplexuma elválaszthatatlan a *zapadnyikok* és *szlavofilek* (*szlavjanofilok*) tevékenységétől. (...) A szlavofil ideológia az elképzelésre épül, hogy Oroszország kardinálisan különbözik a nyugati civilizációtól, s amit a *pravoszlávia* és a paraszti *obscsina* alakított ilyenné (Babkova 2010:106).

Oroszországban a XIX. század második felében az újságokat gyakrabban *vedomosztyinak*, ritkábban *zszurnalinak* nevezték. (...) A legnépszerűbb volt a *Moszkovszkije vedomosztyi*, a *Szankt-Petyerburgszkije vedomosztyi*, a *Golosz* és a *Novoje vremja* (Babkova 2010:107-109). Fenti szemelvényekből kitűnik, hogy a specifikus kulturális tartalommal bíró lexémák, nyelvi reáliák a magyar történelem terminológiai szókészletébe javarészt transliteráció/transzkripció útján lépnek be, vagyis a szókölcsonzés valamelyik módozatával.

Mint látjuk, a reáliák fordítása szoros összefüggésben van a kulturális kontaktusokkal, az abból eredő kulturális és nyelvi kölcsönzéssel. Fontos megjegyezni ugyanakkor, hogy a kölcsönzés kezdetben szóbeli úton megy végbe, mintegy függetlenül a fordítás, mint művelet alkalmazásától. A reáliák kölcsönzés útján történő átvétele a fordítás kiiktatásával történő megfeleltetés. Albert erről így ír: „Vannak ugyanis olyan tevékenységek, amelyek még ’innen’ vannak a fordításon, még nem fordítások (ilyen a szó szerinti fordítás, a kölcsönzó, a tükörszó, egyes morféimák vagy grammatikai struktúrák átkódolása stb.) és vannak olyanok, melyek már ’túl’ vannak rajta, már nem fordítások (ilyen az adaptáció, az átdolgozás, az összefoglalás, a kommentálás stb.)” (Albert 2003:32, idézi Dobos 2013:63).

Az idegen nyelvű elemek átvétele során a nyelvi-kulturális kapcsolatok által generált műveletek esetenként történelmileg megelőzik magát az írásbeliséget, ebből adódóan a fordításelmélet megjelenését is. Az írásbeliség megjelenése és elterjedése a kulturális kontaktusoknak megadta a transzlatológiai vetületét, a fordítások szövegeiben megjelentek a kölcsönzések, melyekre nem, mint véletlen műveletekre tekintünk, hanem szükségszerűen, mi több, megnevezési kényszer hatására jöttek létre. A nyelvi közvetítők a forráskultúra és nyelv specifikus kulturális elemeit tendenciaszerűen a forrásnyelv mintái alapján nevezték meg.

Vagyis nem nehéz felismerni, hogy a nyelvi reáliák és más kulturális töltettel rendelkező nyelvi elemek kölcsönzéssel, tükörfordítással, analóggal stb. történő megfeleltetése eredendően *nem* fordításelméleti, fordítástechnikai fenomén, a fordítás tkp. ugyanazon a műveleteket képezi le, mint a kulturális kölcsönzés.

3.2.4. Az idegen szavakhoz való attitűd

A nyelvtudományban meghatározó helye és szerepe van a nyelvi kölcsönzés vizsgálatának. Számos olyan elképzelés létezik mind nyelvészeink között, mind a laikusok táborában, miszerint a nyelvi kölcsönzés során átvett szavak „feleslegesek”, a nyelvromlás egyik legszembetűnőbb jeleként tüntetik fel. A magyar nyelvközösség a nyelv használója, aki ezeket az átvételeket, kölcsönszavakat használja, mi több mai szóval élve „trendinek” tartja, vagyis nem passzív elszenvedője az „állítólagos” nyelvromlásnak.

Ebben a szemléletben osztom Crystal David (1998:17) álláspontját, miszerint „minden nyelv a használók szükségleteinek kifejezésére jött létre”, vagyis a szókölcönzést, a kölcsönszavak használatát semmiképp sem lehet nyelvromlásnak nevezni, hiszen ebben a szemléletben nyelvi hiányt, szükségletet elégítenek ki.

Klaudy szerint a nyelvközösségek megismerő-megnevező tevékenységei mindkét nyelvközösségben felhalmozódnak bizonyos ismeretek egymás reáliáival kapcsolatban, sőt néha azt megelőzően értékelő viszony is kialakulhat, erre példaként az orosz reáliák ötvenes évekbeli magyarországi presztízsnövekedését, illetve napjainkban történő presztízscsökkenését hozza (Klaudy 1994:34).

4. A reáliák fordítása

A reáliák fogalmi meghatározását áttekintettük, megállapítottuk, hogy a terminológiai sokféleség, az egységes definíció hiánya a kutatók egységes álláspontjának hiányát, általános elméleti keret hiányát jelentik. A reáliák fordítástechnikai megoldásaira nézve azt mondhatjuk, hogy annyi féle fordítási megoldás létezik, ahány fordító. A reáliák fordítása minden esetben válaszút elé állítja a fordítót, aki saját belátása szerint dönt, hogy milyen műveletek segítségével közvetíti a kulturális többletinformációt a célnyelvi olvasó számára.

Ebben a fejezetben a reáliák fordításának gyakorlati lehetőségeit tárgyaljuk, áttekintjük az egyes kutatók (Vlahov-Florin 1980:87-93, Barhudarov 1975, Fjodorov 1953, Klaudy 1994:93-186, Lendvai 1987:174-210, Mujzer-Varga 2010:87-89, Vermes 2020:43-52, Heltai 2008:63, Forgács 2004:46, Barhudarov 1975, Fjodorov 1953, Komisszarov 1999) által alkalmazott műveleteket a reáliák célnyelvi megfeleltetésére.

A reáliák fordítását gyakran a problematikus, veszteséggel járó fordítással azonosítják, ez a reáliák kultúrspecifikusságából adódik, ugyanakkor megfigyelhető, hogy a fordítók valamilyen módon mégis lefordítják a reáliákat.

A fordítás során szükségszerűen keletkezik információvesztés, a szakirodalomban ezen veszteségekre gyakran a *lefordíthatatlanság* különböző eseteiként utalnak (Vermes 2020:95). A veszteségeket okozhatják a nyelvi rendszerek különbségeiből fakadó fordíthatósági problémák (grammatikai, lexikai kategóriák különbségei), viszont sokkal nagyobb gondot és talán még nagyobb fokú információvesztést jelentenek a forrásnyelv és a célnyelv kulturális különbségeiből eredő fordítási nehézségek.

Catford (1965:99) nyelvi és kulturális fordíthatatlanságról beszél ez utóbbit a forrásnyelvi és célnyelvi kultúra közötti fogalmi különbözőségnek tulajdonítja, ugyancsak a célnyelvben fellépő fogalomhiányról („[...] languages can lack the concept itself”) tesz említést Katan (1999:81), de nem különbözteti meg egymástól a lexikai hiányt és a fogalmi hiányt.

Mondhatjuk, hogy ma már evidenciának számít, hogy a fordító nem csak két nyelv, hanem két kultúra között közvetít, így a kulturális különbségekből fakadó fordítási problémákat is kezelnie kell valamilyen módon.

Tellingner (2003:68-69) megjegyzi, hogy a kulturális ismereteket olyan háttérismereteknek tekintették, amelyek bizonyos fordítási nehézségek leküzdésére szükségesek. Az utóbbi két évtizedben a fordítástudományban egyre nagyobb teret kap a kulturális érzékenység, Vermeer, Witte, Holz-Mänttari a fordítást elsősorban kulturális cselekvésnek tartják, a fordítónak pedig a kultúraközvetítő szerepét hangsúlyozzák.

Érdemesebb tehát a „hogyan” kérdéskört vizsgálni, vagyis hogy a fordítók milyen módszereket használnak, milyen műveleteket végeznek el a reáliák fordítása során. A reáliák fordítását nagymértékben meghatározza a fordító kulturális kompetenciája, ismeretrendszere, szociokulturális háttere, sőt még pillanatnyi érzelmi világa is.

A fordítói megoldások és eljárások elemzése azért olyan fontos, mert egy-egy fordítói döntés akár az egész szöveg értelmezésére és kihathat, ugyanakkor meghatározzák a szöveg minőségét is, illetve azt, hogy miben és mennyiben tér el az eredetitől a célnyelvi szöveg. A reáliák fordítási lehetőségeit vizsgáló kutatók különböző megnevezéseket, illetve eltérő számú műveleteket sorakoztatnak fel a reáliák célnyelvi megfeleltetésére.

4.1. Fordítási műveletek és stratégiák

A fordítástudományi kutatók közül sokan felteszik a kérdést, vajon tényleg léteznek-e az átváltási műveletek (Klaudy 1999, 2018, Heltai 2018). Klaudy szerint ez attól függ, hogy a fordítási tevékenységet milyen modell szerint képzeljük el (ld. denotatív és transzformációs modell), írásában hangsúlyozza, hogy az átváltási műveleteket nem, mint „recepteket”, „kész megoldásokat” kell elképzelni.

Heltai (2018:17) szerint pszicholingvisztikai szempontból tisztázatlan, hogy a fordítók egyáltalán végeznek-e átváltási műveleteket, vagy csak a két nyelv rendszerének és nyelvhasználati konvencióinak, valamint a kultúrák különbségei miatt jellemzik a szövegeket bizonyos fokú eltolódások. Későbbi írásában (2020:31-34) kifejti, hogy az átváltási műveletek szoros kapcsolatban vannak a fordítási normákkal (ld. Toury *műveleti normák*). A fordítási normák egy része kötelező, ez a célnyelv szabályai határoznak meg, míg a fakultatív műveletek viszont többnyire *normakövető* műveletek, ezeket azért végzi el a fordító, hogy megfeleljen a célnyelv nyelvhasználati, stilisztikai és műfaji normáinak.

Vlahov és Florin (1980: 87-93) négy különböző módozatot említ a reáliák megfeleltetésére: 1. transzkripció vagy transliteráció 2. szókölcsonzés 3. analógia 4. kommentálás. Az alábbiakban a saját korpuszból vett példákon keresztül mutatom be az egyes módozatokat, figyelembe véve az elemzésünk alapját képező mindhárom fordítói megoldást, amelyek ugyan esetenként eltérnek a bemutatni kívánt fordítási módszertől, ezekről külön magyarázatot mellékelek.

Transzkripciónak a reáliák kiejtés szerinti átírását, fonetikai megfeleltetését, míg transliterációnak a grafikai megfeleltetést, betű szerinti átírását nevezzük.

- «*Московские Ведомости*» (OE 197): mindhárom fordító a transzkripció eszközével fordított az újságnevet (*Moszkovszkije Vedomosztyi* GB 217, VE 177, SA 148)
- *верста* (OE 48): szintén mindhárom fordító a transzkripciót alkalmazta (*verszta* GB 53, VE 46, SA 38)
- «*35 сажень высоты*» (OE 311): transzkripciót és lábjegyzetet (**régi orosz hosszmérték: 2,13 m*) együtt Vári (VE 277) alkalmazott (*35 százseny magas*), Görög (GB 342) és Soproni (SA 229) az analóg fordítást alkalmazta (*35 öl magas*).

Szókölcsönzésen a tükörszavakkal («*калька*» im. 93) vagy részleges tükörszavakkal («*полукалька*» im. 93) történő megfeleltetést értjük, ebben az esetben a reáliák alkotóelemeinek fordítása történik.

- «*Хрустальный дворец*» (OE 193): mindhárom esetben tükörfordítást alkalmaztak a fordítók (*Kristálypalota* GB 223, VE 18, SA 145)
- *Юсупов сад* (OE 161): részleges tükörfordítás esetén a transzkripció és a fordítás kombinációja megy végbe, mindhárom fordító így járt el (*Juszupov kert* GB 17, VE 145, SA 121)

Analógiás fordítás esetében a fordító megpróbál a célnyelvben létező, hasonló szemantikai tartalommal bíró megfelelőt keresni.

- (...) съел с какою-то начинкой *пирог*. (OE 67): ebben az esetben mindhárom fordító másképp járt el, Görög *húsos pirog* (GB 74), Vári *töltött pirog* (VE 61), Soproni *húsos fánk* (SA 53) megfelelőket alkalmazta

Az analógiás fordítást Soproni alkalmazza, a megközelítőleg azonos célnyelvi megfelelő behelyettesítésével, noha a *húsos fánk* esetében kolorit törlés történik. Görög (*húsos pirog*) és Vári (*töltött pirog*) megfeleltetései a részleges tükörfordítást mutatják, ugyanakkor Görög

fordításában a *húsos* jelző némi háttértudást feltételez, ugyanis a népszerű, kelt tésztából készült orosz étel közkedvelt tölteléke a hús. Ha pontosítani szeretnénk, az eredeti műben nem történt utalás a töltelék konkrét fajtájára (*с какою-то начинкой*), a fordításokban mégis a *húsos* jelző szerepel.

- *пустые щи* (OE 661): ebben az esetben is mindhárom fordító másképp járt el, Görög *üres káposztaleves* (GB 722), Vári *üres scsi* (VE 591), Soproni *üres leves* (SA 478) megfelelőkkel fordította

Az analógiás fordítást Görög alkalmazza, Vári transzkripcióval él, ezzel megőrizve az idegenséget, míg Soproni *üres leves* általánosító fordítása esetében a szemantikai veszteséggel is számolni kell.

Kommentálás esetén a fordító minden alkalommal kiegészítést tesz, ez lehet lábjegyzet, szövegvégi jegyzet vagy magyarázó betoldás, így a szövegen belül és kívül is előfordulhat. A lábjegyzetokről és magyarázó betoldásokról megoszlanak a kutatói vélemények.

Albert (2003:67) szerint a fordítónak az a dolga, hogy fordítson, nem pedig kommentáljon, magyarázzon vagy háttérinformációkkal lássa el a célnyelvi olvasót, ugyanakkor nem ért egyet Mounin vitriolos megjegyzésével, miszerint a lapalji jegyzetek, kommentárok a „fordító szégyenei”. (Albert 2003:52).

A fordítónak a kulturális többletinformációk, kulturális konnotációk közvetítése érdekében mégis kell „valamit” tennie az ilyen jellegű szövegrészekkel.

Véleményünk szerint Lendvai (1987) nézőpontja képviseli leginkább a fordítás kulturális tartalmának átmentését a célnyelvi olvasó számára, a lábjegyzet a szövegből kiemelt explicitálási forma, feltételezi a transzkripció/transzliteráció műveletét a szövegben, lévén annak értelmező művelete, a szemantikai tartalom formálisan a szövegen kívülre kerül. A szövegvégi jegyzetek gyakran terjedelmes országismereti fejtegetésbe mennek át, melyek elengedhetetlenek a mű adekvát befogadásához (Lendvai 1987:208).

- «*Пале де Кристаль*» (161): Görög és Vári a „*Palais de Crystal*” (176/145) francia eredeti átírás útján történő megfeleltetést használja, lábjegyzetekkel kiegészítve:

Görög: *Dosztojevszkij szándékosan adja a Pétervári étkezdének ezt a nevet. Az 1861-es angliai világkiállítás szenzációja volt ez a Kristálypalotának nevezett épület, amely az író szemében a krisztusi szeretettől elrugaszkodott, önhitt nyugati civilizáció szimbóluma lett.

Vári: *Kristálypalota (francia) A regényben később Kristálypalotaként is emlegetett olcsó kisvendéglő fiktív neve. Nyikolaj Csernyisevszkij *Mit tegyünk?* című regényében a hősnő utópisztikus álmában szereplő „Acélkristály palota”- motívum paródiája. Az 1862-es londoni világkiállítás „Kristálypalotáját” Dosztojevszkij szimbolikus értelemben ruházta fel Nyugat-Európa kritikájában, amellyel ez utópista szocializmussal szemben is kialakította álláspontját. Ez a motívum a korabeli orosz társadalmi-irodalmi viták egyik középponti elemévé vált.

Soproni fordításában *Kristálypalota* (121) tükörfordítás szerepel, lábjegyzet és szövegvégi jegyzet alkalmazása nélkül, a célnyelvi olvasó így híján marad a fenti kulturális jellegű többletinformációnak, ami a mű adekvát befogadását segíti elő.

Érdekes megjegyezni, hogy az eredeti műben (Dosztojevszkij 2019. évi kiadás) is számos lábjegyzettel találkozunk, ezek közül néhányat említünk:

- кичка (70): *старинный праздничный головной убор замужней женщины (régí ünnepi fejfedő, melyet férjezett asszonyok viseltek)
- коты (70): *теплая женская обувь (*meleg női lábbeli*)
- головка (138): *женская головная повязка (*fejdíszítő szalag*)

Az eredeti mű 1866-os kiadásában nem kerültek lábjegyzetek és magyarázatok a fenti reáliák mellé, melynek oka az, hogy az általunk vizsgált kiadás («Изд. АСТ» 2019) és az eredeti szöveg időben és térben (diszkurzív tér) jelentősen elválik egymástól. A mű szövege a 19. századi cári orosz Pétervár eleven közegébe ágyazódik, onnan vétetik. A narratív dialógusban az író befogadó partnere a kortárs orosz értelmiségi olvasó, akinek az értelmezése „megközelítheti” a szerzőét. Az akkori forrásnyelvi olvasó időben és térben egy síkon mozog a szerzővel, kulturális háttérismeretei más olvasásélményt feltételeznek, mint a jelenkori, 21. századi forrásnyelvi olvasónak, vagyis a kulturális információk explicitálására kerültek a jelenkori kiadás szövegébe az értelmező magyarázatok és lábjegyzetek.

Lendvai kandidátusi értekezésében (1986:174-208) a reáliák fordítása során elkülöníti a szótári és a fordítási,- ezáltal a nyelvi és beszéd- szövegszinthez kapcsolódó megfeleltetés eszközeit.

Szótári megfeleltetés elemi eszközeihez sorolja:

1. lexémakölcsönzés

- a.) transliteráció (комсомолец-komszomolista, крымчак- krími (férfi))
- b.) transzkripció (спутник- szputnyik, субботник- szubbotnyik)
- c.) adaptáció (верста-verszt, пятак- peták, боярин- bojár)
- d.) tükörszavak (Красная Гвардия- Vörös Gárda, военный коммунизм- hadikommunizmus)
- e.) újképzésű szavak (берёзовка- nyírfapálinka, баня- fürdő (ház))

2. körülírás (боржом- grúziai ásványvíz, коромысло- válljárom, vízholdórúd)

3. meghatározás (definíció) (божница- rég az ikonok előtt levő polc vagy láda, кокошник- félkör alakú homokzatdíszítés az orosz építészetben)

4. kommentár (эссенуки- különféle gyógyhatású ásványvizek neve (Jesszentuki kaukázusi város nyomán).

A fordítási megfeleltetés eszközeit a következőképpen csoportosítja:

1. elhagyás (nullfordítás) („Хоботов отворил на вершок дверь и взглянул в палату...”- Hobotov halkán benyitott, és az ajtó hasadékán át benézett a kórterembe. (Csehov: Hatos kórterem 319/330)

2. lábjegyzet (Две гитары дернули «Барыню»- Két gitár rázendített a bárinyára* orosz dal illetve tánc (Suskin: Vörös kányafa 428/17).

3. szövegvégi jegyzet (a lábjegyzetek mellékletként közölt formája)

4. kompenzálás (szövegtranszformációs eljárás, a fordítás adott pontján történő információveszteség másutt történő visszapótlása)

5. eszközcsere (az egyes megfeleltetési eszközök statikus beállítást kapnak azáltal, hogy csak egyes kontextusok kerülnek vizsgálat alá, a szöveg lineáris előrehaladása figyelmen kívül marad, ugyanakkor a beszédpartnerek törekednek arra, hogy a beszéd tárgyát ne csak egyféle módon nevezzék meg pl. A csinovnyik halála szereplőjének megnevezései: *Иван Дмитрич Червяков-Червяков-он-Ø* –ezek a kontextuális szinonímák a szöveg folyamatában 13 alkalommal változnak (Lendvai 1987:210-211).

Munkájában több szerző (Satkov 1952, Fjodorov 1953, Csernov 1968, Tarnóczi 1966, 1973, Levy 1974, Barhudarov 1975) által felsorakoztatott fordítási műveletek összevetése és elemzése során rámutat, hogy egyik szerző sem különíti el a szótári és a fordítási megfeleltetés eszközeit.

Az átváltási műveletek rendszerét Klaudy (1994) hozta létre melyben, a grammatikai és lexikai átváltási műveletek 10-10 alcsoportját különítette el. Ahogy fogalmaz, célja az volt a rendszer megalkotásával, hogy a műveletek megnevezése segítségével jobban lehessen látni „mit csinál a fordító, amikor fordít” (Klaudy 2018:6).

A lexikai átváltási műveletek a következők: 1. jelentések differenciálása és konkretizálása 2. jelentések generalizálása 3. jelentések összevonása 4. jelentések felbontása 5. jelentések betoldása 6. jelentések kihagyása 7. jelentések áthelyezése 8. jelentések felcserélése és antonim fordítás 9. teljes átalakítás 10. kompenzáció (Klaudy 2018:9).

Grammatikai átváltási műveleteket a következőképpen határozza meg: 1. grammatikai konkretizálódás 2. grammatikai generalizálódás és tudatos konkretizálás 3. grammatikai felbontás 4. grammatikai összevonás 5. grammatikai felemelés 6. grammatikai lesüllyesztés 7. grammatikai betoldás 8. grammatikai kihagyás 9. grammatikai áthelyezés 10. grammatikai cserék (Klaudy im. 9).

Klaudy (1994) a lexikai átváltási műveletekről szólva egy nagyon fontos megjegyzéssel él, mely szerint a fordító feladata nem a jelentés, hanem az **értelem** újrateremtése a célnyelvben, vagyis a nyelvi jel és a valóság aktuálisan **itt** és **most** (kiemelés az eredetiben), tehát bizonyos közlési helyzetben megvalósuló kapcsolata.

„A lexikai átváltási műveleteknek éppen az a lényege, hogy a fordító, aki tudja, hogy a forrásnyelvi beszélők milyen szabályok alapján vonatkoztatják a forrásnyelvi jelet a valóságra, olyan célnyelvi megfelelőt keres, melyet az általa ismert célnyelvi szabályok alapján a célnyelvi beszélők remélhetőleg ugyanarra a valóságszeletre fognak vonatkoztatni” (Klaudy 1994:105-106).

A reáliák fordítására nézve az

a.) általánosító fordítást

„Голова кружилась, как у человека, который влюблён, или радуется весне, или пропустил один-две *рюмки* (Воровкина 285)

Úgy szédült, mint aki fülig szerelmes vagy örül a tavasznak, vagy két *fröccsöt* szopott be egymás után (Örkény 57) (Klaudy 1994:216)

b.) körülírást

В углу допивала какая-то компания, и в центре её суетился знакомый конференсье в *тюберейке* (...) Булгаков (63)

Csak a sarokban iszogatott még egy kisebb kompánia, s a közepén a közismert konferanszié üldögélt *tatár sapkában* (...) Szöllösy 97) (Klaudy im. 231)

c.) kihagyást

Любовница *Николая Палкина* (...) (Булгаков 464)

A *cár* szeretője volt (...) (Sándor 57-58) (Klaudy im. 237).

d.) teljes átalakítást

- Верно, верно *батюшка* (...) (Пастернак 30)

- Igaz, igaz *öregem* (...) (Pór 34) említi meg gyakori átváltási műveletként (Klaudy im. 263).

Mujzer-Varga (2010:87-89) disszerációjában a fordítói stratégiák és műveletek összefüggését skála modellel szemlélteti, ahol a fordítói műveletek változását szemlélteti az idegenítéstől az adaptálásig, melyek a következők: 1. átvétel idegen szóként 2. átvétel jövevényszóként 3. betoldás 4. részleges megfeleltetés 5. direkt fordítás 6. kihagyás 7. általánosítás 8. adaptáció.

Vermes (2020) Esterházy Péter *Hrabal könyve* c. regénye angol fordításának elemzése során a relevanciaelmélet keretein belül vizsgálja a kulturális reáliák fordítási lehetőségét, ennek során négy alapvető műveleti kategóriát különít el. 1. egyszerű átvitel (*Belváros- Inner City, Fekete Erdő- Black Forest*) 2. tényleges fordítás (tükörfordítás) (*társadalmi munkacommunity work, tanács-council*) 3. behelyettesítés (*Duna-Danube, pofonegyszerű-simple as a pie*) 4. módosítás (*harisnyaszemfelszedő-shoe repair shop, közért-the market*) (Vermes 2020:43-52).

Heltai (2008) tanulmányában a kulturálisan kötött nyelvi elemek fordítására nézve említ néhány fordítási módszert a teljesség igénye nélkül, ezek: 1. közvetlen átvétel (*bryndzové halusky*) 2. közvetlen átvétel+fordítás vagy magyarázat (*bryndzové halusky, azaz juhtúrós galuska*) 3. tükörfordítás (*juhtúrós galuska*) 4. parafrázis vagy kifejtés (*burgonyás (krumplis) galuska, tipikus szlovák étel, amelyre juhtúrót és szalonnapörccöt tesznek; Magyarországon sztrapacska néven ismerik*) 5. adaptálás (*túrós csusza, sajtos tészta*).

Forgács (2004:46) Koller (1992) (forrásnyelvi kifejezés átvétele a célnyelvbe transliteráció, transzkripció, idegen szóként, jövevényszóként, tükörfordítás, a forrásnyelvi kifejezés jelentéséhez legközelebb álló megfelelő kiválasztása, explikáció/definíció körülírás) és Lossau (1993) (forrásnyelvi lexéma átvétele/transzkripció, forrásnyelvi

lexémának megfelelő célnyelvi lexémával történő fordítás, hiperonimikus ill. hiponimikus fordítás, komponensanalitikus fordítás, tükörfordítás, körülírásos fordítás, kihagyás) nyomán csoportosított és alkalmazott fordítási műveletek segítségével vizsgálja Garaczi művek német nyelvre való átültetése során alkalmazott megoldásokat.

Barhudarov (1975) felosztása viszonylag részletes, a fordítási megoldások közé sorolja 1.) transzkripció és transliteráció, 2.) tükörfordítás, 3.) körülírás, 4.) analóg, 5.) átalakításos fordítás (трансформационный перевод).

Fjodorov (1953) a reáliák megfeleltetési módjai közé sorolja a 1.) transliterációt, 2.) tükörszó (калька), 3.) analóg. Hozzáteszi, nincs olyan fordítási mód, amely kizárólga a nemzeti kolorit megfeleltetésére szolgálna, ugyanakkor vannak tipikus megfeleltetési módok.

Komisszarov (1999) kommunikációelméleti oldalról közelíti meg a fordítási folyamatot, az *értelmi közelséget (смысловая близость)* hangsúlyozza.

4.1.1 Explicitáció és implicitáció

Az explicitáció és az implicitáció fogalmak Vinay és Darbelnet (1958, 1995) nyomán honosodtak meg a fordítástudományi terminológiában. Az explicitációt olyan fordítási műveletként határozzák meg, amellyel a célnyelvben explicitté teszünk valamit, ami a forrásnyelvben implicit maradt. A későbbi kutatásoknak a Blum-Kulka (1986) féle explicitációs hipotézis (a fordított szövegek általában hosszabbak, mint az eredetiek) adott lendületet (Pápai 2001:30).

Klaudy (2018) az explicitációt és az implicitációt kiemeli a többi átváltási művelet köréből és szuperkategóriáknak nevezi őket, a gyakorlati alkalmazásáról elmondja, hogy a rengeteg elemző munka arra enged következtetni, hogy a fordítók jobban szeretnek explicitálni, mint implicitálni, illetve az implicitációt még akkor sem végzik el, amikor arra lehetőségük lenne. Ez a megfigyelés tulajdonképpen az aszimmetria hipotézis megfogalmazásának az alapja, melyet Klaudy a nyelvi és műveleti aszimmetria mellett kiterjeszt a kulturális aszimmetriára is. Hozzáteszi, a kulturális aszimmetria nem egyszerűen a kulturális különbségeket jelenti, hanem a kultúrák közötti kommunikáció kiegyensúlyozatlanságát (ld. „nagy” nyelvről „kis” nyelvre történő fordítás és vissza irány) (Klaudy 2015:70-77).

A kulturális aszimmetria leküzdésére irányuló fordítói stratégiákat jól jellemezhetjük Venuti (1995) honosítás/idegenítés dichotómiájával.

Munkánkra nézve az explicitáció, mint műveletet kiváltó okok közül a pragmatikai explicitáció hangsúlyos, melyet Klaudy (1999) a fakultatív explicitáció egyik formájának tart, „a célnyelvi szöveg olyan kiegészítése, amelyre a forrásnyelvi és a célnyelvi olvasók háttérismereteinek különbségei miatt van szükség” (Klaudy 1999:8).

Heltai úgy fogalmaz, hogy minden fordításra igaz az, hogy explicitebb formában közvetíti a forrásnyelvi üzenetet, magyarázatot told be mellé, célja egyúttal a kontextuális hatás elérése is. Hozzáteszi, hogy az explicititás fogalma a szakirodalomban nem eléggé tisztázott, olyan látszatot kelt, hogy a nyelvileg explicitebb forma egyben könnyebb befogadást is eredményez, holott ez nem teljesen így van. (Heltai 2009:21)

4.1.2 Honosítás és idegenítés

Honosító fordításról akkor beszélünk, ha a fordító a célnyelvben mind természetesebbnek ható szöveget állít elő, mellőzve az idegenséget, ez klorit törléssel jár. Idegenítő a fordítás, ha a fordító mind több eredeti, vagyis idegen elemet ment át a célnyelvbe. A két fordítói stratégia különösen hangsúlyos a reáliák fordításánál.

A honosítás/idegenítés dichotómiáját Venuti (1995) vezeti be a fordítástudományba, de gyökereit már Schleiermachernél is láthatjuk *A fordítás különféle módszereiről* c. 1813-as tanulmányában a fordító két lehetséges útját vázolja: „Vagy az író hagyja lehetőség szerint a maga eredeti helyén és az olvasót mozdítja el feléje; vagy fordítva, az olvasót hagyja a helyén és az író vezet feléje” (Schleiermacher 2007:128). Schleiermacher ellentétben Nidával az idegenítő fordítás mellett áll ki, míg Nida (1964) dinamikus ekvivalencia felfogása a honosító műveletek preferálására utal.

Heltai (2008) a reáliák fordítását a relevanciaelmélet (Gutt 1991) felől közelíti meg, vagyis ha a fordító a mind könnyebb olvasói feldolgozást tartja szem előtt, akkor a honosító stratégiákat alkalmaz, ha a forrásnyelvi kultúráról mind több ismeret átadása a cél, akkor idegenítő fordítói megoldásokat használ. Az idegenítő fordítás során ugyan nő a feldolgozási erőfeszítés, viszont a kontextuális hatás, a többletinformáció, a kulturális színezet kompenzálja ezt az erőfeszítést.

A kulturális többletinformáció közvetítésének talán a legfontosabb kérdése az, hogy milyen műveleteket használ a fordító a reáliák fordítására. Venuti (1995) nyomán több kutató (...) úgy véli, hogy az összes lexikai-grammatikai átváltási művelet a honosításra és az idegenítésre vezethető vissza.

Ha elfogadjuk ezt az állítást, akkor a következőképpen csoportosíthatjuk az átváltási műveleteket: idegenítő (transzkripció/transzliteráció, tükörfordítás, átvétel idegen szóként, átvétel jövevényszóként, egyszerű átvitel) honosító (általánosítás, kihagyás, körülírás, teljes átalakítás, analógiás fordítás).

Ebben a fejezetben részleteztük az egyes fordítói eljárásokat és műveleteket, mely alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a fordítók meggyőződésük, belátásuk és tapasztalataik alapján alakítják ki saját fordítói „krédójukat”, erre támaszkodva választják ki, hogy melyik műveletet alkalmazzák. Mindez a mai napig két típust eredményezett:

1. honosítás/domestication/asszimiláció (a fordító az eredeti művet a befogadó kultúrájához idomítja, igyekszik mindent a célnyelv eszközeivel megfeleltetni, ennek következtében törlődik az idegen kolorit)

2. idegenítés/foreignization/egzotizáció (a fordító markánsan megjeleníti a kultúrspecifikumokat, kolorizál)

Az egyes fordítási megoldások elemzését az 5. fejezet tartalmazza.

4.2. Interkulturális fordítás

A fordítástudományban bekövetkezett kulturális fordulat óta egyre nagyobb hangsúlyt kap a fordítás kulturálaspecifikus volta, átértékelődött a fordítások helye és szerepe a kultúrák közötti érintkezésben. Ezzel párhuzamosan a fordító, mint kultúraközvetítő személye is a középpontba kerül, az interkulturális fordítás iránti igény is megfogalmazódott.

A fogalom alatt Lendvai (2015) által megfogalmazott értelmezést vesszük, mely szerint az interkulturális fordítás a nyelvészeti fordításelméletre épülő, a kulturális antropológia, lingvokultúrológia, valamint az interkulturális kommunikáció eredményeit felhasználó, a forráskultúra sajátosságainak explicit ábrázolására szakosodott fordítástudományi paradigma.

Az interkulturális fordítás filozófiája a minden eddiginél markánsabb *explicitálás*, az eddigiéknél több eredeti kulturális információ átvitele a célnyelvi szövegbe.

A fordítástudományi kutatásokban és tanulmányokban már korábban is megfogalmazódott ez az „igény”.

Klaudy (1994:29) a fordítási szituáció elemeinek ismertetése során a nyelvi tényezők mellett a nyelven kívüli tényezők fontosságára is kitér, amelyek tulajdonképpen a fordítás kulturális tényezőinek is tekinthetők. Az aszimmetria hipotézisről szóló későbbi írásában (2015) az explicitáció és az implicitáció közötti viszonyt vizsgálva kimutatja, hogy a fordítók,

ha van lehetőségük, előnyben részesítik az explicitációval járó műveleteket (konkretizálás, felbontás, betoldás, felemelés stb.) az implicitációval (általánosítás, összevonás, kihagyás és lesüllyesztés) járó műveletekkel szemben. Magunk részéről feltételezzük, hogy az explicitáció célnyelvi fölényét a forráskultúra minél jobb, adekvátabb bemutatásának szándéka vezérli.

Lőrincz a *Kulturák párbeszéde* c. művében fontos megjegyzést tesz, mely szerint a műfordítás akkor adekvát az eredetivel, ha annak idegenségét megőrzi (Lőrincz 2007:49), a honosító fordítói megoldások során az eredeti irodalmi szöveg sokat veszíthet a poétikai üzenetéből. Hozzáteszi, hogy a forrásnyelvi és célnyelvi szövegek megfeleléseit a funkció felől szükséges vizsgálni, az azonosságok mellett a különbségek is nagy szerepet játszanak az egyenértékűségi viszony vizsgálatában. (im.33)

Simigné (2010:89-91) az interkulturális fordításra nézve releváns megállapítása az egyirányú ekvivalencia gyakorlati megvalósításával kapcsolatos, mely szerint a fordítók a reáliák, tipikus idiómák, helyzetmondatok fordítása során gyakran a teljes átalakítás eszközeivel élnek, saját kreativitásuk alapján visznek át jelentéseket a célnyelvbe (*crumpet-pogácsa 'a muffinhoz hasonló apró, kerek teasütemény, amelynek lyukacsos a tésztája és forrón, vajjal fogyasztják, főként Angliában'*). Ez a fajta megoldás rendszerint explicitációval jár, ami szintén a forráskultúra részletesebb bemutatását célozza meg.

Drahota-Szabó (2014:100) szintén a kulturális információ célnyelvbe történő átmentésének fontosságát hangsúlyozza, „a forráskultúra-specifikus szöveg fordításánál annak kulturális jellegét nem kellene, sőt, nem szabadna eltüntetni, hanem-amennyire csak lehetséges-átmenteni a célnyelvbe”. Gálosi interkulturális fordításra tett releváns megállapítását is idézi, mely szerint a „jó fordítás saját nyelvében az idegen szöveg idegenségét manifesztálja”. (Gálosi 2002:461, idézi Drahota-Szabó 2014:101)

Lendvai (2015) megállapítja, hogy az interkulturális fordítás során a fordító szubjektív döntéseknek látszó műveletek sorát végzi el annak érdekében, hogy a célnyelvi olvasó elé az eredeti, egzotikus tartalom kerüljön, az egzotizáció, a neutralizáció és az asszimiláció műveleteinek széles tárházát említi, amelyek használata a kultúraspecifikus tartalom adekvát megfeleltetését eredményezi. Hozzáteszi, nem kötelező, hanem kizárólag fakultatív átváltási műveletekről van szó. Az interkulturális fordítás abszolút fokának nevezi Vlagyimir Nabokov angol nyelvű *Anyegin* fordítását, amelyhez elkészíti a világ legnagyobb szöveg előtti Kommentárját, amiben a mű megértéséhez szükséges háttér információkat írja le.

Mindezzel azt kívánjuk szemléltetni, hogy milyen hatalmas mennyiségű kulturális információ rejtőzik egy irodalmi mű hátterében.

4.3 Irodalmi fordítás-műfordítás

A fordítás kultúráközvetítésként való értelmezése már Even-Zohar polisziisztéma elméletében is jelen van (Even-Zohar 1995), melyben kifejti, hogy mind a nyelvet, az irodalmat, mind a kultúrát könnyebben tanulmányozhatjuk, ha rendszerként tekintjük őket. Az irodalmi alkotásoknak egy állandóan változó társadalmi, történeti és kulturális keretben történő vizsgálata egy dinamikus kultúrafelfogást is feltételez. Even-Zohar a fordítás funkcionális szerepére hívja fel a figyelmet, célnyelv és célkultúra-orientált fordításelméletet fogalmaz meg, amelyben a célnyelven történő érvényes „megszólalás” képességét hangsúlyozza, vagyis nem a forrásnyelvhez való hűség az elsődleges. Ebben a szemléletben az irodalmi művek újító sajátos szereppel is bírhatnak a célnyelvi irodalmi rendszerben (Even-Zohar 1995: 435-450).

A műfordítás, mint fogalom a különböző művészi szövegek fordítási folyamatának megnevezésére szolgál, amely során a forrásnyelvi szöveg átdolgozása zajlik a célnyelvi szöveg normáinak megfelelően, ugyanígy alkalmazzák a célnyelvi szöveg, mint produktum megnevezésére is, a határ az irodalmi fordítás-műfordítás fogalmak között elmosódik. A műfordítást nevezik kétnyelvű kommunikációnak (Heltai 2002, Lanstyák 2006), kulturális transzfernek is. (Lőrincz 2007:38-40)

Az irodalom esetén „célszerű a fordítást tágabban értelmezni”,- írja Szegedy-Maszák *Fordítás és kánon* című tanulmányában, ahol azt is hangsúlyozza, hogy egészen más feladatot jelent a fordítás akkor, ha a kultúrák különbözőségét, sajátosságát és nem az egyetemességet véli elsődlegesnek a kultúrákban. (Szegedy-Maszák 1998:64)

Szegedy-Maszák ezzel a kijelentéssel már a 90-es évek végén megerősíti az interkulturális fordítás szükségességét, vagyis egy olyan irányvonalat, ami a kulturális különbségekre helyezi a hangsúlyt, nem az egyetemlegességére. Arról, hogy meg kell-e őrizni a célnyelvi szövegben a forrásnyelvi szöveg idegenszerűségét, igencsak megoszlanak a kutatói vélemények, különösen igaz ez napjaink fordítói gyakorlatában, ahol a honosító elv az uralkodó, az ilyen hagyományos,- célnyelvi befogadói normáknak megfelelő- fordítás viszont véleményem szerint alkalmatlannak bizonyul a kultúráközvetítésre.

Megfigyelhető az „ellenpólus” felőli megközelítés is, miszerint a fordítás akkor adekvát a forrásművel, ha megőrzi annak eredetiségét, idegenszerűségét is. Úgy gondolom, hogy a kultúráközvetítés eszközévé csakis az idegenítő fordítói elv mentén átültetett művek válhatnak, hiszen a honosító megoldás pontosan azt a kulturális információt tüntetné el, amit megismertetni akarnánk. Kulcsár-Szabó Ernő a műfordítás és intertextuális alakzataival foglalkozó egyik tanulmányában a fordítói viselkedésről szóló leírását tekinthetjük az interkulturális fordítási technikák alkalmazására irányuló törekvésnek is:

[...] „az eredeti és a fordítás sohasem ad teljes megfelelést, de éppen ott, ahol ez a megfelelés lehetetlen és bekövetkezik az idegenség tapasztalata ott olvasható le a fordítónak a saját nyelven végzett kreatív munkája.” (Kulcsár-Szabó 1999:2, idézi Lőrincz 2007:33)

Vagyis az idegen elemeket úgy lehet és kell megismertetni a célnyelvi olvasókkal, hogy a fordító ne a saját kultúrájának elemeihez hasonlítsa, ne azzal helyettesítse be a forrásnyelvi elemeket, hisz ezzel éppen kolorit-törlést ér el.

Anton Popovič *A műfordítás elmélete* (1980) című munkájában a szépirodalmi művek fordításának kérdéseit járja körbe, nagy figyelmet fordít a stilisztikai ekvivalenciára, úgy véli, hogy a fordítónak az eredeti szöveg kultúrspecifikus nyelvi elemeit át kell kódolnia a célnyelvre, lehetővé téve az olvasónak, hogy az egyik kultúrától eljusson a másikhoz. A stilisztikai ekvivalenciában benne foglaltatik a kulturális egyenértékűség illetve a fordításelmélet által szemantikainak nevezett ekvivalencia is. (Tellingner 2013b:33) Minden szöveg stílusában van egy olyan rész, ami dominál, ezt Popovič a szöveg invariánsának nevezi, ezt mindenképpen át kell menteni a fordítás során. Ami azon kívül esik, az némiképp módosulhat. Ezen funkcionális módosulások a nyelvi rendszerek eltérései mellett is ekvivalens kifejezési formáját adják vissza az eredeti szövegnek, ezt nevezi az eredeti szövegegész kommunikatív ekvivalensének. (Lőrincz 2007:36)

Ugyanakkor ez a megközelítés is felvet néhány kérdést, például hogy mit tekintünk a szöveg invariánsának, melyik a domináns része amit szükségszerűen át kell menteni? Milyen módosulások azok, amik még elfogadhatóak?

Klaudy is a kommunikatív ekvivalenciát tekinti minden szövegtípusra érvényesnek, az a célnyelvi szöveg tekinthető a forrásnyelvi szöveg kommunikatív ekvivalensének, „mely a referenciális, a kontextuális és a funkcionális ekvivalencia követelményeinek egyaránt megfelel”. (Klaudy 1994:77) A szépirodalmi szövegek esetében „a forma is a tartalom része, a forma bekerül a referenciális részbe és a kontextuális szempontok éppoly fontosak maradnak, hiszen bármennyire új és szokatlan legyen is egy irodalmi forma, mégiscsak bele kell illeszkednie a célnyelvi olvasók által irodalmi szövegnek tartott szövegek sorába”. (im.78)

Heltai úgy találja, hogy az irodalomban gyakran nem tesznek különbséget a lexikai és a szöveg szinten megvalósuló ekvivalencia között, aképp vélekedik, hogy a fordítás azért lehetséges, mert az nem a szemantikai jelentés, hanem az aktuális jelentés alapján történik, amihez nem feltétlenül kellene olyan célnyelvi kifejezések, amelyek a forrásnyelvi lexikai egységekkel lexikai szinten ekvivalensek, szöveg szintjén így is megfelelő ekvivalencia teremthető. (Heltai 2007:647)

Cs. Jónás szerint a fordítás négy alapvető követelménye: 1.) a gondolati tartalom átadása, 2.) a stílus megfeleltetése, 3.) természetesség és nyelvi könnyedség, 4.) azonos szintű hatáskeltés (Cs. Jónás 2009:182). A gondolati tartalom átadása tulajdonképpen egyfajta hermeneutikai látásmódot feltételez, amely szerint a fordítás egyfajta interpretáció, ami értelemadást, értelemközvetítést jelent.

Véleményem szerint az irodalmi fordítások esetében –lévén teljes ekvivalencia elérése nem lehetséges- az *értelmi azonosságra* kell helyezni a hangsúlyt, ami ugyancsak töredékes lehet, mivel a forrásmű szerzőjének elgondolásához képest a fordítói értelmezés és értelem-adás célnyelven csak másodlagos lehet és akkor még nem beszéltünk a befogadói értelmezéséről. Hatásazonosság semmilyen tekintetben nem jöhet létre, hiszen maga a megértés az, ami kulturálisan kötött, emellett az olvasói reakció is számtalan szubjektív elemet tartalmaz.

5. Reáliák és a kulturális tartalom fordításainak elemző vizsgálata

5.1. A reáliák funkciója

A reáliák és a kulturális tartalom megfeleltetésének kérdései mindig foglalkoztatták a fordítástudomány elméletével és gyakorlatával foglalkozó kutatókat, ugyanígy a (mű) fordítókat egyaránt. A fordítóknak, mint kultúraközvetítőknek az idegen nyelv magas fokú ismerete mellett kulturális háttérismeretekkel, interkulturális kompetenciával is rendelkezniük kell, döntéseikben számos szubjektív megfontolás is helyet kap.

A fordítói döntéseket nagyban meghatározza a reáliák szerepe és funkciója a forrásnyelvi műben, így első lépésként azt kell górcső alá venniük, hogy mi az, amit feltétlenül meg kell őrizni és átmenteni a célnyelvi szövegbe, illetve mi az, amit elhagyhat, „feláldozhat” anélkül, hogy a forrásnyelvi szöveg értelmét megváltoztatná, ugyanis egy-egy döntés a szöveg egészére kihatással lehet. Ennek meghatározására elsősorban a forrásszövegből indul ki, számításba véve a célnyelvi olvasóközönség potenciális háttérismereteit.

A forrásszöveg felől közelítve azonban egy fordítói mítosszal találkozunk, ugyanis a forrásnyelvi olvasó számára a fordító által reáliaként regisztrált nyelvi elem nem hordoz semmilyen egzotikumot, sem idegenszerűséget, ennél fogva nem lehet olyan kulturális színezete, ami „el tud veszni”, amit „meg kell, meg lehet, vagy éppen nem lehet megőrizni”.

A célkultúrából hiányzó, kölcsönzött szavakba a fordító, illetve a célnyelvi olvasó „látja bele” az idegenszerűséget az idegen íráskép, jelentés, esetleg, ha látható, a jeltárgy alapján. Sokkal inkább az idegenség és kulturális színezet **megteremtéséről**, a **kolorit teremtéséről**

kell szót ejteni. Erről tesz említést tanulmányában Mujzer-Varga (2007:57) is, miszerint a forrásnyelvi átlagolvasó számára a kultúrájára jellemző jeltárgy és annak elnevezése saját kulturális kontextusának része, ezért nem érzi ezek kulturális vetületét.

A fordító az egyes stratégiák meghatározására nézve is ellentmondásba kerül, egyszerre törekszik a kulturális színezetet megteremteni, másrésztől olvasható, „emészthető” szöveget kíván létrehozni, ami mind kevesebb feldolgozási erőfeszítést kíván meg a célnyelvi olvasótól.

Az interkulturális fordítás a konvencionális fordítási hitvallásokhoz képest markáns **kulturális ismeretterjesztő** szerepet vállal, azokhoz képest fokozottan explicit jellegű. Ezért alkalmanként értelmező jelzőket, értelmező jelzői mellékmondatokat, jelentésfeltáró kommentárokat illeszt a szövegbe, még akkor is, ha ezt az eredeti műben a szerző nem tette meg. Mindemellett a konvencionális fordításelmélet többnyire csak a szövegbe kódolt információ átadásáról beszél, a mögöttes tartalom átadása háttérbe szorul.

A kérdés tehát az, hogy mit kell feltétlenül az közölni olvasóval? Alaphelyzetben jóval többet, mint a forrásnyelvi olvasóval, rendszerint olyan ki nem mondott háttérismereteket, amelyek le nem írva ott vannak a szövegben.

Az interkulturális fordításban a minimumra zsugorodik az az információ, amelyet a fordító úgymond elhagyhat, „feláldozhat” anélkül, hogy a forrásnyelvi szöveg értelmét megváltoztatná. A forrásnyelvi szöveg „értelmét” a szükséges mértékben és módon esetenként meg lehet és meg kell változtatni az olvasó érdekében. A célnyelvi olvasó tehát, fontosabb, mint a leírt forrásnyelvi szöveg.

A reáliáknak alapvetően négy különböző funkcióját tartjuk számon, ezek a dramaturgiai, hangulatteremtő, ismeretterjesztő és kultúraközvetítő funkció. Dramaturgiai funkció legtöbbször az ételek, italok, használati tárgyak nevét, a szereplők társadalmi helyzetét mutatja be, a hangulatteremtő funkció pedig az „idegenséget”, nemzeti koloritot hangsúlyozza, az ismeretterjesztő funkció a célkultúra tagjait új ismeretekkel kívánja gazdagítani, ugyanígy a kultúraközvetítő funkció csökkentheti a kommunikációs zavarokat a kultúrák közötti érintkezésben (Burján 2010).

Alábbi példánkból a reáliák funkciójának mindegyike következhet:

(1)(...) принесла она на весь острог подаяние: **пирогов и калачей**. (OE 665)

(1a) (...) hozott ajándékot az egész csoportnak, **pirogot és kalácsot**. (GB 726)

(1b) (...) hozott adományt az egész erőd számára: **pirogot és kalácsot**. (VE 595)

(1c) (...) ajándékot hozott az egész tömlőnek: **süteményt és kalácsot**. (SA 481)

A *пирог* egy jellegzetes orosz nemzeti étel, amelynek kelt tészta az alapja, különféle töltelékekkel készítik, szótári megfeleltetése a 'töltött lepény, pirog' (OMSz:402), hasonlóképpen az orosz *калач*, aminek a megfeleltetése pedig 'lakat formájú péksütemény, nép kalács' (OMSz:187). A fordításokban az látható, hogy a Görög-Beke páros és Vári transzkripcióval átvette az orosz *пирог* szót, megőrizve annak idegenségét és kulturális színezetét, Soproni általánosító fordítást alkalmaz (*sütemény*) ebben az esetben nem derül fény a speciális nemzeti jellegre. Megjegyzendő, hogy a magyar ember számára a *kalács* szó is merőben más asszociatív tartalmakat hív elő (fonott kalács, húsvéti kalács, kakaós kalács stb.), mint az orosz ember számára (*калач*: 'белый хлеб, выпеченный в форме замка с дужкой' (сл. Ушакова). Az orosz értelmező szótár szerint 'fehér kenyér, íves, patkó-formára sültve' vagyis ebben az esetben ismét rejtve marad a tipikus orosz jelleg.

Az, hogy egy lexéma reália, vagy sem, mindig egy másik nyelv relációjában, egy másik nyelvvel való szemantikai egybevetésben derül ki. Eredeti nyelvi-kulturális környezetében sem a *калач*, sem a *пирог* nem reália, ugyanolyan nyelvi elem, mint a többi étel-megnevezés. Fordításkor először meg kell állapítani, mi az adott reália szerepe, funkciója a forrás nyelvkultúrában, az értelmező szótár sokszor csak fogalmi definíciót ad (*калач – 'белый хлеб, выпеченный в форме замка с дужкой'*), a konnotatív jelentés pedig a forrásnyelvi beszélő sajátja. Látható tehát, hogy a fogalmi jelentés sem azonos a magyar *kalács* szó jelentésével (замок с дужкой), vagyis a *калач* ≠ *kalács*, inkább *калач* ≈ *kalács*.

A regények kezdőmondatainak legjobb fordításairól az interneten létezik egy lista⁴ is, ezek megadhatják a kezdő pozitív benyomást, vagy ellenkező hatást is képesek kiváltani.

Ez az ellenkező hatás olvasható Albert Sándor tanulmányában is, amelyben az Anna Karenina magyar fordításait vizsgálva az 1887-es első,- R. Trux Hugóné- féle fordítást egyenesen botrányosnak nevezi, többek mellett a szöveg nehézsége, magyartalansága miatt. A fordítás nem eredeti orosz, hanem német közvetítőszövegből született, a kezdőmondat fordítása az alábbi:

⁴ https://konyvesmagazin.hu/articles/show/a_legjobb_kezdomonatok_magyarul
Hozzáférés: 2022.02.13.

Все счастливые семьи похожи друг на друга, каждая несчастливая семья несчастлива по-своему. (Толстой 1953:3)

Minden boldogság hasonlít egymáshoz, de minden szerencsétlenségnek van más-más physiomiája. (Tolstoi 1902 I.:3)(idézi Albert 2012:81).

Az említett listára Albert hivatkozott korábban (2012:81), ezen a listán az Anna Karenina kezdőmondata az előkelő 6. helyet foglalja el, szerencsére Németh László fordításában: „*A boldog családok mind hasonlóak egymáshoz, minden boldogtalan család a maga módján az*”.

A Bűn és bűnhődés kezdőmondata ugyan nem szerepel az említett listán, de nézzük meg, hogy milyen megállapításokat tehetünk fordításairól:

(2) В начале июля, в чрезвычайно жаркое время, под вечер, один молодой человек вышел из своей **каморки**, которую нанимал от жильцов в **С-м переулке**, на улицу и медленно, как бы в нерешимости, отправился к **К-ну мосту** (OE 1).

(2a) Július elején, egy rendkívül meleg nap alkonyatán, fiatal férfi lépett ki a **Sz... utcai** házból, ahol albérletben lakott, és lassan, láthatóan határozatlanul, elindult a **K... híd felé** (GB 5).

(2b) Egy rendkívül meleg július eleji napon, estefelé, egy fiatalember, aki az **Sz... utcában** bérelt **kis szobát**, kilépett az utcára, és lassan, szinte tétován elindult a **K...-híd felé** (VE 7).

(2c) Július elején, a rekkenő hőség idején, egy este egy fiatalember kilépett az **Sz. utcai** ház **kis kamrájából**, ahol albérlőként lakott, lement a lépcsőn, és lassan, tétován elindult a **K. híd felé** (SA 4).

A műfordítás során a fordító a konvencionális fordítói megoldások helyett alkalmazhat olyan megoldásokat is, amelyek eddig elhanyagolt kulturális tartalmakat közvetítenek az olvasó felé, ez lehetne a szövegben a szentpétervári mikrotoponimák esetében is, a rejtve maradt Sz. utca és K. híd megnevezésének felfedése, ugyanakkor feltételezhető, hogy az orosz olvasó

rejtjelezve is tudja, hogy mely utcáról és hídról van szó (*Столярный переулок, Кокушкин мост*) ez olyan jellegű kultúrspecifikus tartalom, amely közvetíthető a magyar olvasó felé is.

A «*каморка*» Görög Imre fordításában (2a) kimarad, Vári (2b)(*kis szoba*) és Soproni(2c)(*kamra*) fordításaiban nem kerül felszínre explicit módon, hogy egy meglehetősen szűk, igen kicsi helységről van szó (*каморка: 'маленькая тесная комната, чулан'. Живу в каморке под самой крышей, еле повернуться можно* (сл. Ушакова).

A magyar olvasó tudatában a *kis szoba* nem feltétlenül foglalja magában a szűkösséget is, a *kamra* főnév pedig elsődlegesen más jelentésben használatos a magyar nyelvben (MÉSZ: 1. <Lakásban> rendsz. kis, hűvös helyiség, ahol élelmiszereket, ritkábban használt tárgyakat tartanak; 2. Kis méretű, rendsz. sötét (lakó)szoba). Az orosz olvasó tudatában a megfelelő kulturális háttérismeret mellett leképeződik, hogy egy szűkös, sötét, apró kis „lyukról” van szó, ahol majdhogya megfordulni sem lehet, mi több, hordoz egyfajta jelentéstöbbletet is, ami az emberhez való „méltatlanságot” is magában foglalja.

5.2. Reáliák fordításának vizsgálata a fordítói megoldások szerint

Munkámban a forrásnyelvi szöveg és a 3 célnyelvi fordítás párhuzamos olvasása mellett feltártam és kijelöltem az általam reáliának, illetve a specifikus kulturális tartalmat hordozó nyelvi elemeknek tekintett kifejezéseket, ahogy azt a kutatás tárgya és módszere fejezetben korábban taglaltam. Ennek során egy 184 nyelvi elemet számláló korpusz jött létre, melynek elemeit táblázatba rendeztem a 3 célnyelvi megfelelőjükkel együtt, majd a 3 fordítás során keletkezett 552 elem mindegyikét tematikus csoportokba soroltam, ezt követően megvizsgáltam és elemeztem őket a fordítói megoldások szerint. A korpusz adatainak elemzése során azt kívánom bemutatni, hogy mi történik azokkal a kifejezésekkel, amelyek olyan tartalmakat közvetítenek, amelyek a célnyelvi olvasó számára nem, vagy nem teljesen érthetőek és hozzáférhetőek a kulturális különbségek miatt. Ezeknek az átültetésére milyen megoldásokat alkalmaznak az egyes fordítók, szem előtt tartva azt, hogy minden fordító másképp közelíti meg a célnyelvi szöveg értelmezhetőségét, olvashatóságát.

A fordítók által alkalmazott megoldásokra nézve 7 fordítói megoldást különítettem el, melynek során Klaudy (1994:93-186), Lendvai (1987:174-210), Mujzer-Varga (2010:87-89), Vermes (2020:43-52), Heltai (2008:63), Forgács (2004:46) kategóriáit vettem alapul.

A különálló fordítói kategóriák elemzésekor mindhárom célnyelvi fordítási megoldást bemutatom, ez jól mutatja a különféle fordítói meggyőződéseket, fordítói egyéniségeket, amelyek koronként is eltérőek lehetnek.

5.2.1. Közvetlen átvétel

Heltai (2008:63) nyomán közvetlen átvételnek nevezem és tekintem azokat a fordítói megoldásokat, amely során a fordító ugyanolyan formában, minden változtatás nélkül emeli át a forrásnyelvi elemet a célnyelvbe, vagy transzkripciót/transzliterációt alkalmaz.

A 3.2 fejezetben bővebben taglaltam azt a megállapítást, miszerint a kulturális tartalom megjelenítésekor a fordítás tulajdonképpen *megismétli* azt, amit a nyelvközösség már korábban megtett a kulturális tartalmak „fordítás nélküli” leírásakor. A nyelvi és kulturális kölcsönzés szoros összefüggésben van a nyelvi reáliák fordításával, a fordítás sokat hasznosíthat az idegen szó, kölcsönszó, jövevényszó alkotta szókincsből, tulajdonképpen a fordítási folyamat előképének tekinthetjük az efféle kölcsönzéseket.

Ennek értelmében a közvetlen átvételt nem sorolhatjuk a „klasszikus” fordítói megoldások közé.

Lendvai kiemeli, hogy a kölcsönzési folyamatnak két szakasza van, ezek közül a *tulajdonképpeni kölcsönzés* az, amikor a fordító „átvesz” egy lexémát és fordításként alkalmazza azt a magyar célnyelvi szövegben, a cirill írásrendszerről történő átváltás során az a magyar kiejtés/helyesírás értelmében ölt új alakot.

A másik a *nyelvi beépülés*, az *asszimiláció*, amikor arról van szó, hogy az átvett lexéma már a magyar szókészlet elemének tekinthető, de az idegen szó eredetét a beszélők még „érik”(Lendvai 1986:105).

Hasonló megállapítást tesz disszertációjában Pusztai-Varga is (2013:78), aki finn versek magyar és angol fordításaiban vizsgálta a kulturálisan kötött nyelvi elemek fordítási megoldásait. Meglátása szerint a korábbi fordítástudományi kutatások kevésbé tettek különbséget aközött, hogy a fordító valóban „átvesz” egy nyelvi elemet adott fordítási szituációban, vagy a beszélőközösség vette azt a nyelvi elemet, már évtizedekkel, vagy évszázadokkal azelőtt.

Egyetértve fentiekkel, tehát szükséges elkülöníteni és megkülönböztetni azokat a fordítói megoldásokat és nyelvi elemeket, melyeket valóban és kizárólag az adott fordítási szituációra nézve vesz át a fordító, illetve azokat a lexémákat, amelyeket a fordítást megelőzően a

beszélőközösség már magáévá tett. Ezért közvetlen átvételnek csak azokat a nyelvi elemeket tekintem, amelyeket a fordítási szituációban tulajdonképpen eseti megoldásként alkalmaz a fordító, vagyis azok korábban a nyelvközösség által nem asszimilálódtak a magyar nyelvben. Nem tekintem tehát közvetlen átvételnek a korpuszban többször is szereplő *водка-vodka* (OE 161, GB 177, VE 145, SA 121) megfeleltetést, mivel a vodka szó a magyar nyelvben szláv eredetű jövevényszóként már korábban meghonosodott.⁵

(3)- Завтра вечером я его гулять веду!- решил Разумихин,- в **Юсупов сад**, а потом в «**Пале де Кристаль**» зайдем (OE 161).

(3a) – Holnap este leviszem sétálni!- mondta Razumihin.- a **Juszupov kertbe**, aztán elmegyünk a „**Palais de Crystall**”-ba (GB 176).

(3b) – Holnap este lemegyek veled sétálni!- határozta el Razumihin.- Elmegyünk a **Juszupov-kertbe**, majd betérünk a **Palais de Crystall**-ba. (VE 145).

(3c) – Holnap este leviszem sétálni!- határozott Razumihin.- A **Juszupov-kertbe**, aztán benézünk a **Kristálpalotába** (SA 121).

A *Juszupov-kert* mindhárom fordítás során transzkripció+betoldás által került megfeleltetésre, ez egyúttal idegenszerűséget, kulturális színezetet kölcsönöz. A Juszupov-kert Szentpétervárott a Juszupov nemesi palota kertje, ahol Raszputyin életének utolsó óráit élte öngyilkossága előtt. Ez a kulturális többletjelentés azonban rejtve marad a célnyelvi olvasó előtt.

A Kristálpalota az 1862-es londoni világkiállítás szenzációja, minden bizonnyal a földkerekség legnagyobb üvegháza volt, a Hyde Parkban építtette Albert herceg, Viktória hercegnő férje. A megnevezést Dosztojevszkij egy lepukkant kocsmára és étkezde nevéként használja, ironizálva a nyugati eszmével és gondolatvilággal, melynek többek mellett jelképeként szerepel a Kristálpalota a műben.

⁵ vodka: nyugati szláv, vagy orosz eredetű jövevényszó (cseh:vodka, szlk: vodka, le. wódka, or. водка) megfelelői ném. Wodka, fr.vodka, stb. A korai változatok valószínűleg szlovák jövevényszavak. Egy későbbi átvétel az oroszról is van: részben a szépirodalmi fordításokból, részben a két világháború alatt és a 2. világháború után, ez utóbbi átvétel a szó elterjedéséhez vezetett, valamint az irodalmi nyelvbe való beépüléséhez.

MTA Nyelvtudományi Intézet Új Magyar Etimológiai Szótár online: http://uesz.nyttud.hu/uesz_2.pdf 'vodka' (p1003). Hozzáférés: 2022.02.14.

A *Kristálypalota* az első két fordítás (3a-3b) során a francia *Palais de Crystall* formában, vagyis közvetlen átvétellel, lábjegyzet hozzáadásával került megfeleltetésre. (*Görög-Beke lábjegyzet: Dosztojevszkij szándékosan adja a pétervári étkezdének ezt a nevet. Az 1861-es angliai világkiállítás szenzációja volt ez a Kristálypalotának nevezett épület, amely az író szemében a krisztusi szeretettől elrugaszkodott, önhitt nyugati civilizáció szimbóluma lett.)
A Vári féle lábjegyzet más tartalommal bontja ki az olvasónak a Kristálypalota jelentését.

(*A regényben később Kristálypalotaként is emlegetett olcsó kisvendéglő fiktív neve. Nyikolaj Csernyisevszkij *Mit tegyünk?* című regényében a hősnő utópisztikus álmában szereplő „Acélkristály palota”- motívum paródiája. Az 1862-es londoni világkiállítás „Kristálypalotáját” Dosztojevszkij szimbolikus értelemben ruházta fel Nyugat-Európa kritikájában, amellyel ez utópista szocializmussal szemben is kialakította álláspontját. Ez a motívum a korabeli orosz társadalmi-irodalmi viták egyik középponti elemévé vált.)

A Soproni féle fordításban (3c) *Kristálypalota* szerepel, ami szó szerinti fordításnak minősül, ebben az esetben az olvasó a többlet információ híján marad, mi több asszociálhat esetleg egy színvonalas, drága helyre a név kicsengéséből.

(4) Ну, а прежнюю квартиру, - помню только, что у **Пяти Углов**- Харламова дом (OE 149).

(4a) A régi lakásod meg, annyit tudtam, hogy a **Pjaty Uglovnál** volt, valami Harlamov házban (GB 163).

(4b) Csak a korábbi lakásodra emlékszem, arra, amelyik az **Öt Saroknál** volt, a Harlamov házban. (VE 135)

(4c) Az előzőről csak annyira emlékeztem, hogy az **Ötsaroknál** volt, a Harlamov házban (SA 112).

A '*Pjaty Uglov*' egy kereszteződés (Zagorodnij sugárút, Razjezsije, Rubinstein és Lomonoszov utcák találkozása) szlenghez közeli megnevezése Szentpéterváron, ennél fogva erős konnotatív tartalommal és kulturális jelentéssel bír az oroszoknál napjainkban is, olyannyira, hogy felsőosztályos tanulók számára közéleti témákat feldolgozó folyóirat nevéként is szerepel.

Hasonló fordítói megoldást látunk ennél a példánknál is, ahol a Görög-Beke fordítópáros célnyelvi írásmóddal (4a) veszi át a forrásnyelvi kifejezést, vagyis az átvétel során transzkripciót alkalmaz. A *Pjaty Uglov* kifejezés a szövegben idegenséget, egzotikusságot kölcsönöz, az olvasó azonban következtethet akár utcanévre is, hiszen a jelenetben Razumihin Raszkolnyikov korábbi lakásának címéről beszél. Az *Öt Sarok*nál tükörfordításnak tekinthető, Vári (4b) azonban ismét lábjegyzetet is kapcsol mellé (*a korabeli Zagorodnij sugárút, Csernisjov, Razjezsije és Trockaja utcák találkozásánál), ezzel világossá teszi az öt sarok megnevezést. Feltűnhet, hogy Vári viszonylag gyakran él a lábjegyzet megoldással, vagyis mintegy kézen fogva vezeti olvasóját. A lábjegyzetéről megoszlanak a kutatói vélemények, egyesek szerint a lábjegyzetek a „fordítók szégyenei” (ld. Mounin, idézi Albert 2003:52), mások szerint helyenként nélkülözhetetlen az explicitálás ezen formája a mű befogadásához. Véleményem szerint a fordítónak ebben az esetben is az „arany középutat” kell megtalálnia, hiszen az implicit kulturális tartalmakkal is kell valamit tennie, ugyanakkor a terjedelmes lábjegyzetek zavarhatják az olvasást, ezért azok optimális alkalmazása lenne a kívánatos. Soproni fordítása (4c) hasonlóan Váriéhoz szintén tükörfordítás, ugyanakkor az *Öt Sarok* kifejezést egybeírással közvetíti *Ötsarok*ként, ezzel azt a hatást éri el, hogy az olvasó utcanévként érzékelheti a megnevezést, a különírt verzióból pedig inkább az utca helyzetére, pozíciójára lehet következtetni.

(5)Таким образом прошел он весь **Васильевский остров**, вышел на **Малую Неву**, перешел мост и поворотил на острова. (OE 66)

(5a) Így ment végig az egész **Vasziljevskij- szigeten**, kiért a **Kis Névához**, átment a hídon és lekanyarodott a Szigetekre. (GB 73)

(5b) Így járta be az egész **Vasziljevskij-szigetet**, kiért a **Néva** egyik mellékágához, átment a hídon és elindult a többi sziget felé. (VE 61)

(5c) Így járta végig az egész **Vaszilij-szigetet**, kiért a **Kis-Névához**, átment a hídon, és elindult a Szigetek felé. (SA 52)

A *Vasziljevskij-sziget* Szentpétervár legnagyobb szigete, a város középpontjában, rengeteg látnivalóval (Iparművészeti, Haditengerészeti Múzeum, Стрелка-’nyíl’ a sziget keleti részén, a város régi kikötője volt ott, Szent András székesegyház, Szfinxek, Orosz Irodalmi Múzeum-Puskin ház stb.) valamint gyönyörű kilátással a Téli Palotára, Ermitázsra, Péter-Pál Erődre, a

Szent-Izsák kupolára, Admiralitásra. A sziget neve az orosz Vaszilij férfinévből, esetleg a Vasziljev családi névből alkotott birtokos jelzőként értik. Keleti része osztja ketté a Néva folyót, így az észak felőli részét nevezik Kis-Névának.

A fordítói megoldásokra nézve azt látjuk, hogy a Görög-Beke páros (5a) illetve a közvetlen átvételt alkalmazza transzkripció segítségével (*Vasziljevszkij sziget*), míg Soproni (5c) *Vaszilij-sziget*ként fordítja, szintén transzkripcióval. A mondatban szereplő folyónevet szó szerinti fordítással közvetíti mindhárom fordító, ugyanakkor Vári (5b) a *Kis-Néva* jelző helyett a 'Néva egyik mellékága' szó szerkezettel él.

Érdekes felfigyelni arra, hogy a regény szövegében nem sokkal később további toponímák jelennek meg, ilyenek a '*Николаевский мост*' (OE 138) és a '*Екатеринский канал*' (OE 130), mint városrészek megnevezése, ugyanakkor ezeket a nyelvi elemeket mindhárom fordító *Miklós-hídként* (GB 150, VE 125, SA 104) illetve *Katalin-csatornaként* (GB 142, VE 118, SA 99) fordítja.

Látható, hogy ebben az esetben nem él egyikük sem az átvétellel, nem alkalmazza a transzkripciót sem, mint a *Vasziljevszkij-sziget* esetében, pedig ugyanazon nyelvi jelenségről van szó, mint földrajzi nevek, hidak, városrészek megnevezései, vagyis toponímák fordítása. Ennélfogva elfogadható lett volna a '*Nyikolajevszkij-híd*' és a '*Jekatyerinszkij-csatorna*' is, de a fordítók mégsem ezt tették. Bizonyára nem fordítói következetlenség tanúi vagyunk, vélhetően inkább arról lehet szó, hogy ebben az esetben a honosító megoldás jegyében alkalmazták a létező magyar név-ekvivalenseket a megfeleltetésben (*Miklós-híd*, *Katalin-csatorna*).

A példák elemzése után látható, hogy a közvetlen átvétel, mint fordítói megoldás az egzotikusságot, idegenszerűséget közvetíti a célnyelvi olvasó számára, vagyis inkább idegenítő stratégiának tekinthető. Feltűnik az is, hogy a fordítók meglehetősen gyakran látták el kiegészítő lábjegyzettel az adott nyelvi elemet, vagyis szükségesnek vélték a kulturális többlettartalom explicitálását, elősegítve ezzel a mind könnyebb olvasói befogadást.

5.2.2 Általánosító fordítás/generalizáció

Általánosító fordításnak vagy más néven generalizációnak tekintek minden olyan műveletet, amely során a fordító a célnyelvi szövegben jóval általánosabb, tágabb jelentéssel bíró nyelvi elemet alkalmaz, mint amilyen a forrásnyelvi szövegben volt.

Klaudy Kinga a *Bevezetés a fordítás gyakorlatába* című könyvében részletesen tárgyalja az átváltási műveleteket, ezek között találjuk a generalizálást, vagyis a jelentések bővítését is, mint lexikai átváltási műveletet. Véleménye szerint a jelentések bővítésének oka a nyelvek különböző valóságtagolása. Külön kategóriaként említi a reáliák általánosító fordítását, amelyről az a meglátása, hogy amennyiben a szóban forgó reáliának a műben nincs különösebb funkciója, vagyis mindegy hogy a szereplő abban a pillanatban mit visel, mit eszik, mit iszik stb., akkor alkalmazhatjuk a kihagyást, vagy az általánosító fordítást (*szemelt rizling- wine, white wine, csúrdöngölő-dance, folkdance, stout-sör stb.*) Ha a reália valamiért fontos, akkor a magyarázó betoldást vagy körülírást alkalmaznak a fordítók (*duplát- двойной кофе, Friday pudding-pénteki böjtös tészta stb.*) (Klaudy 2018).

Lendvai (2015) neutralizációnak nevezi ezt a fajta fordítói stratégiát, mely során a fordító vagy körülírást, vagy semleges fölérendelt fogalmat alkalmaz a megfeleltetésre, ugyanakkor kijelenti, hogy ez a megoldás rendszerint a nemzeti színezet, kolorit törlését vonja maga után.

Pedersen (2005:6) filmfeliratok fordítását elemző tanulmányában a generalizációt a betoldáshoz hasonlítja, ami szintén többnyire hiperonima hozzáadásával valósul meg.

(6) Взял тоже и все **медные пятаки**, сдачу с десяти рублей, истраченных Разумихиным на платье. (OE 188)

(6a) Eltette a **rézpénzt** is, amit Razumihin a ruhára költött tízesből visszahozott. (GB 207)

(6b) Azokat a **réz ötösöket** is mind eltette, amelyeket Razumihin a ruhákra költött pénzből visszakapott. (VE 168)

(6c) Magához vette az **aprópénzt** is, a visszajárót a tíz rubelből, amit Razumihin a ruhára költött. (SA 142)

A «медный пятак» az orosz pénznem, a rubel egyik váltópénzének, az ötkopejkásnak a hétköznapi megnevezése.

A (6c) példában láthatjuk az általánosítás megoldást, Soproni fordításában az *aprópénzt* alkalmazza, ami egy hiperoníma, vagyis fölérendelt fogalom. A magyar olvasó számára ezzel elősegítette a mind gördülékenyebb olvasást, megértést, ugyanakkor eltüntette a kulturális színezetet. Vári (6b) *réz ötösök* megoldása tükörfordítás, míg a (6a) példában is általánosító jelleggel került a *rézpénz* Görög-Beke páros megoldásában.

A (6a) és (6c) megoldásokat tekintve (*rézpénz-aprópénz*) nem derül ki a váltópénz értéke, jelen esetben a „csekély” összeg, melyre a szótári megfeleltetés ’peták, régi ötkopekes (pénzérme)’ (OMSz:501) során következtethetünk, ugyanakkor a forrásnyelvi olvasó tudatában jelen van ez a konnotáció is.

(7) Где у вас лишний **целковый**? (OE 30)

(7a) Vagy sok a felesleges **rubel**etek? (GB 580)

(7b) Talán van rá kidobandó **pénz**etek? (VE 472)

(7c) Minek kidobni egy **rubel**t? (SA 382)

A (7) példánk ahhoz a jelenethez kapcsolódik, amelyben Katyerina Ivanovna haldoklik, az ágyba fektetik, majd papot akarnak hívni hozzá, mire ő a fenti kérdést szegezi a körülötte állókhoz. A «*целковый*» magyar szótári megfeleltetése *régi, vulg* egy rubel (OMSz:704), orosz értelmezésében (’*прост. один рубль, первонач. рублевая серебряная монета*’) (сл. Ушакова) ugyanez olvasható, azzal a többlettartalommal, hogy ’kezdetben az egyrubeles ezüst pénzérme’ megnevezése volt, a kifejezés többnyire a köznyelvben használatos.

A fordítói megoldások közül általánosítást ezúttal Vári (7b) alkalmaz a kidobandó *pénz* megfeleltetéssel, hiszen ebben az esetben is egy hiperonimával, fölérendelt fogalommal találkozunk, vagyis ismét elvesz a kulturális komponens, viszont könnyű értelmezést tesz lehetővé az olvasó számára. A másik két megoldás (7a-7c) a *rubel* megfeleltetést alkalmazza, éreztetve a kulturális színezetet.

5.2.3 Adaptáció

Adaptációnak azokat a fordítói megoldásokat nevezem, melyek során a fordító a forrásnyelvi elemet a célnyelvi kultúrában meglévő,- formájában, összetételében, funkciójában hasonló kifejezéssel felelteti meg, ahol a denotatív jelentés ugyan eltér, de hasonló konnotációkat hív vagy hívhat elő a célnyelvi olvasókban.

Klaudy *pragmatikai adaptációnak* nevezi azokat az átváltási műveleteket, amelyekre a forrásnyelvi és célnyelvi kulturális kontextus különbözősége miatt van szükség, és amelyeket a fordító azért hajt végre, hogy a célnyelvi szöveg megfeleljen az általában vett célközönség

igényeinek (Klaudy 1994:30). A reáliák fordítására nézve a *teljes átalakítás* műveletét emeli ki, amelyekkel leggyakrabban a műfordítások során találkozunk, a forrásnyelvi jelentést olyan célnyelvi jelentéssel cseréli fel a fordító, mely nemcsak hogy nem szótári ekvivalense az eredetinek, de látszólag semmiféle értelmi-logikai kapcsolatban sincs vele (im.257).

Lendvai az adaptációt az átvevő nyelv asszimilációs hatásaként értelmezi, az átvett lexéma legalább egy hang (betű) mértékben eltér a transzkripcióval vagy transliterációval átirított alaktól (*верста-verszt, копейка-kopek, кириллица-cirillika stb.*) (Lendvai 1986:185).

Drahota-Szabó az adaptáció szűkebb és tágabb értelmezéséről beszél, előbbi esetében a fordító a forrásnyelvi elemet hasonló funkcióval bíró célnyelvi ekvivalenssel helyettesíti, a tágabb értelmezés egyfajta adaptációs újraírásnak tekinthető (Forgács 2004:47-48).

Vermes (2020:15) *behelyettesítésnek* (*substitution*) nevezi azokat a fordítói megoldásokat, amikor a fordító a forrásnyelvi elemet egy olyan célnyelvi kifejezéssel helyettesíti, amelynek más ugyan a logikai tartalma, de az eredeti által hordozott enciklopedikus feltevéseket valamilyen módon megőrzi.

Pusztai-Varga disszertációjában *kulturális adaptálásnak* hívja azokat a fordítói megoldásokat, amelyek során a forrásnyelvi kulturálisan kötött elemet egy, - a célnyelvi olvasó által ismert eltérő denotatív jelentésű, de hasonló konnotációkat hordozó nyelvi elemmel vált ki (Pusztai-Varga 2013:129).

Tellinger írásában (2003:66) a reáliák fordítási lehetőségei között *analógiás fordításnak* hívja azt a fajta megoldást, amikor a fordító megpróbál hasonló ételt, italt, intézményt, tisztséget stb. keresni a célnyelven. Véleménye szerint a fordító „bikulturális” kompetenciájának részét kell, hogy képezze olyan dinamikusan változó jelenségek ismerete is, mint egy bizonyos nyelvközösség normái, konvenciói, tapasztalatai, értékrendje (im.69).

Vándor Judit disszertációjában azt vizsgálja, hogy milyen okai lehetnek az adaptáció és az újrafordítás megjelenésének a fordításban, kimerítő történeti elemzést nyújt az adaptáció funkciójáról a középkortól napjainkig, górcső alá veszi a fordított gyerekirodalmat, ahol a legnyilvánvalóbb módon érhető tetten az adaptáció.

Munkánkban egyetértünk azzal a megállapításával, miszerint az adaptáció olyan szövegértelmezés, amely az adott korszakban ugyanazt a funkciót töltheti be, mint a fordítás, az adaptáció újrateljesítés, a fordító számára megfelelőnek tartott (ön) kifejezési forma (Vándor 2010:32). Ez fokozottan érvényes az irodalmi művek fordítására nézve, ahol a célnyelvi olvasó is, mint értelmező, újraértelmező van jelen.

Mujzer-Varga a reálialexémák fordítási megoldásait Hervey (kulturális transzpozíció) nyomán egy skála-modellen szemlélteti, amelynek egyik végpontja az adaptáció, mint

honosító stratégia, a másik végén pedig az idegenítés áll. Az adaptálást abból a szempontból vizsgálja, hogy a fordító annak érdekében használta-e, hogy a célnyelvi olvasónak segítséget nyújtson a szöveg megértésében, minimálisra redukálja a feldolgozási erőfeszítést (Mujzer-Varga 2009:5).

Heltai szerint a fordító akkor honosít inkább, ha arra törekszik, hogy a célnyelvi olvasó minél kevesebb erőfeszítéssel fel tudja dolgozni a fordítást, olyan eszközöket használ, amelyek nem fedik fel a szöveg idegen eredetét, ez gyakran adaptációt jelent. Ugyanakkor megjegyzi, ez a megoldás félrevezetheti az olvasót, pl. a *whisky pálinkának* történő fordítása (Heltai 2008).

Véleményem szerint az adaptáció a fordítói fantáziának nagyobb, szabadabb teret enged, itt olvasható le igazán az ekvivalens nélküli lexika megfeleltetésére alkalmazott kreativitása. Az adaptáció honosító jellegű stratégiának minősül, a műveletek közül ide sorolható a kihagyás, jelentések bővítése, rövidítése, átértelmezése, vagyis minden olyan művelet, ami a célnyelvi olvasó szövegértelmezését könnyebbé teszi.

Az adaptáció műveletét ugyanakkor körültekintően kell alkalmazni, ugyanis azzal, hogy a célnyelvi olvasó feldolgozási erőfeszítéseit csökkentheti, az „akkulturáció” helyett nivellálja a kulturális különbségeket, hamis képzetet kelt arról, hogy „minden mindenütt ugyanaz”.

(8) Войдя в *харчевню*, он выпил рюмку водку и съел с какою-то начинкой ***пирог***.

(OE 67)

(8a) Bement, megivott egy pohárka vodkát és vett egy ***húsos pirogot***. (GB 74)

(8b) Bement a *kifőzdébe*, megivott egy kupica vodkát és evett hozzá valamilyen ***töltött pirogot***. (VE 61)

(8c) Bement, ivott egy kupica vodkát, és evett egy ***húsos fánkot***. (SA 53)

A *pirog* –ahogy azt fentebb már említettük- egy jellegzetes orosz nemzeti étel, amelynek kelt tészta az alapja, különféle töltelékekkel készítik, a legelelterjedtebb a húsos változat. Az orosz-magyar szótári megfelelője '*töltött lepény, pirog*' (OMSZ:402)

Ha a fordításokat összevetjük, az látható, hogy mind a Görög-Beke (8a), mind a Vári féle változat (8b) transzkripció segítségével felelteti meg (*húsos pirog, töltött pirog*) megőrizve

ezzel a kulturális színezetet, míg Soproni a *húsos fánk* (8c) megfeleltetéssel él, vagyis adaptációt alkalmaz. A célnyelven létező, hasonló, hússal töltött, kelt tészta alapú készítményt képzelünk magunk elé, noha véleményem szerint a magyar köztudatban nem annyira közkeletű és nem is nemzeti jellegű étel a húsos fánk. Ez a fordítói megoldás eltüntette az egzotikus jelleget.

(9) (...) бегал даже отыскивать ее в **Гостиный двор**, называл ее беспрестанно: «пани хорунжина» (...) (OE 462)

(9a) (...) még a **bazárba** is utánaloholt és megkereste, állandóan „*parancsnokné asszonynak*”-nak szólította. (GB 506)

(9b) (...) még a **Gosztynij Dvorba** is utánaszaladt, hogy megkeresse, megállás nélkül *pani chorazynának* szólította. (VE 411)

(9c) (...) még a **piacra** is utánaloholt, lengyelesen „*parancsnokné asszonynak*” szólította. (SA 334)

A *Gosztynij Dvor* ('kereskedők udvara', 'kereskedők csarnoka') egy igen népszerű bevásárlóközpont Szentpétervár belvárosában, a Nyevszkij Proszpekten. A kifejezést gyakran használják általánosító értelemben is a *fedett piacra* vagy *vásárcsarnokra*, a magyar megfeleltetése 'vásárlóudvar, [benne különálló üzletekkel], üzletsor'(OMSz:91) is ezt a tartalmat foglalja magában. Oroszország több nagyvárosában is illetik ezzel a névvel az egykori építészeti remekművekből bevásárlóközponttá alakult komplexumokat.

A mai orosz közéletben ugyanakkor „szimbolikus” jelentéssel is bír, szinte minden nyugati márka saját üzlettel képviselteti magát, a ruházati áruk mellett luxuscikkek, parfümök, ékszerek számos étterem és gyorsétkezdé is helyet kapott benne.

A fordítói megoldásokra nézve, ebben az esetben Soproni a teljes átalakítás műveletét alkalmazta, tekintve hogy a *piac* (9c) a magyar ember tudatában elsődleges jelentésében nem egy bevásárlóközpontot takar (MÉK: 1. Városokban, nagyobb községekben kijelölt utca v. tér, ahol délelőttönként a háztartáshoz szükséges mezőgazdasági terményeket és termékeket árusítanak). A Görög-Beke fordítópáros a *bazár* (9a) szót használta, ami szintén más jelentéstartammal bír (MÉK: 1. (elavulóban) Kisebb, vegyes árukat, főként olcsó ipari tömegcikkeket árusító üzlet), a kulturális koloritot ezúttal is Vári fordítása közvetíti, aki

transzkripcióval (9b) (*Gosztyinyij dvor*) feleltette meg. Ez utóbbi idegenítő eljárásnak minősül, szemben a másik kettő,- honosító jellegű fordítói megoldással, ők a célnyelvi befogadó mind kevesebb feldolgozási erőfeszítését tartották szem előtt.

Az interkulturális fordítás alapelve azonban a mind több eredeti információ átmentése a célnyelvre, célja, hogy az olvasó minél több új kulturális információval gyarapodjék, ezért a feldolgozási erőfeszítés is csak másodlagosnak tekinthető.

5.2.4. Teljes átalakítás

A teljes átalakítás az adaptáció egyik lehetséges technikájának tekinthető. Teljes átalakításnak azokat a fordítói megoldásokat nevezem, melyek során a fordító a forrásnyelvi elemet mintegy lecseréli egy teljesen más értelmű, de közel azonos jelentést közvetítő semleges célnyelvi elemre. A teljes átalakítás gyakran fordul elő irodalmi művek fordítása során.

Valló (1998:118-125) a reáliák fordítási megoldásait Harold Pinter drámák magyar fordításaiban vizsgálta, hétféle műveletet különít el (átvétel, behelyettesítés, részleges megfeleltetés, kiváltás, magyarázó fordítás, részleges elhagyás, teljes elhagyás). A teljes átalakítás műveletének Valló felosztásában a *kiváltás* művelete felel meg leginkább, amikor a fordító a forrásnyelvi reáliát a célnyelvben jobban ismert hasonló funkciójú elemmel „váltja ki” (*teázás helyett uzsonnázás*) (Valló:1998:120).

Simigné kiemeli, hogy a teljes átalakítás lényege a jelentések felcserélése a forrásnyelvi és célnyelvi kultúrában kimutatható nyelvhasználatbeli különbségek alapján, vagy azért, mert bizonyos kódegységeknek nincs célnyelvi megfelelője, vagy pedig azért, mert a célnyelvi megfelelő nem váltaná ki az eredetivel azonos hatást (Simigné 2009:102).

Klaudy a teljes átalakítás 9 esetét (étel-és italnevek, személynevek, megszólítások, gyermekjátékok, történelmi reáliák, vegyes reáliák, idiomatikus kifejezések, valamely forrásnyelvi formára utalásnál, pénzek,- mértékegységek) jelöli meg, ezek az átalakítások általában nyelven kívüli különbségekre vezethetők vissza (Klaudy 1994:257). Ezekre a típusokra hozunk néhány példát saját korpuszunkból.

(9) Сам сел на другом конце стола, по крайней мере, от нее **на сажень** [...] (OE 597)

(9a) Ő maga az asztal másik végén ült le, **jó messzire** tőle [...] (GB 653)

(9b) Ő maga az asztal másik végén ült le, legalább egy **százsennyi** távolságra a lánytól [...](VE 534)

(9c) Ő maga leült az asztal túloldalára, legalább **egy ölnyire** Avdotyja Romanovnáától [...](SA 430)

Az adott reália nem játszik kulcsfontosságú szerepet a mű megértésére nézve, kizárólag a fordító dönti el, hogyan ülteti át. Ha nemzeti színezetet akar létrehozni, akkor transzkripciót alkalmaz (*százseny*) megjegyzéssel (rég orosz hossz mérték 2,13 m).

A Görög-Beke páros a teljes átalakítás módszerével fordította, a *jó messzire* (9a) jelzős szókapcsolattal, ebben nem fejeződik ki maga a távolság. Soproni fordítása (9c) analógiás megoldás, mivel az *egy ölnyire* magában foglalja az 'öl' hossz mértéket (1,9 m), amelyet több kultúra is használ valamilyen formában, így a magyar olvasóban megismeri a távolság mértékét is. Kolorizáló fordítással ebben az esetben is Vári él, aki transzkripció (9b) módszerével feleltette meg az orosz hossz mértéket (*százsennyi*), ugyanakkor a távolság mértéke így nem világos a magyar olvasó részére.

(10) Пройдите, **батьюшка**. (OE 8)

(10a) Tessék, **bátyuska**. (GB 10)

(10b) Kerüljön beljebb, **fiatalúr** (VE 11).

(10c) Menjen be, **fiatalúr**. (SA 8)

A teljes átalakítás a megszólítások fordítása esetén is használatos, a fordító többnyire nem a szó szerinti fordítást alkalmazza, kiindulási alapja nem a forrásnyelvi szöveg, hanem a szituáció, amelyben az elhangzik. Általában a szituáció összes elemét (helyszín, beszélők kora, neme, egymáshoz való viszonya stb.) figyelembe vételével keresik meg a célnyelvi megfelelőt. Jelen esetben arról a jelenetről van szó, amikor Raszkolnyikov megérkezik Aljona Ivanovnához, bekopog, majd az öregasszony kisvártatva betessékeli a vendéget.

A 'батьюшка' lexémának (1. Отец (с оттенком почтительности; устар.), 2. Священник (с оттенком вежливости, у верующих), 3. Вообще форма ласково-фамильярного обращения к собеседнику; то же, что батенька)(сл. Ушакова) erős orosz töltése van, ami a magyar *bátyuska* (1. apa 2. barátom, öregem 3. lelkész, pópa OMSz: 14)(10a)

megfeleltetésből nem derül ki. A másik két fordító a *fiatalúr* (10b-10c) formulát alkalmazza. Az orosz értelmezés 1. tisztelettudó 2. udvarias 3. bizalmas jelzőket említ, ám a szituációt is ismerve Raszkolnyikov és az öreg uzsorásasszony esetében a „mérsékelt udvarias” tónust célszerű figyelembe venni. A fordítók figyelembe veszik az eredeti szövegben megjelenő udvariasságot, ezért a *tessék, kerüljön beljebb* adekvát megfeleltetésnek minősülnek. A *menjen be* előtag ugyanakkor nélkülözi az udvarias beszéd tónust, amit fokoz a *fiatalúr* megfeleltetés is.

(11) (...) как несколько лет тому назад, еще во времена **благодетельной гласности** (...) (OE 342)

(11a) (...) pár évvel ezelőtt, még az áldott **szólásszabadság** idején (...) (GB 377)

(11b) (...) néhány évvel korábban, még a jótékony **szólásszabadság** idején (...) (VE 306)

(11c) (...) néhány esztendeje, **még a hatvanas évek elején** (...) (SA 251)

Soproni (11c) fordításában a történelmi-politikai reáliák teljes átalakítására látunk példát, ahol a 'гласность' (nyíltság, nyilvánosság) politikai fogalom megfeleltetését a *még a hatvanas évek elején* megoldással ülteti át célnyelvre. Itt a fordító fokozottan épít az olvasó háttérismereteire, ugyanis nem kerül felszínre explicit módon, hogy miről is van szó, mire utalhat a „hatvanas évek eleje” kifejezés.

A magyar történelemkönyvek hasábjairól is ismert „glasznosztj” hallatán a magyar olvasó a 80-as évek második felében (1985) Gorbacsov által bevezetett politikai stílusra asszociálhat elsőként, feltehetőleg ezért nem alkalmazta egyik fordító sem a transzkripciót, mert itt nem erről van szó. Ebben az esetben is a nyilvánosság, az információ szabad áramlása, szabad véleménynyilvánítás van középpontban, csak itt az 1857-től (itt érvényesülhet a *hatvanas évek* kifejezés) II. Sándor által megkezdett jobbágyreform vonatkozásában.

A másik két fordító a (11a-11b) *szólásszabadság* főnévvel feleltette meg a fogalmat, Vári (11b) még lábjegyzettel is kiegészíti fordítását, explicitté téve ezzel, hogy nem a Gorbacsov-korszakban használt kifejezésről beszélünk.

- (12) (...) он «**без задних ног**» еще с вчерашнего утра (OE 465)
(12a) (...) még **nem heverte ki** a tegnapelőtti italozást (GB 509)
(12b) (...) már előző reggel óta „**alig állt a lábán**” (VE 414)
(12c) (...) tegnap délelőtt óta „**ki van ütve**” (SA 337)

Drahota-Szabó tág reália-értelmezésében nem kultúraspecifikus (fennhordja az orrát-die Nase hoch tragen, macska-egér játékot folytat vkivel vki- mit jmdm. Katz und Maus spielen) és kultúraspecifikus frazeologizmusokat (Egyszer volt Budán kutyavásár, vki nem enged a negyvennyolcból) különít el, ez utóbbiakat reália-frazeologizmusoknak nevezi, az egy kultúrához tartozó emberek mentális lexikonában hasonló asszociációs láncokat indíthatnak be, interszubjektív konnotációkkal bírnak (Drahota-Szabó 2013:5-10).

Heltai azonban úgy vélekedik, hogy a szólások, és idiomatikus kifejezések nem tartoznak a szűkebb értelemben vett reáliák közé, referenciális jelentésük megadható szinonimával, vagy egy más nyelv kifejezéseivel is, például a *Вот тебе бабушка и Юрьев день* ('nesze neked nagyanyám Szent György napja') megfeleltethető magyarul olyan kifejezéssel, amiben nem szerepel a Szent György napja (Heltai 2007:648). (pl. „nesze neked”, „most megkaptad a magadét”OMsz:12).

Későbbi írásában (2013:37) viszont már azt állítja, hogy „frazeologizmusok jelentős részénél találhatunk kultúraspecifikus vonásokat”.

Klaudy (2018) szerint a teljes átalakítás műveletére gyakran az állandósult szókapcsolatok, frazeologizmusok során van szükség, ilyenek a szólások, közmondások, aforizmák stb. amelyekben az egyes elemek jelentésének összessége nem azonos az egész jelentésével. Ezek az elemek nyelvenként eltérőek, ahogy az is, hogy mennyire őrizték meg eredeti jelentésüket, helyenként az egyes elemek motivációja már elhomályosult.

Véleményem szerint –tekintve kulturális meghatározottságukat, erős emocionális töltetüket, konnotációjukat- a frazeologizmusok besorolhatóak a reáliák kategóriájába, annál is inkább mivel a frazeologizmusok esetében a konnotációs jelentés a domináns nem a referenciális.

A «без задних ног» jelentése a fáradtsággal kapcsolatos (Прост. Экспрес. Потеряв возможность двигаться, идти (от чрезмерного утомления, усталости, опьянения, болезни и т. п.⁶)), túlterheltség, betegség, ittasság miatt.

A frazeologizmus eredete az állatvilághoz kapcsolódik, rendszerint a lovakra nézve volt használatos, akik a fárasztó mezőgazdasági munkák után mintegy leroskadva, „hátsó láb nélkül” pihentek meg.

A frazeologizmus megfeleltetésénél Vári (12b) a szótári egyenértékest alkalmazta (OMSz:140), *'alig áll a lábán (fáradtságtól)'*, noha a szóban forgó szituációban a részegség miatt hagyta el magát a kövér alezredes. A másik két fordító a teljes átalakítást alkalmazta (12a-12c), Soproni fordítása (*„ki van ütve”*) a mai szlengben használatos a fáradtság kifejezése mellett az ittasság miatti képtelenségre is. A Görög-Beke páros fordításában (12a) *'még nem heverte ki'* igés szerkezettel feleltette meg, ahol a tárgyias ige vonzataként meg is jelenik az 'italozás', mint a fáradtságot előidéző tényező. Mindhárom kifejezésben megtalálható az idiomatikus, képies jelleg, a magyarban állandósult szó szerkezetet alkalmazott mindhárom fordító.

5.2.5 Kihagyás

Az elemzésben kihagyásnak tekintek minden olyan fordítói megoldást, ahol a fordító egyszerűen kihagyja, elhagyja a forrásnyelvi reáliát vagy kultúrspecifikus elemet a célnyelvi szövegből és azt sem más helyen, sem más módon nem kompenzálja. A fordítástudományi kutatók a kihagyást honosító fordítói műveletként jelölik meg (Lendvai 1986, Mujzer-Varga 2007, Klaudy 1994, Forgács 2004), mivel ezzel a célnyelvi olvasó feldolgozási erőfeszítéseit nagyban megkönnyítik, ugyanakkor az ezzel az idegenszerűség és a kulturális információ-többlet is elvész.

Klaudy a kihagyás és betoldás műveletét együtt tárgyalja, mivel mindkettőnek ugyanaz az oka, vagyis a forrásnyelvi és a célnyelvi olvasók eltérő háttérismeretei. Leggyakrabban a reáliák fordítása során alkalmazzák a fordítók (Klaudy 1994:125).

⁶ Фразеологический словарь русского литературного языка онлайн. <https://rus-phraseology-dict.slovaronline.com/156> Hozzáférés: 2022. június 18.

Heltai szerint a kihagyás a feldolgozási erőfeszítés csökkentése érdekében végrehajtott leggyakoribb fordítási művelet (Heltai 2014).

Lendvai (1986:206) egy lexémának a fordítás folyamatából való kiiktatását elhagyásnak (nullfordítás) nevezi, azonban figyelmeztet a lényegi szemantikai veszteségek elkerülésére is, vagyis kizárólag olyan esetekben alkalmazható ahol ez nem áll fenn. („*Хоботов отворил на вершок дверь и взглянул в палату...*” - *Hobotov halkán benyitott, és az ajtó hasadékán át benézett a kórterembe.* (Csehov: Hatos számú kórterem 319/330)). Itt a 'вершок' lexéma elhagyását láthatjuk, de ez nem vezet lényegi szemantikai veszteséghez.

Véleményem szerint a fordítónak mérlegelnie kell, hogy melyik információ az, amit ha elhagy, még nem sérül a mondanivaló egésze, illetve melyek azok, amelyeket feltétlenül át kell mentenie a célnyelvbe, esetleg más helyen kompenzálnia a veszteséget, ha az olyan mértékű. Ennélfogva a kihagyás alkalmazása megfelelő körültekintést és mérlegelést igényel és csak nagyon indokolt esetben használható.

(13) Как хотите, только я- то вам не **товарищ** (...) (OE 591)

(13a) Ahogy tetszik. De énrám ezután ne számítsen. (GB 647)

(13b) Ahogy akarja, csakhogy én nem vagyok a **cimborája** (...) (VE 529)

(13c) Ahogy akarja, de nekünk semmi dolgunk egymással (...) (SA 426)

Kihagyást a Görög-Beke páros (13a) és Soproni (13c) alkalmaz, vagyis mindkét esetben kihagyták a 'товарищ' szót a fordításból, ám ezzel komoly szemantikai veszteség nem keletkezett, a mondanivaló egészére semmilyen hatást nem gyakorolt. Vári fordítói megoldása (13b) egy köznyelvi, hétköznapi beszédstílusban használatos szó (*cimbora*), ebből a magyar olvasó asszociálhat egy állandósult szókapcsolatra („*nem vagyok a játszópajtása*”), ami szintén hasonló értelmet közvetít.

(14) У нас, ваше сиятельство, не **губерния**, а **уезд**, а ездил-то брат, а я дома силел, так и не знаю-с... (OE 190)

(14a) Minálunk nem **kormányzóság** van, méltóságos úr, hanem **járás**. A városba pedig a bátyám jár be, én otthon kuksolok, hát nem tudhatom. (GB 209)

(14b) A bátyám gyütt ezidáig, de nem a **kormányzóságunkbul**, hanem a **járásunkbul**, méltóságos uram, én meg otthon ültem, így hát nem tudom, uram... (VE 170)

(14c) *Gyöttem, ahonnét gyöttem, ott mán hült a helyem, mán kegyeskedjék megbocsátani, fényességes úr.* (SA 143)

Soproni megoldásában (14c) sem a 'губерния' (*kormányzóság*), sem az 'уезд' (*járás*) fordítása nem szerepel, viszont a kihagyások mellett a tájnyelvi beszédstílus („*Gyöttem, ahonnét gyöttem..*”) mintegy kompenzálja ugyanazon szöveghelyen a veszteséget, a célnyelvben megjelenő archaikus elemek használatából a magyar olvasó a vidéki környezetre asszociálhat. Ugyanezek a tájnyelvi elemek jelennek meg Vári fordításában is ('*bátyám gyütt ezidáig, de nem a kormányzóságunkbul (...)*') (14b). A tájnyelvi formula azt jelzi, hogy a szereplő beszédstílusa eltér a sztenderdtől, ezzel utal mind földrajzi, mind társadalmi hovatartozására.

Másrészt pedig az látható, hogy az orosz eredetiben az alá- fölérendeltségi viszonyok kifejezésére használatos (*сударь, государь* – úr, uram) kifejezésekből visszamaradt 'sz' hangot használták az alázat, tisztelet kifejezésére ('*так и не знаю-с...*'). Ez a társadalmi alá-fölérendeltségi viszonyokat kifejező 'sz'-partikula értelme a magyar fordításokban teljesen elvész, nincs erre megfelelő kifejezőmód, mivel a magyarban nincs ilyen partikula. A regényben ez a jelenség Raszkolnyikov-Porfirij vizsgálóbíró folyamatos macska-egér játékában különösen fontos szerepet kap, ugyanis Porfirij egyfolytában az alázatot kifejező 'sz'-partikulával fordul Raszkolnyikovhoz (*Право имеете-с, искренно говорю-с* OE:549), ezzel azt a látszatot keltve, hogy hisz ártatlanságában, sőt, magát „alsóbbrendűnek” tekinti. Ez a jelentés és üzenet a magyar fordításokban teljesen elvész. A fordító rendszerint felismeri az ilyen esetekben elkerülhetetlen veszteséget és a globális kontextust alapul véve más helyen, más módon kompenzálja azt. Tipikusnak mondhatóak az egyes dialektusok, réteg,- és tájnyelvi elemek, egyéni beszédstílusok fordítása során szükségszerűen jelentkező veszteségek.

- Я тебе чай принесла: *хошь* чайку-то?(OE 35)
- Teát hoztam. Iszol egy csészével? (GB 39)
- Hoztam neked teát, ugye kérsz? (VE 35)

- Hoztam néked teát; kérsz-e? (SA 27)

Nasztaszja tájnyelvi beszédstílusa (*xouub*) a magyar fordításokban szinte teljesen elvész, Soproni fordításában látható ugyan a tájnyelvi elem használata (*néked*) egyfajta kompenzációs eljárásként.

Klaudy (2018) veszteségeket és a kompenzálást is tipizálja, a kompenzáció klasszikus esetének nevezi az egyéni,- réteg, - és tájnyelvi beszédsajátosságok fordítását, melyet a célnyelv adta lehetőségekkel, gyakran tájszóval, szleng-kifejezésekkel, torzított helyesírással feleltetik meg. Ezt a jelenséget nevezi lokális kompenzációnak. Ha a fordító a terjedelem miatt élhet a teljes szöveg adta lehetőséggel, akkor más helyen, más módon adja vissza a korábban kompromisszumos megoldásokat. Ez a globális kompenzáció.

Tipikus példaként említi a Bűn és bűnhődésben Raszkolnyikov és Porfirij macska-egér harcában a szavak végére odaillesztett sziszegő hangot (alázat kifejezése), amelynek a jelentése a magyarban teljesen elvész (Klaudy 1994:149).

5.2.6 Körülírás

Körülírásnak azt a megoldást nevezem, amikor a fordító az eredeti forrásnyelvi reáliát más szó vagy szókapcsolat betoldásával, és/vagy magyarázattal helyettesíti a célnyelven. Ennek a megoldásnak minden esetben a plusz információ hozzáadása a célja, vagyis explicitációval jár.

Reáliák esetén akkor alkalmazunk körülíró fordítást, ha annak funkciója van a mű egésze szempontjából, így kihagyni nem célszerű, viszont magyarázat nélkül nem érti a célnyelvi olvasó, hogy miről is van szó (*мябемеўка-tatár sapka, homburg hat- széles karimájú puhakalap*) (Klaudy 1994:230).

Drahota-Szabó az explikációt, vagyis a reália definícióval történő meghatározását tekinti körülírásnak (kutyanyelven takarékpersely- eine Blech-Sparbüchse mit roter Öffnung, das Geld muss auf eine ausgestreckte Hundezunge gelegt werden) (Forgács 2004:47).

Explikációnak tekintünk minden kibontó, értelmező jellegű szerkezetet, értelmező jelzöt, a körülírást, a definíciót és a kommentárt.

Valló magyarázó fordításnak nevezi azokat a megoldásokat, ahol a fordító a reáliát pontosítja és/vagy interpretálja. Ezek a magyarázó betoldások lehetnek indexek, lábjegyzetek, zárójelben elhelyezett terjedelmes kommentárok, vagy egyszavas kiegészítések is. Megjegyzi,

hogy a fordításkutatók szerint a magyarázó betoldás a leggyakrabban alkalmazott művelet, egyúttal a sok magyarázat utal a szöveg fordítás mivoltára is. (Valló 1998:121-121)

Lendvai megkülönbözteti a reáliák megfeleltetésének nyelvi és a beszédszintű eszközeit, ez utóbbihoz sorolja a körülírást, ami a kétnyelvű szótárak anyagába is beépült, ezzel értelmező szótár funkciót is ellátnak. Körülírásnak az adott lexémának valamely szabad nominatív szószerkezettel történő helyettesítését nevezi, megjegyzi, hogy az egy nyelven belüli körülírás a reáliák megfeleltetése mellett a köznapi szituációknak is gyakori eszköze. (*боржом-grúziai ásványvíz, коромысло-vízfordórúd, válljáróm, баян-órosz regős*) (Lendvai 1986:191)

Az esetet, amikor az egyes lexémákat a szemantikai mező más elemeivel helyettesítjük, szemantikai transzformációnak nevezi. (Lendvai 1986:176)

(15) При этом всегда они брали с собой **кутью** на белом блюде (...) (OE 68)

(15a) A gyászmisére **szentelt rizst** vittek mindig, fehér tálon, asztalkendővel letakarva (...) (GB 75)

(15b) Ekkor asztalkendőbe csomagolt fehér edényben mindig vittek magukkal **édes rizskását** (...) (VE 62)

(15c) Ilyenkor mindig vittek magukkal fehér tálon, szalvétába csomagolva **cukros, mazsolás főtt rizst** (...) (SA 54)

A szövegrész a pravoszláv temetkezési szertartás egyik elemét írja le, miszerint a gyászmisét követően a halotti toron rizsből készült, mazsolás, főtt ételt fogyasztottak, melyet előtte megszenteltek. Ahogy látjuk, mindhárom fordító a körülírást+jelentésfeltáró kommentárt alkalmazta a reália megfeleltetésére. A Görög-Beke páros a (15a) *szentelt rizs*, Soproni (15c) *cukros, mazsolás főtt rizs* jelzős szószerkezettel feleltették meg a forrásnyelvi reáliát, míg Vári (15b) *édes rizskása* szintén jelzős szerkezet megfeleltetés mellett lábjegyzetet is alkalmazott, még explicitebbé téve a célnyelvi olvasó számára, hogy milyen jellegű ételről van szó illetve azt milyen alkalmakkor fogyasztják. („*A pravoszláv liturgikus gyászszertartást követő halotti toron fogyasztott hagyományos orosz étel, amelyet megszentelni vittek a templomba*”). (CNY2:62)

Az elemzés során felfigyelhetünk arra is, hogy a Vlahov-Florin (1980) féle reália felosztás, bármennyire is részletes, nem tartalmazza az egyházi, vallási kifejezéseket, vagyis a konkrét elemzés során ilyen és hasonló releváns következtetésekre juthatunk.

(16) Она в **кумачах, в кичке с бисером**, на ногах коты (...) (OE 70)

(16a) (...) egy asszonyt is felraknak, kövér és piros, a **ruhája is piros**, fején **üveggyöngyös főkötő**, lábán hímzett cipő (...) (GB 77)

(16b) (...) színes parasztruhát, gyönggyel kivarrott ünnepi fejdísz visel, a lábán kiscsizma (...) (VE 64)

(16c) **Széles öv, gyöngyös fejfedő**, lábán papucs (...) (SA 55)

A példa Raszkolnyikov első álmában szereplő, kocsmában mulatozó falusi asszonyok öltözetét írja le, amelyet szintén körülíró fordítással ültetett át mindhárom fordító. A „kövér, pirosposzsgás asszonyságok” ruhadarabjai a nemzeti jelleg megjelenítése mellett hangulatteremtő funkcióval is rendelkeznek.

Az orosz *'кумач'* (bíbor) vörös szövet OMSz:221) 'arab eredetű szóátvétel, lenvászón, élénkvörös színű, szövetszerű anyag' (сл. Ушакова), az orosz parasztasszonyok népviseleti ruháját, a szarafánt, valamint a férfiak népviseleti ingeit varrták belőle.

A Görög-Beke páros a *ruhája is piros* (16a) szókapcsolattal ültette át, ebben nem fejeződik ki a ruha jellegzetessége, Vári megoldásában a *színes parasztruha* (16b) jelzős szó szerkezet szerepel, Soproni kihagyással (16c) élt.

Az orosz eredetiben a *'кичка с бисером'* jelzős szerkezetet *üveggyöngyös főkötő*ként (16a) szintén jelzős szerkezettel ülteti át a Görög-Beke páros, Vári *gyönggyel kivarrott ünnepi fejdísz* (16b) szókapcsolattal, Soproni szintén jelzős szerkezettel írja körül a jellegzetes női darabot (*gyöngyös fejfedő*), melyet rendszerint a férjes asszonyok viseltek (16c).

5.2.7 Behelyettesítés

Behelyettesítésnek azokat a fordítói megoldásokat nevezem, amikor a fordító a célnyelven is létező, azonos denotatív jelentéssel bíró nyelvi elemmel helyettesíti a reáliát. Ez látszatra ellentmondásos, hiszen a reáliák fordítási nehézsége pont a célnyelvi azonos denotatív

jelentéssel bíró elem hiányában nyilvánul meg. Ezt a formát tulajdonképpen a szótári egyenértékesnek, az első szótári ekvivalensként feltüntetett nyelvi elemnek tekintem (tkp- szó szerinti fordítás), viszont a hozzá tapadó konnotáció többnyire csak a forráskultúrában létezik. A korpuszban ezt az eljárást többnyire a megszólítások fordításánál alkalmazták a fordítók.

Valló megfogalmazásában a *behelyettesítés* az azonos denotatív jelentéssel bíró célnyelvi elem alkalmazását jelenti, ehhez akkor folyamodnak a fordítók, amikor a reália a célnyelvi kultúrában is közismert, persze honosított változatban. (*Athens-Athén, Constantinople, Zagreb, Vladivostock- Konstantinápoly, Zágráb, Vlagyivosztok*) (Valló 1998:119)

Vermes behelyettesítésnek (*substitution*) azt az esetet nevezi, amikor a forrásnyelvi elemet olyan célnyelvi elemmel helyettesíti a fordító, amelynek logikai tartalma ugyan más, viszont ugyanazt az enciklopedikus feltevést aktiválja a célnyelvi olvasó elméjében, mint az eredeti a forrásnyelvi olvasó elméjében. (*blutack-gyurma, National Health reading glasses- esztéka olvasószemüveg*) (Vermes 2020:85)

A fordítás folyamatának transzformációs modelljéről Klaudy úgy ír, hogy ebben az esetben a fordító a forrásnyelvi jeleket nem a valósággal, hanem a célnyelvi jelekkel azonosítja, hiszen a forrásnyelvi jelek célnyelvi elemei a fejében már eleve adva vannak, eszerint a fordítás egyszerű behelyettesítés, ez azonban csak akkor működhetne, ha minden forrásnyelvi elemnek csak egyetlen megfelelője lenne a célnyelvben és ugyanolyan szabályok szerint kapcsolódna a többi célnyelvi jelhez, mint a forrásnyelvi jel a többi forrásnyelvi jelhez. (Klaudy:1994:58)

Más helyütt úgy fogalmaz, hogy az egyszerű *behelyettesítés* és a lexikai transzformációk között gyakran nehéz különbséget tenni, a felületes szemlélőnek a lexikai átváltási művelet mindig behelyettesítésnek tűnik, hiszen arra csak következtetni lehet, hogy a fordító fejében milyen gondolkodási műveletek előztek meg egy-egy fordítói döntést. Hozzáteszi, gyakran előfordul, hogy ténylegesen egy egyszerű behelyettesítésről van szó, többnyire a nemzetközi elnevezések, intézménynevek, földrajzi nevek fordításakor látunk erre példát. (im.106)

Heltai a fordítói eljárásokat a fordítói normákkal összefüggésben tárgyalja, ennek során pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy a reáliák fordításánál a választott műveletet nagyban befolyásolja a kiindulási norma, vagyis az, hogy a fordítás a forrásnyelvi szöveg adekvátságát, vagy a célnyelvi olvasói elfogadhatóságot tartja szem előtt. Ennek során az átvétel, a *kulturális behelyettesítés (pogácsa-shortbread)* vagy a kihagyás művelete kerül szóba. (Heltai 2020:30)

Ebben a fejezetben sorra vettük, hogy milyen átváltási műveleteket alkalmaznak az egyes fordítók a reáliák megfeleltetésére, majd a megoldási formák mellé példákat rendeltünk a

korpuszból, azok elemzésével a megoldásokat csoportosíthattuk a fordítók által alkalmazott stratégiák szerint. Ennek során 7 féle fordítói megoldást (*közvetlen átvétel, általánosítás, adaptáció, teljes átalakítás, kihagyás, körülírás, behelyettesítés*) azonosítottunk a reáliák megfeleltetésére. Látható, hogy a fordítói műveletek mindegyike a honosítás-idegenítés stratégiára vezethető vissza, meghatározó tehát az, hogy a fordító a forrásnyelvi adekvátságot, vagy a célnyelvi olvasói megfelelést tartja szem előtt. Ez utóbbi esetben nyilván honosító megoldásokat preferál, a feldolgozás és befogadás ebben az esetben könnyebb lesz, viszont a kulturális információk veszendőbe mennek.

Ezt követően vizsgáljuk az egyes tematikus csoportokra jellemző fordítói megoldásokat, majd a későbbiekben az egész anyag összesítését követően kísérletet teszünk esetleges általános következtetések levonására.

5.3. Reáliák fordításának vizsgálata tematikus csoportok szerint

A reáliák és a kulturális tartalmat közvetítő elemek fordításának vizsgálata során a kutatók gyakran rendszerezik a korpusz elemeit tematikus csoportokba, egyrészt a könnyebb kezelhetőség és átláthatóság miatt, másrészt hogy ezekre a csoportokra nézve alkalmazott fordítói megoldások elemzéséből további következtetéseket vonhassanak le (Forgács 2002, 2004, Klaudy 1994, Lendvai 1986, Valló 2002, Mujzer-Varga 2010, Pusztai-Varga 2013).

Mivel dolgozatomban a reáliák tágabb értelmezését tartom szem előtt (ld. Drahot-Szabó 2013), a kulturálisan kötött elemeket tartalmazó frazeologizmusokat is a reáliák csoportjába sorolom, így a tematikus csoportok fordítói megoldásainak elemzését követően a reália-frazeologizmusok megfeleltetési lehetőségeit is vizsgálom.

A 19. századi orosz irodalmi művekben több helyen találunk utalásokat a nyugat-európai írókra, filozófusokra, gondolkodókra (*Nietzsche, Schiller, Victor Hugo stb.*), megfigyelhető az orosz irodalmi „nagyok” említése is (*Puskin, Turgenyev stb.*), emellett bibliai utalások is nagy számban fordulnak elő a műben. Ezen *kulturális allúziók* célnyelvi megjelenítési módjait is áttekintjük, milyen információt hordoz, vagy hordozhat a célnyelvi olvasó számára, hogyan jelenítik meg az egyes fordítók ezeket a kulturális tartalmakat a célnyelvi szövegben.

Cs. Jónás a *Zsivágó doktor* magyar fordításában vizsgálta a hasonló információt hordozó metajelentések és utalások (*Goethe, Dal, Puskin, Tolsztoj, Dosztojevszki, Marx stb.*) fordítását, azzal a céllal, hogy az értelmező, az olvasó ember („*homo legens*”) számára betöltheti-e azt a funkciót, amelyet az eredeti mű szerzője szánt a szövegnek, egyáltalán betöltheti-e azt a szerepet. Ennek során arra a következtetésre jut, hogy a fordítónak mindenképpen kell „valamit kezdenie” a kulturális utalásokkal, bele kell nyúlnia a szövegbe, helyenként kommentárokkal, magyarázattal ellátni bizonyos helyeket, hiszen a szöveg mögöttes jelentése csak így menthető át. (Cs. Jónás 2004:45-47)

A tematikus csoportok meghatározására a „klasszikusnak” számító Vlahov-Florin (1980) féle, valamint a Lendvai (1986) féle felosztást vettem alapul, melyet a korpuszban található elemekhez igazítottam. Ennek megfelelően a korpuszban megjelölt 184 elemet 7 nagy tematikus csoportra bontottam, ezekhez több alcsoportot is rendeltem, melyeket a jobb átláthatóság miatt számszerűsítve az alábbi táblázatban rendeztem. Ezt követően elemeztem az egyes tematikus csoportokban előforduló fordítói megoldásokat.

Reália/kulturális tartalmat közvetítő lexéma	Példák száma
Földrajzi reáliák	
➤ utcák, terek, városrészek	12
Tulajdonnevek	33
➤ személynevek	12
➤ becenevek	8
➤ megszólítások	13
A mindennapi élet reáliái	49
➤ ételek, italok	11
➤ öltözetek	11
➤ pénzek, mértékegységek	14
➤ foglalkozások	9
➤ szórakozóhely, mulató	4
Társadalmi-politikai reáliák	22
➤ katonai reáliák (rangok, beosztások)	6
➤ rabsággal kapcsolatok kifejezések	7
➤ hatalmi szervek, irányító szervezetek	3
➤ történelmi reáliák	6
Művészet és kultúra	16
➤ újságcímek	5
➤ népi énekek, népdalok	4
➤ kulturális allúziók	7
Vallási kifejezések	19
Reália-frazeologizmusok	33
Összesen:	184

1. sz. táblázat. A korpuszban található reáliák csoportjai

5.3.1. Földrajzi reáliák

A földrajzi neveket a tulajdonnevek egyik kategóriájaként tartjuk számon, fordításuk során szintén megfigyelhető a kettősség, a honosító illetve az idegenítő technika alkalmazása.

A tematikus csoportok elemzése során arra keressük a választ, hogy milyen megoldásokat alkalmaznak az egyes fordítók, esetleg van-e egy-egy csoportra jellemző, tipikus fordítói megoldás. A földrajzi reáliákból (utcák, terek, városrészek) 12 elemet választottunk ki, melyek átültetésére a *behelyettesítés*, és a *transzkripció* műveletét alkalmazták legtöbbször a fordítók.

(17) (...) входил в трактиры, в распивочные, шел на **Толкучий на Сенную** (OE 537)

(17a) (...) beült egy vendéglőbe, kocsmába, **az ócskáspiacon** (GB 588)

(17b) (...) elvegyült a tömegben, kocsmákba, ivókba ült be, kiment a **Bolhapiacra vagy a Széna térre** (VE 481)

(17c) (...) beült egy-egy vendéglőbe, italmérésbe, kiment a **Vásártérre, a Széna térre.** (SA 387)

A Görög-Beke páros a szótári egyenértékesként (*толкучка- használcikk piac, ócskás piac, zsibi* OMSz:642) megadott *ócskás piac* (17a) megfeleltetést használja, Vári *bolhapiac* (17b) főnévvel felelteti meg, míg Soproni a *vásártér* (17c) behelyettesítést alkalmazza. Soproni megoldásában is implicit módon jelen van a *bolhapiac, ócskás piac* jelentés, mivel a klasszikus vásároknak gyakran találkozhatunk egy ilyen jellegű piactérrel is, ahol rendszerint a földön vannak elhelyezve az árucikkek, melyek használtak, jóval olcsóbbak a többinél. Ahogy látjuk, az első két esetben (17a-17b) a fordító a szótári egyenértékest helyettesítette be, megjelenítve ezzel a magyar olvasónak is az orosz „Széna téri nyüzsgést”.

(18) Он бродил по набережной **Екатеринского канала** уже с полчаса (...) (OE 130)

(18a) Fél órája vagy talán még régebben járkált a **Katalin-csatorna** partján (...) (GB 142)

(18b) Már félórája vagy talán régebben kószált a **Katalin-csatorna** partján (...) (VE 118)

(18c) Már félórája vagy tán régebben kóborolt a **Katalin-csatorna** partján (...) (SA 98)

Fenti példánkban is az látható, hogy mindhárom fordító behelyettesítette a csatorna nevét a 'Екатерина' orosz női név magyar nyelvű változatával a 'Katalin'-nal.

Korábban felfigyeltünk arra, hogy a regény szövegében a toponímák fordítására nem minden alkalommal a transzkripciót alkalmazzák a fordítók ilyenek például a 'Николаевский мост' (OE 138) és a 'Екатеринский канал' (OE 130), mint városrészek megnevezése. Ezeket a nyelvi elemeket mindhárom fordító *Miklós-hídként* (GB 150, VE 125, SA 104) illetve *Katalin-csatornaként* (GB 142, VE 118, SA 99) fordítja.

Látható, hogy ebben az esetben nem él egyikük sem a transzkripció eszközével, mint a *Vasziljevskij-sziget* (OE 66, GB 73, VE 61, SA 52) esetében, pedig ugyanazon nyelvi jelenségről van szó, mint földrajzi nevek, hidak, városrészek megnevezései, vagyis toponímák fordítása. Ennélfogva elfogadható lett volna a 'Nyikolajevskij-híd' és a 'Jekatyerinszkij-csatorna' is, de a fordítók mégsem ezt tették. Bizonyára nem fordítói következetlenség tanúi vagyunk, vélhetően inkább arról lehet szó, hogy ebben az esetben a honosító megoldás jegyében alkalmazták a létező magyar név-ekvivalenseket a megfeleltetésben (Miklós-híd, Katalin-csatorna).

(19) И чего-чего в ефтом **Питере** нет! (OE 209)

(19a) Hej, mi minden van itt, **Pétervárott**. (GB 230)

(19b) Hej, mi minden van itt **Pityerben**. (VE 187)

(19c) Hogy ebbe a **Pityerbe** mi minden vagyon! (SA 156)

A regény cselekményének helyszíne, a korabeli Pétervár megfeleltetése esetén ismét a behelyettesítésre látunk példát, mindhárom esetben a város honosított megfelelője került a fordításba (*Пумеп-Пétervár*, *Pityer* OMSz:402), Vári (19b) és Soproni (19c) a helyi és környékbeli nyelvhasználatban szereplő *Pityer* verziót választotta. Ez a fajta megoldás egyben megteremtette a nemzeti koloritot is, mégis része a magyar kultúra közösségi tudásának is. A

következő példákban a szótári egyenértékes behelyettesítése történt, a fordítóknak vélhetően ez a legegyszerűbb megoldás, a denotatív jelentés egyértelmű viszont az orosz ember tudatában létező konnotatív tartalmak rendszerint elvesznek.

(20) Именно поворотить бы дапеча на **Петровский!**(OE 617)

(21a) Egyszerűen be kellett volna fordulnia a **Péter-parkba** (...) (GB 675)

(21b) Be kellett volna térni a **Péter parkba**. (VE 445)

(21c) Be kellett volna térni a **Péter parkba**. (SA 445)

(21) (...) переходил через –ков мост по направлению **Петербуржскую сторону**.
(OE 614)

(21a) (...) átment a T... hídon a **pétervári városrész** felé.(GB 671)

(21b) (...) a **Pétervári negyed felé** tartott a ... hídon (VE 548)

(21c) (...) átment a – kov hídon a **Pétervári oldalra**. (SA 443)

A regényben található földrajzi nevek sorában Pétervár, a regény cselekményének helyszíne különös figyelmet érdemel, hiszen Pétervár az orosz irodalom egyik olyan kulturális toposza, amely Puskitól Dosztojevszkijen át egészen napjainkig is elér. Hajnády Zoltán úgy fogalmaz, hogy „Az orosz irodalomban különleges helyet foglal el Nagy Péter és vállalkozásának szimbóluma: Szentpétervár. Nem mint valós történelmi-topográfiai téma, hanem mint a város „lelkének” és szellemiségének művészi szövegekben testet öltött szubsztrátuma”.(Hajnády 2004:62)

Dosztojevszkij több művében (*A hasonmás, Feljegyzések az egérlyukból stb.*) is leírja, összegzi saját gondolatait és érzéseit Pétervárról, maró gúnnyal utal a nyugati világ jelképeire, lefesti a város társadalmi rétegeit, elítéli a szegények elnyomását, szól Isten és ember kapcsolatáról, mintegy számonkéri magát a várost is. A Bűn és bűnhődésben is számos helyen fellelhetőek ezek a motívumok.

Ennélfogva Pétervár olyan magas kulturális „hatásfokkal” rendelkezik, hogy –ahogy korábban is megjegyeztük- megszemélyesíthetjük, a regény egyik „szereplőjeként” is tekinthetünk rá. A város által hordozott kulturális töltet konnotációkat csakis a forráskultúra tagjaiban képes kiváltani.

5.3.2 Tulajdonnevek

A tulajdonnevek (személynevek) fordítása gyakran kerül elő a reáliák fordítása kapcsán, mivel az adott korszakra, az adott kultúrára az adott környezetre nézve a tulajdonnevek reáliáknak minősülnek, ám a fordítástudományban erre nézve sincs egységes álláspont, akárcsak a reália definíciójára. A tulajdonnevek kutatásával a névtan foglalkozik behatóan, dolgozatunkban azonban csak a kultúráközvetítésre nézve tekintjük át, hogyan feleltetik meg az egyes fordítók a tulajdonnevek egy változatait, milyen funkciót töltenek be a szövegekben, milyen jelentéseik realizálód(hat)nak a célnyelvi szövegvariánsokban, megőrződnek-e a nemzeti identitás konnotációi.

A fordítástudományi kutatások sorában kifejezetten a tulajdonnevek fordításával Vermes (2003, 2005) foglalkozott, elemzéseit relevanciaelméleti keretbe helyezve.

A tulajdonnevek rendszerint egy személy, egy dolog megnevezésére, azonosítására használatos, a relevanciaelméleti keret szerint azonban rendelkeznek logikai, lexikai és enciklopedikus bejegyzésekkel is, melyek közül az enciklopedikus bejegyzés hordozza a kulturális tartalmakat, konnotációkat (Vermes 2005).

A tulajdonnevek fordítására alkalmazott műveleteket 4 csoportra osztja, ezek az átvitel (Váci utca-Váci utca), a behelyettesítés (New Zealand-Új-Zéland), a fordítás (Ministry of Defence-Védelmi Minisztérium) és a módosítás (Petőfi-the great hungarian poet)(Vermes 2015:14-15)

Farkas (2007:167-168) a tulajdonnevek szociokulturális meghatározottságát hangsúlyozza, kiemeli, hogy egy nyelv tulajdonnévkészlete ugyanúgy hozzátartozik egy nyelv elemkészletéhez, mint a szókincse, frazeológiai állománya. A különböző névtípusok egy lefordíthatósági skálán helyezkednek el, eszerint az erős tulajdonnevek (személynevek) általában kevésbé, a gyengébbek (intézménynevek, címek) inkább fordíthatóak. Az irodalmi művek fordításánál különösen nagy szerepet játszik a megfelelő szociokulturális tényezők ismerete, „valamennyire közvetlenül is vissza kell nyúlni a valóság, a nevet viselő denotátumok világáig”. (im. 176)

Heltai a tulajdonneveket reáliaként tartja számon, a megszólításokat viszont a reáliáknál szélesebb „kulturálisan kötött” kategóriába sorolja, az eltérő kultúrák az egyes személyközi viszonyokat eltérő módon fejezik ki, és mivel a klasszikus értelemben vett reáliák és a megszólítások között jelentős különbségek vannak, noha jelentős mértékben átfedik egymást. Tanulmányában a tulajdonnevek és megszólítások angol, orosz és román fordítási megoldásait vizsgálja *Mikszáth Szent Péter esernyője* c. regényében. A tulajdonnevek kultúraspecifikussága különböző mértékű lehet, a kommunikációs szituációban a kulturálisan kötött jelentés vagy aktiválódik, vagy nem (*Péter* nevű ismerősünk megszólításakor nem

gondolunk az eredeti 'szikla' jelentésre). Az orosz fordítás a tulajdonneveket pontosan adja vissza (*János pap, Erzsébet leány- отец Янош, девушка по имени Эржи*), a román az orosz és angol fordításokhoz képest inkább idegenítő jellegű, a vezetéknev és a keresztnév sorrendje megmarad a magyar sorrendben (Heltai 2014b).

Az irodalmi művekben a szerzők rendszerint tudatosan választják a szereplők neveit, a kontextuális hatás elérésére, ez a Bűn és bűnhődésben is megtalálható a beszélő nevek formájában, mellyel a forrásnyelvi olvasónak „üzen” az író az adott karakter személyiségéről, érzelmi világáról, jelleméről. A magyar olvasóban viszont nem kelt semmilyen asszociációt, sem többlet információt nem hordoz. A tudatos névadás és névhasználat (orosz apai név+vezetéknév, csak keresztnév, apai név nélküli névhasználat stb.) az irodalmi művekben erős kulturális konnotációt hordoz.

A főhős *Родион Романович Раскольников* -*Rogyion Romanovics Raszkolnyikov* formában szerepel mindhárom magyar fordításban, vagyis mindegyik fordító a *transzkripció* eszközzel ültette át a célnyelvre. A regényben leggyakrabban *Raszkolnyikov* formában szerepel, előfordul még a becéző, gyengéd *Rogyia* változat, amit édesanyja használ, valamint az apai név-vezetéknév (*Rogyion Romanovics*) verzió, ami a hivatalos megszólítás alakja. A *Raszkolnyikov* beszélő név az orosz „*колоть/расколоть*” - *vágni, felválni* igéből származik, mely egyben utal az általa elkövetett gyilkosságra (baltával kettévágja az uzsorásasszony fejét, majd Lizavetát is), másrészt kiolvasható belőle a „szakadárság”(„*раскольникови-szakадарок*”) amelyből következik a sajátos jellem, az „eszme” amit képviselt, mintegy leszakadva a társadalom többi rétegétől. Az apai név a *Romanovics*, a Romanov-dinasztiát idézi fel, itt szintén a felsőbbrendűség érzése van kódolva a névbe.

Raszkolnyikov legjobb barátja *Razumihin* szintén beszélő nevet visel a „*разум, рассудок*”- (Luzsin nyelvbottlása során *Rasszudkinnak* nevezte) a *józan ész és értelem, ítélőképesség* jelentést hordozza magában, szintén utalva a szereplő jellemére.

Luzsin nevének jelentése „*tócsa, pocsoló*” amely a nyugati világ elítélését jeleníti meg, ezzel szemben *Szofja Szemjonovna Marmeladova* (*Szonya*)(„*sophia*”- „*bölcsesség*”) maga a megtestesült jóság és tisztaság, életformája dacára a lelki gazdagságát nem veheti el senki és semmi.

Porfirij Petrovics vizsgálóbíró neve kapcsán az tűnik fel, hogy nincs családneve, az apai név és keresztnév együttes használata a hivatalosságot, felsőbbrendűséget jeleníti meg.

A nevek megfeleltetésére mindhárom fordító a transzkripciót alkalmazta és tartotta megfelelőnek (*Raszkolnyikov, Marmeladov, Razumihin, Luzsin, Dunya, Porfirij Petrovics* stb.).

A beszélő nevek jelentése az orosz olvasó tudatában tehát erős kulturális konnotációval rendelkeznek, a fordítás során viszont ezek a nemzeti identitást őrző és közvetítő jegyek jelentős mértékben sérülnek, mondhatni el is tűnnek, nem kerülnek át a célkultúrába.

5.3.2.1. Megszólítások

A megszólítások fordítása kapcsán Klaudy a kihagyás műveletét említi meg, gyakran maradnak ki a fordításból a megszólítások, udvariassági formák, a különböző kultúrákra és történelmi korszakokra jellemző formulákat szinte lehetetlenség egymásnak megfeleltetni. Példaként a magyar irodalmi művekben szereplő címek, rangok, ehhez kapcsolódó megszólítások fordítását hozza (*tekintetes, nagyságos, kegyelmes, báró, gróf, esedezem stb.*) (Klaudy:2018)

Papp Nándor angol-magyar fordításban és tolmácsolásban azt vizsgálta, hogy milyen tényezők befolyásolják az egyes megszólítási formák kiválasztását. A megszólítások lehetnek főnévi szerkezetek (nevek (*Koós Jánosné asszony, Dr David Owen stb.*), megnevezések (*apu, anyu, Öcsi, Hugó*), foglalkozások (*tanárnő, doktor úr*), általános köznevek (*Mit csinál, ember?*)), névmások (személyes névmások (*hé, te ott, maga-maguk*), határozatlan névmások (*Kedves Mindnyájan!*)), melléknévi szerkezetek (*kedves, drága, édes stb.*), mellékmondatok („*Ki itt belépsz, hagyj fel minden reménnyel*”). Ezeknek a formáknak az alkalmazását a kommunikációs cél határozza meg, ezen felül még számos más tényező is (üzenetközlő, befogadó, kommunikációs helyzet, helyszín, felek közötti kapcsolat stb.). Arra a következtetésre jut, hogy a megszólítások fordításának problematikája csak kisebb mértékben lexikai-grammatikai eredetű, a nehézséget a két nyelvkultúra eltérő szokásai, társadalmi-kulturális berendezkedésének különbségeinek áthidalása jelenti (Papp 1999:90-99).

A regényben előforduló megszólítások fordítási nehézségeit szintén az eltérő kulturális háttér és társadalmi berendezkedés, valamint a személyközi viszonyok nyelvi kivetülésének kultúraspecifikus volta jelenti. A megszólítások a regény nyelvezetének egy sajátos rétegét képezik, megnehezítve ezzel a fordító dolgát. Vári is erről ír fordítói utószavában, „Dosztojevszkij korának szinte minden nyelvi rétegéből merített írás közben, így nemcsak bibliai, filozófiai utalások, szépirodalmi reminiscenciák fedezhetők föl, regényében, hanem a korabeli újságnyelv, gyakran a szleng határát súroló pétervári mindennapi beszédmód elemeit, sőt, barátai vagy saját önálló szóalkotásait is beépítette művébe” (Vári 2004:604).

A fordítók többféle megoldást alkalmaztak a megszólítások átültetésére, láthatunk példát közvetlen átvételre, teljes átalakításra, behelyettesítésre, kihagyásra egyaránt.

Az orosz «*бабочка*» szó szótári jelentései: 1. *régi* apa 2. *biz* barátom, öregem 3. *biz* lelkes, pópa (OMSz:14).

A regény szövegében a «*бабочка*» lexéma több mint 40 alkalommal fordul elő, a magyar fordítások szövegeiben viszont egyetlen egy alkalommal sem szerepel a szótári egyenértékesek valamelyikével történő átültetés, erre néhány példát hozunk:

(22) Помню, **бабочка**, очень хорошо помню, что вы были (...)(OE 5)

(22a) Tudom, **bátyuska**, jól emlékszem, hogy járt már nálam (...)(GB 10)

(22b) Emlékszem, **fiatalúr**, nagyon jól emlékszem, hogy már járt nálam (...)(VE 11)

(22c) Emlékszem **fiatalúr**, nagyon jól emlékszem, hogy itt járt (...)(SA 7)

A Görög-Beke páros közvetlen átvétellel, transzkripció (22a) útján feleltette meg a lexémát, megteremtve ezzel a kolorizáló jelleget. Vári (22b) és Soproni (22c) a *fiatalúr* formulával inkább a honosító megoldást választotta.

(23) А с пустяками ходишь, **бабочка**, ничего почитай не стоит. (OE 5)

(23a) Mindig ilyen csipcsup holmival jössz, **bátyuska**, magad is tudod, hogy nem ér semmit. (GB 12)

(23b) De hát vacakot hozol ide, **fiacskám**, szinte semmit sem ér. (VE 12)

(23c) Ócska kacatokkal jön ide, **fiatalember**, jóformán fityinget sem érnek. (SA 8)

Ebben a példában Vári és Soproni is a teljes átalakítást alkalmazza, a *fiacskám* (23b) egy közvetlenebb, becéző változat, míg Soproni által választott *fiatalember* (23c) inkább kissé hivatalosabb kicsengést kölcsönöz.

Érdekes megjegyezni, hogy Soproni orosz kulturális szótárában a «*бабочка*» (Soproni 2020) szócikk lehetséges megfelelői között az 1. *apa* 2. *apuska* 3. *atya* 4. *bátyuska* szerepelnek, viszont ezek egyike sem szerepel, mint lehetséges egyenértékes. A példák azt mutatják, hogy a szótári és a kontextuális egyenértékes, külön utakon járnak, melynek oka a kontextus dinamizmusában keresendő, a kontextus határozza meg a jelentést, kelti életre az értelmet. Az is megfigyelhető, hogy a szótári célnyelvi egyenértékes mellett a szöveg és a

szituáció ismerete és értelmezése során több lehetséges célnyelvi megfelelő, célnyelvi szinonima képzelhető el, melyek a szövegben aktivizálódnak.

(24) А осмелюсь ли, **милостивый государь** мой, обратиться к вам с разговором приличным?(OE 15)

(24a) Bátorkodhatom, **igen tisztelt uram**, néhány ildomos szót intézni önhöz? (GB 17)

(24b) Vajon bátorkodhatom-e tisztes beszélgetésbe elegyedni **kegyeddel, mélyen tisztelt uram?** (VE 17)

(24c) Bátorkodhatom-e, **mélyen tisztelt uram**, hogy illendő szavakkal **uraságodhoz** forduljak? (SA 12)

A regény második fejezetében egy kocsmai dialógusban hangzik el a megszólítás, mellyel *Marmeladov* fordul *Raszkolnyikov*hoz. A nagy korkülönbség és a társadalmi státusz ellenére *Marmeladov* magázó formulával szólítja meg az egyetemista *Raszkolnyikov*ot, ráadásul egy kocsmában. A megszólítások formája rendszerint kifejezi a társadalmi hierarchiát, rangot, ahogy ez a 19. századi orosz nyelvhasználatban is megmutatkozik, az egyes címekhez külön megszólítási formákat alkalmaztak.

A 19. századi Oroszországban, a forradalom előtti nyelvhasználatban a *государь* (*uralkodó, uram*) megszólítást a *господин* (*főldesúr, uralkodó, uram*), *барин* (*főldbirtokos, uraság, nagyságos úr*), *помещик* (*főldbirtokos*) formulák helyett és azokkal egylényegűen használták, vagyis egy rendkívül udvarias, hivatalos megszólítási forma.

A *милостивый государь* (*nagyságos uram*) variáns, kiegészítve a *милостивый* (*kegyes, kegyelmes, irgalmas*) jelzővel, ugyanilyen hivatalos, tiszteletadó formula, melyet a beszédetikett szerint egy felsőbb társadalmi rétegből való személy megszólítására használtak.

Mindhárom fordító a behelyettesítés módszerét alkalmazta, vagyis a magyar nyelvben is létező udvarias, tiszteletteljes formulát használta. Vári (24b) a *kegyed* személyes névmást használta, kiegészítve a *mélyen tisztelt uram* szerkezettel, ami fokozza a megtisztelő megszólítást. A Görög-Beke páros (24a) a *tisztelt uram*, míg Soproni (24c) a *mélyen tisztelt uram* változat mellett döntött, mindkettőben az udvariassági jelzőt használtak a megszólító elem mellett.

- (25) А в котором часу вам приходит написано, **милостисдарь!** (OE 118)
(25a) És hány órára idéztük be **uraságodat**? (GB 128)
(25b) De a papír szerint hány órára kellett volna idejönnie, **tisztelt uram**? (VE 107)
(25c) Aztán hány órára lett iderendelve, **náccsásuram**? (SA 90)

A kérdés abban a jelentben hangzik el, amelyben Raszkolnyikov a rendőrségi idézésre érkezett, és ebben a szituációban is a főhadnagy (rangban felette álló személy) magázza, a hivatalos helyen. Ebben a példában a *милостисдарь* megszólítás a fenti *милостивый зосударь* szinonimájaként értelmezhető, hasonló tiszteletteljes, udvarias megszólítási forma, melyet a fordítók szintén behelyettesítéssel ültettek át (25a, 25b) *uraságod*, *tisztelt uram* formákkal, Soproni azonban a *náccsásuram* (25c) formulát alkalmazta, ami a 'nagyaságos uram' eredeti megszólításnak egyfajta tájnyelvi, kiejtés alapján megfeleltetett változata. Ezzel a megoldással a hangulatteremtő funkciót segítette elő, éreztetve a főhadnagy gúnyosságát.

- (26) Вы в присутствии. Не гр-р-рубиянить, **судырь!** (OE 118)
(26a) Hivatalos helyiségben van, itt nem lehet gorombáskodni, **tisztelt uram!** (GB 129)
(26b) Hivatalos helyen van. Ne go-r-r-rombáskodjék, **uram!** (VE 108)
(26c) Maga a rendőrségen van. Elég a gorombáskodásból, hallja-e, **nagyságos uram?** (SA 90)

A *судырь* megszólítás a *сударь* formula régies, archaikus változata, ami fentiekkel (24-25) azonos jelentéssel bír, vagyis tiszteletteljes, magázó megszólítás. A magyar fordításokban is ugyanazon elemekkel feleltették meg (*uram*, *tisztelt uram*, *nagyságos uram*), mint a fentebbi példáinkban, a behelyettesítésre láthatunk itt is példát. A cári Oroszországban az asszonyok/kisasszonyok megszólítására is használták ezt a formulát az archaikus, régies verzióval együtt.

- (27) Милостивая государыня (...)(OE 263)
 (27a) Kedves és **igen tisztelt asszonyom** (...) (GB 290)
 (27b) **Kegyelmes asszonyom** (...) (VE 236)
 (27c) **Nagyságos asszonyom** (...) (SA 196)
- (28) Позвольте, **сударыня** (...) (OE 477)
 (28a) Bocsanat, **asszonyom** (...) (GB 477)
 (28b) Már megbocsásson, **nagyságos asszony** (...) (VE 425)
 (28c) Már megbocsásson, **nagyságos asszonyom** (...) (SA 345)

5.3.2.2. Becézés, kicsinyítés

Kommunikatív funkcióját tekintve a becézés inkább pragmatikai (érzelmi konnotáció), míg a diminutív funkció inkább szemantikai jellegű (denotatív-referenciális jelentés). (Szűcs 2017:145) Az orosz nyelvben a becéző forma nagy expresszív erőt és kulturális konnotációt hordoz, amit a fordításokban szintén problematikus megjeleníteni, noha a magyar megfelelőik is hordoznak érzelmi töltetet, de a szituatív-konnotatív jelentésmezőt nem feltétlenül tudják teljesen lefedni. A becenevek, akár csak a tulajdonnevek információt hordoznak a viselőjükről, érzelmi-konnotatív jelentésükön kívül a beszédpartnerek egymás közti viszonyára, társadalmi hovatartozásukra is utalnak, társulhatnak hozzájuk bizonyos asszociációk is.

Pragmatikai vonatkozásban a becézésben kifejeződhet a kedveskedés, meghittség, bizalmasság, ugyanakkor gúnyos, pejoratív hangot is kölcsönözhet, míg szemantikai értelemben inkább a mennyiségi, minőségi, terjedelmbeli kicsinyítés fejeződik ki (*столлик, домик, снежок*, stb).

- (29) **Мамаша**, вы даже бледны, успокойтесь **голубчик мой** (...) (OE 267)
 (29a) Ne féljen **anyácskám** – csitította Dunya és megcsókolta (...) (GB 293)
 (29b) Nyugodjon meg **édesanyám, drágaságom**, egészen elsápadt (...) (VE 239)
 (29c) Ne féljen **anyuka**- mondta Dunya, és megcsókolta (...) (SA 197)

(30) Не бойтесь, **маменька** (...)(OE 266)

(30a) Ne féljen **anyácskám** (...)(GB 293)

(30b) Ne féljen **mamácska** (...)(VE 238)

(30c) Ne féljen **anyuka** (...)(SA 197)

Az orosz példamondatban a becéző (*Мамаша*) és a kicsinyítő-becéző (*голубчик*) *galambocskám* forma is megjelenik, ahogy Dunya édesanyját vigasztalja. A fordításokban *anyácskám* (29a)- *édesanyám* (29b)- *anyuka* (29c) formulákat látunk, amelyeket szintén behelyettesítés útján ültettek át a fordítók, a magyarban is meglévő becéző, gyengéd, bizalmas jelentéssel bíró megfelelőikkel. A *маменька* forma szintén az édesanya becéző, gyengéd, óvó megszólítása. A *голубчик мой* gyengéd érzelmi töltetű formát a három fordító közül csak Vári emelte át a célnyelvbe a *drágaságom* (29b) variánssal, mintegy duplikálva az édesanyához fűződő szeretet,- és tiszteletteljes viszonyt, amit egyben a magázó megszólítási forma tovább fokoz. A *голубчик/голубушка* megszólítási forma az orosz irodalomban széleskörűen elterjedt forma, a magyar fordításokban viszont nem helyettesíthető megfelelő szemantikai analóggal, mivel szélesebb jelentéstartománnyal rendelkezik.

(31) Пускай, пускай этот негодный **генералишка** видит. (OE 523)

(31a) Csak lássa az a **mihaszna tábornok** (GB 572)

(31b) Hadd lássa csak, na, hadd lássa az a **nyomorult tábornokocska** (VE 466)

(31c) Csak hadd lássa az a **semmirekellő tábornok**. (SA 378)

Az emocionális viszonyulás lekicsinylő, becsmérő tartományára láthatunk példát a látszólagos becéző forma használatával, a *генерал* tábornok főnév az *-(uu)ка* szuffixummal ellátva kölcsönzi ezt a fajta pejoratív, ironikus értelmet. A magyar nyelvhasználatban és fordításokban a lekicsinylést a *tábornok* főnév negatív töltetű jelzőkkel való ellátása közvetíti. (*mihaszna* (31a), *nyomorult* (31b), *semmirekellő*(31c)).

Ugyanez a negatív értelem és lekicsinylő forma látható az alábbi példában is:

(32) (...) стоит перед какими-то **квартишками** (...)(OE 326)

(32a) (...) ott áll a **rendőrtisztecskék** előtt (...) (GB 358)

(32b) (...) ott áll a kerületi rendőrkapitányság jelentéktelen emberei előtt (...)(VE 290)

(32c) (...) ott áll **holmi zsaruk** előtt (...) (SA 239)

Ahogy a névhasználat, úgy a kicsinyítő-becéző formák is kulturális meghatározottsággal bírnak, belőlük az egyes személyközi viszonyokra is következtethetünk. Például Raszkolnyikov meghitt, bensőséges viszonya édesanyjával, hugával ami ellentétes a Luzsinhoz és Szvidrigajlovhoz való viszonyával, ami már-már az undor felé mozdul el.

Az oroszban a leggyakoribb diminutívum képzők az – *ик*, - *ок/ёк*, *чик*, -*ка*, -*очка*, -*ушко* stb, a magyar fordításokba ezek a változatok is közvetlen átvétellel, transzkripció útján kerültek át (*Dunyecska*, *Szonyecska*, *Nasztjuska*, *Rogya*, *Lidocska* stb.) A szereplők külső-belső tulajdonságainak leírására is szolgálhatnak a diminutív formák (*хорошенькая*, *худенькая*, *высокенькая*, *тоненькая*)

5.3.3 A mindennapi élet reáliái

A regényben a mindennapi élet reáliái (ételek, italok, öltözetek, pénzek, mértékegységek, foglalkozások, szórakozóhely) fordulnak elő a legnagyobb számmal (49), noha a regény nem kifejezetten a lakomákról és italozásokról szól, inkább a szegény, megnyomorított ember hétköznapijairól, ahol az éhezés sem volt ritka.

5.3.3.1 Ételek, italok

A fordítók az ételek és italok megfeleltetésére leggyakrabban az általánosítást alkalmazták, ami azzal magyarázható, hogy az orosz kulináris jellegzetességek teljesen hiányoznak a magyar konyhából. A következő példában mindhárom fordító más eljárást alkalmazott:

- (33) И что значила для него пища-эти **пустые щи** с тараканами? (OE 661)
- (33a) És mit érdekelte az étel, az **üres káposztalevesek** és benne a svábbogarak! (GB 722)
- (33b) És mit jelenthetett számára az étel: az **üres scsi** svábbogarakkal? (VE 591)
- (33c) S mit számított neki az étel, az **üres leves**, amelyben csótányok úszkálnak? (SA 478)

Az orosz konyha egyik legjellegzetesebb étele a scsí, - káposztaleves. Alapanyaga a savanyú vagy friss káposzta, emellett számos változata létezik, hozzáadott gomba, sonka, hal, szalonna stb. kiegészítőkkal. Raszkolnyikov a rabságban kapott üres scsit, ami a szegénységet, egyszerűséget, nincstelenséget jelenítette meg, bár ő nem igazán foglalkozott az étel milyenségével fogságában.

Általánosítást Soproni alkalmazott az *üres leves* (33c) megoldással, Görög-Beke az üres *káposztaleves* (33a) formával behelyettesítette a magyar megfelelőt, míg Vári transzkripcióval teremtette meg a kulturális színezetet (scsi-33b).

- (34) (...) трехрыбное основание мира, эссенция **блинов, жирных кулебяк**, вечернего самовара, тихих вохдыханий, теплых кацавеек (...) (OE 252)
- (34a) (...) a világ eredete, **finom fánkok, zsíros falatok**, esti teázgatások, halk sóhajok, puha kacabajkák (...) (GB 277)
- (34b) (...) ez a világ közepe és eredete, **a palacsinták, a zsíros töltött kalácsok**, az esti szamovár, csöndes sóhajok és meleg prémes rövidkabátok (...) (VE 227)
- (34c) (...) a földet tartó három cethal, az élet esszenciája, **palacsinta, zsíros húsos fánk**, esti szamovár, csendes sóhajok, meleg prémkabátok (...) (SA 187)

A jelenetben Razumihin és az orvos Zoszimov áhítoznak Dunyecskáról és a szerelemről, egy majdani lehetséges idilli képről, a meghittségben eltöltött estékről, melynek varázsát írja le szavakkal a példamondat egy részlete. Pontosan ezt a meghittséget, az orosz otthon melegét festi elénk a *szamovár*, a *blin*, *kulebjáka*, a meleg *kacabajka*. A magyar olvasó tudatában

viszont nem jelenik meg az a fajta konnotatív tartalom, amelyet a *szamovár*, *blin*, *kacabajka* lexémák aktiválnak a forrásnyelvi olvasóban. A fordításokról annyit mondhatunk, hogy ebben az esetben is a behelyettesítést *блин - palacsinta* (34a-34b-34c), (*жирная кулебяка - zsíros töltött kalács* (34b), az adaptációt (*zsíros húsos fánk* (34c)) valamint az általánosítást (*zsíros falatok* (34a)), alkalmazták a fordítók.

(35) (...) кроме того выпил эти полстакана **вина** и уже капельку в голову ударило (OE 75)

(35a) (...) azonkívül a félpohár **pezsgő** is a fejembe szállt. (GB 630)

(35b) (...) ezen kívül pedig megittam ezt a fél pohár **bort**, és máris egy kicsit a fejembe szállt. (VE 514)

(35c) (...) meg aztán megittam ezt a félpohár **pezsgőt**, és egy kissé már a fejembe is szállt. (SA 415)

Ebben a példában a *вино* lexéma fordítási megoldásait látjuk, a behelyettesítést, vagyis a szótári alakot (*bor* 35b) Vári alkalmazta, míg Soproni és a Görög-Beke páros a teljes átalakítást alkalmazta, a bort *pezsgő*vel (34a-34c) feleltette meg, mind a bor mind a pezsgő az italok nemfogalmához tartozik, ez köti őket össze. A mondanivaló nem szenved csorbát, itt ugyanis nem az ital jellege a hangsúlyos, hanem az, hogy a szereplő „fejébe száll”.

(36) (...) за стаканом **шампанского** или **донского** (...) (OE 647)

(36a) (...) egy **pohár pezsgő** vagy **doni bor** mellett (...) (GB 707)

(36b) (...) egy **pohár pezsgő** vagy **Don-melléki bor** mellett (...) (VE 576)

(36c) (...) egy pohár **sámpányer** vagy **doni bor mellett** (...) (SA 467)

Az egyszerű behelyettesítés, a szótári forma alkalmazása látható a fenti példában mind a *шампанский- pezsgő*, mind a *донский- doni bor* esetében.

5.3.3.2 Öltözetek

Az öltözetek fordítása során a leggyakrabban fordítói megoldásnak az általánosítás mutatkozott, az orosz népviseleti ruhadarabok megfeleltetésére a körülírás jellemző (ld. fordítói megoldások fejezet), de közvetlen átvételre, behelyettesítésre is láthatunk példát.

(37) Шляпа эта была высокая, круглая, **циммермановская** (...)(OE 6)

(37a) Magas, kerek **Zimmermann-kalap** volt a fején (...) (GB 8)

(37b) Magas, kerek, **Zimmermann cilindere** (...) (VE 9)

(37c) Magas, kerek kalap volt rajta, amelyet **Zimmermannál lehet kapni** (...)(SA 6)

Raszkolnyikov jellegzetes kalapjának fordítását mindhárom fordító közvetlen átvétellel, transzkripcióval oldott meg.

(38) (...) а на плечах, несмотря на жару, болталась вся истрепанная и пожелтая меховая **кацавейка** (...) (OE 8)

(38a) (...) vállán, a hőség ellenére, elnyűtt, fakó, **prémes hacuka** lógott.(GB 10)

(38b) (...) a vállán pedig, a hőség dacára, egy agyonhasznált, elsárgult, rövid **prémes kis köpeny** lötyögött. (VE 11)

(38c) (...) a vállán, a hőség ellenére elnyűtt, megsárgult rövid **prémkabát** fityegett. (SA 7)

Az orosz *кацавейка* 'prémes szegélyű rövid kardigán, ' (сл. Ушакова) megfeleltetésére az általánosítást alkalmazták a fordítók, két esetben a *prémes* jelzővel ellátott főnevet, *prémes hacuka* (38a), *prémes kis kabát* (38b), Soproni megoldása pedig a *prémkabát* (38c) főnév. A hacuka főnév rendelkezik a 'használt, elnyűtt, viseltes' jelentéstartománnyal is, ami a leginkább illik az öreg uzsorásasszony öltözetének leírásához.

Az alábbi példában a magyar nyelvben is létező ruhadarab (*nyúlprém bunda*) behelyettesítése történt mindhárom esetben, Görög-Beke páros és Vári a bunda főnevet kicsinyítő képzővel látta el (39a-39b).

- (39) (...) **заячья шубка**, крытая красным гарнитуром (OE 97)
 (39a) (...) **nyúlszőr bundácska**, piros gallérral (...) (GB 107)
 (39b) (...) piros selyembélésével kifelé fordított **nyúlprém bundácska** (...) (VE 87)
 (39c) (...) vörös szövethuzatú **nyúlprém bunda** (...) (SA 75)

A férfi felsőruházat alapdarabja a *рубашка* megfeleltetését szintén az általánosítással oldották meg (*ing* 40b-40c), ebben az esetben a Görög-Beke páros alkalmazott transzkripciót (*rubáska* 40a) megoldással.

- (40) (...) отыскал в напиханном под нее белье одну, совершенно развалившуюся, старую, невытую свою **рубашку** (OE 84)
 (40a) (...) benyúlt a párnája alá, kikereste az odagyűrt holmiból a teljesen elnyűtt, régi, mosatlan **rubáskát** (GB 93)
 (40b) (...) a párna alá gyűrt fehérneműk közül előkotorta egy már teljesen elrongyolódott, piszkos, régi **ingét** (VE 76)
 (40b) (...) a begyűrt fehérnemű közül kikeresett egy teljesen szétszakadt, nyűtt, mosatlan **inget** (SA 65)

5.3.3.3 Pénzek, mértékegységek

Az orosz fizetőeszköz a rubel, váltópénze a kopejka melyeknek többféle (népies, régies) elnevezése is szerepel a műben, ezekből mutatunk be néhányat. A megfeleltetésükre a közvetlen átvétel, a behelyettesítés és az általánosítás művelete használatos.

- (41) С тремя **целиковыми** аль с двумя «**билетиками**», как говорит та... старуха...гм! (OE 52)
 (41a) (...) a három ezüstrubeljével, vagy a két „**bankócskájával**” ahogy az ... a vénasszony... mondja, hm! (GB 58)

(41b) Három **rubellel** vagy két „**bankócskával**”, ahogy az ... a vénasszony... mondja, hm! (VE 49)

(41c) Három ezüstrubellel, vagy két „**bankócskával**”, ahogy amaz mondja.. a vénasszony... hm! (SA 42)

(42) (...) вынес ему **билетчик-рубль** то есть (OE 165)

(42a) (...) kezibe nyomtam egy **bankócskát** (értsd: egy rubelt) (GB 181)

(42b) (...) adtam neki egy **bankót** - vagyis egy rubelt (VE 149)

(42b) (...) kihoztam neki egy **bankót**, mármint egy rubelt (SA 124)

(43) Он налил ей целый стакан вина и выложил **желтенький билетик**. (OE 568)

(43a) Teletöltötte neki a poharat, és melléje tett egy **sárga hasú bankjegyet**. (GB 622)

(43b) Szvidrigajlov töltött neki egy teli pohár bort, és kirakott mellé egy **sárga bankót**. (VE 508)

(43c) Teletöltötte a lánynak a poharat és kitett egy **sárga bankót**. (SA 410)

Az orosz példákban a rubel többféle megnevezése is szerepel (*целиковый, билетик, желтенький билетик*) mindegyik formula régies, archaikus változat. A magyar fordításokban mindhárom esetben behelyettesítést látunk, a szótári forma (*régi, vulg* egy rubel (OMSz:704) megadása történt (*rubel, ezüstrubel*), míg a *билетик* átültetésére a *bankócska* kicsinyítő képzős formát választották, ami szintén a rubel egy köznapi megnevezése, megint másik esetekben (42a-42b-42c) magyarázatot is kapcsolnak mellé (*értsd: egy rubelt, vagyis egy rubelt, mármint egy rubelt*). A *желтенький билетик* formula fordítására mindhárman a *sárga bankó/sárga hasú bankjegy* (43a-43b-43c) általánosító megoldást választották, ebből viszont nem következtethető ki a rubel, mint orosz fizetőeszköz.

(44) (...) по крайней мере восьми **вершков** росту (...) (OE 79)

(44a) (...) **hosszú, mint egy pózna** (...) (GB 87)

(44b) (...) legalább 8 **versok** magas (...) (VE 72)

(44c) (...) **termetre igazán nem gyerek** (...) (SA 62)

Ebben a jelenetben egy vendéglőben beszélget egy diák és egy fiatal tiszt az öreg uzsorásasszonyról, és annak hűgáról, Lizavetának termetéről.

A *вершок* (fn *versok*, *hüvelyk* [régii orosz hossz mérték=4,4 cm] OMSz:36) az ember magasságának megadására használatos hossz mérték, akárcsak az *аршин* (orosz rőf=0,71 m OMSz:9). A *versok*, mint hossz mérték a 2 *arsin* feletti rész, tehát pontos értékéhez még 2 *arsin*t kell hozzáadni (8 *versok* magas=2 *arsin* és 8 *versok*, vagyis kb. 180 cm magas).

A fordítók közül Soproni teljes átalakítással él (44c) *termetre igazán nem gyerek*, ezzel hangsúlyozva, hogy magas. Vári közvetlen átvétellel, transzkripcióval (*versok*) teremti meg a koloritot (44b), míg a Görög-Beke páros egy magyar szóláshasonlattal (44a) élve felelteti meg (*hosszú, mint egy pózna*).

5.3.3.4 Foglalkozások

A XIX. századi orosz irodalom egyik meghatározó témája a *csinovnyik élet*, a „felesleges ember” típusának megjelenítése, akik tétlenül, üresen tengették napjaikat, sem magukra, sem másokra nézve nem voltak hasznosak, sem boldogok. Ez a tipikus kishivatalnok lét a középpontja számos Gogol, Tolsztoj, Csehov műnek is. Csehov *A csinovnyik halála* című művében a végletekig, halálesetig éleződik a kishivatalnoki megalázottság érzése.

A Bűn és bűnhődésben a nyomor, erőszak, alkoholizmus, prostitúció mellett jelen van ez a fajta kishivatalnoki megnyomorítottság is.

(45) (...) походил на отставного **чиновника**. (OE 14)

(45a) (...) **hivatalnok** formájú (...) (GB 16)

(45b) (...) nyugalmazott **hivatalnok**-forma vendég (...) (VE 16)

(45c) (...) nyugalmazott **hivatalnokfélének** látszott (...) (SA 11)

Raszkolnyikov a csapszékben megpillantja Marmeladovot, akiről az első benyomása az, hogy ő bizony valami hivatalnok-formájú magányos lélek.

A magyar fordításokban a behelyettesítés módszerét (45a-b-c) alkalmazták a fordítók, a szótári első megfelelőt vették alapul (*чиновник*- 'hivatalnok, tisztségviselő' OMSz:714)

Ez a fajta megoldás azonban nem közvetíti azt a fajta konnotatív tartalmat, amiről fentebb szóltunk, vagyis a magyar olvasó nem szerez tudomást a megnyomorított csinovnyik sorsáról. A hivatalnok főnév hallatán inkább valami magasabb beosztású irodai dolgozó formája sejlik a magyar olvasóban, ezzel az eredeti szöveg üzenete jelentősen csorbul, ugyanis a csinovnyik egy megnyomorított, szolgálalkú „kisember” a csehovi műben.

Az interkulturális fordítás küldetése azonban a minél több eredeti átvitele a célnyelvi olvasói ismeretek bővítése, ezért mindenképpen szükséges a csinovnyik-lét explicit módon történő kibontása, vagy lábjegyzet, vagy végjegyzet formájában.

(46) (...) да и то рук не покладая работавши. Да и то **статский советник** (OE 22)

(46a) És akkor is reggeltől estig dolgozhat megállás nélkül. Ott van az a Klopstock **államtanácsos** (...)(GB 25)

(46b) (...) de akkor dolgozhat ám megállás nélkül. Hát az az **államtanácsos**, Klopstock is (...)(VE 23)

(46c) (...) s még ehhez is éjt nappallá téve kell dologznia. S akkor még itt van Klopstock Ivan Ivanovics **államtanácsos** úr (...)(SA 17)

Az 1789 előtti európai államokban az államtanács (Staatsrath, conseil royal, consejo real stb.) magát a legfőbb kormánytanácsot jelentette, a legfőbb állami tisztviselők kollégiumát, akik nagy befolyással bírtak az államügyek irányítására nézve.⁷

A *статский советник* megfeleltetése során ismét a behelyettesítést alkalmazta mindhárom fordító az *államtanácsos* megoldással. (OMSz:613)

(47) Вверх и вниз всходили и сходили **дворники** с книжками под мышкой, **хожалые**, и разный люд обоего пола-посетители. (OE 115)

(47a) **Küldöncök** jöttek-mentek a lépcsőn, könyvvel a hónuk alatt, meg **kézbesítők** és mások, mindkét nembeliek: a felek. (GB 125)

(47b) (...) **házfelügyelők** jártak föl-le könyvekkel a hónuk alatt, **rendőrségi küldöncöket** és különféle ügyfeleket, férfiakat és nőket lehetett látni. (VE 105)

⁷ Magyar Értelmező Kéziszótár. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/a-a-13/allamtanacs-DE9/> Hozzáférés: 2022. augusztus 30.

(47c) (...) **házmesterek** jöttek-mentek, le-fel, hónuk alá szorított bejelentő könyvvel, meg **rendőrküldöncök**, és különböző, hivatalos ügyben járó, mindkét nembéli ügyfelek. (SA 87)

A *дворник* lexémát mindhárom fordító más-más módon feleltette meg, Görög-Beke páros a *küldönc* (47a), Vári a *házfelügyelő* (47b), míg Soproni a *házmester* (47c) formulával ültette át célnyelvre. Ebben az esetben is a behelyettesítés ment végbe, a létező magyar megfelelő használatával (*дворник-házmester* OMSz:100). A *házmester* és *házfelügyelő* szavak szinonimák, feladatuk volt a ház és az utca, udvar rendben tartása. Bizalmi állásnak számított, a házigazda minden tekintetben megbízott a házmesterben, aki a lakókról és egyéb körülményekről információval szolgált a rendőri és más hivatalos szerveknek is.

A *хожалый* jelentése az orosz 'ходить' (*járni*) igéből ered, (1. ' много ходивший, побывавший во многих местах' 2. 'служитель при полиции для разных поручений')⁸ 'jönni-menni, sok helyen megfordulni', másodlagos jelentése 'különböző megbízásokat teljesíteni, rendőrségi szolgálatot tenni'.

A fordításokról az mondható el, hogy a Görög-Beke páros az általánosítás módszerével élt a *kézbesítők* (47a) lexémával ültette át, Vári és Soproni a behelyettesítést választotta (*rendőrségi küldönc* (47b) *rendőrküldönc* (47c)).

5.3.3.5 Szórakozóhely

(48) Весь этот вечер до десяти часов он провел потразным **трактирам и клоакам** (...) (OE 608)

(48a) Egész este tíz óráig a **kocsmákat, mulatókat** járta, egyikből ki, a másikba be. (GB 665)

(48b) Ezen az estén egészen tíz óráig a különböző **kocsmákat és a kloákákat** járta, egyiket a másik után. (VE 543)

(48c) Az estét, tíz óráig különböző **vendéglőkben és lebuajokban** töltötte. (SA 439)

⁸<https://ru.wiktionary.org/wiki/%D1%85%D0%BE%D0%B6%D0%B0%D0%BB%D1%8B%D0%B9>
Викисловарь Hozzáférés: 2022. szeptember 3.

A forrásnyelvi szövegben látható *трактир* (alsó kategóriás, olcsó vendégfogadó, étterem) szó használata I. Péter cár idejében terjedt el, de használatos volt már a 17. századi Oroszországban is. Akkoriban elsősorban a jobb módú társadalmi rétegből valókat várták és látták vendégül (utazók, nemesek, hivatalnokok stb.), dohányyal, étellel-itallal, szállással. Később ezeket az „egységeket” fokozatosan felváltották a klasszikus európai mintára berendezett éttermek, szélesebb körű és igényesebb szolgáltatásokkal.

A *клоака* formula szótári egyenértékeseként 1. szennyvízcsatorna 2. átv személgödör, fertő (OMSz:197) szerepel, a konnotatív jelentés mondhatni egybeesik az orosz értelmezésben is jelen lévő jelentésmezőkkel (1. Подземный канал для стока нечистот. 2. перен, О чем-н. крайне отвратительном (о грязном месте, о морально низкой среде)(книжн. презр.) (сл.Ожегова онлайн))⁹ vagyis alsó kategóriás, olcsó lebujs és mocskos kocsmá jelentésben használatos. A magyar fordításokban behelyettesítés módszerével kerültek megfeleltetésre mindhárom esetben (*трактир*-kocsmá (48a-48b) vendéglő (48c) míg a *клоака* megfeleltetésére a transzkripció (48b) és a behelyettesítés (48c) látható. Soproni *lebujs* (48c) formulája egyesíti magában a szemantikai mező valamennyi jelentését, viszont a *kloáka* (48b) és a *mulató* (48a) szóhasználatban nem fejeződnek ki a fentebb leírt konnotatív jelentések, lévén a *mulató* nem feltétlenül tartalmazza az ’olcsó, mocskos fertő’ tartalmakat, a *kloáka* szó hallatán pedig teljesen másra asszociálunk.

(49) Кроме того, выстроен был «вокзал», в сущности распивочная (...) (OE 609)

(49a) Volt egy épület is, a „**pavilon**”, tulajdonképpen ivó (...)(GB 666)

(49b) Ezen kívül egy „**kertvárosi vendéglőt**” emeltek oda, ez lényegében talponálló volt (...) (VE 543)

(49c) Ezen kívül fel volt állítva egy „**pavilony**”, voltaképpen egy italmérés (...) (SA 439)

Ebben a példában a *вокзал* lexéma átvitt értelmű jelentése érvényesül, amit az orosz eredeti mellékmondattal mintegy explicitál is в (49), akárcsak a magyar fordítások mellékmondadatai (49a-49b-49c) is kibontják a jelentést. A *вокзал* szó az angol *Vauxhall*-ból ered (eredetileg koncerteket, zenés esteket tartottak ezekben a helyiségekben) jelenlegi denotatív jelentésében

⁹ <https://slovarozhegova.ru/word.php?wordid=11229> Hozzáférés: 2022. szeptember 10.

(*pályaudvar, állomás*) csak jóval később kezdték használni. Beszédes, hogy a szerző az orosz eredeti műben is lábjegyzet hozzáadását látta szükségesnek, explicitálva az eredeti jelentést. (*Вокзал- в старинном значении слова-место общественных увеселений.)

A fordításokban az általánosítást ezúttal Vári alkalmazta („*kertvárosi vendéglő*”)(49b), Görög-Beke páros és Soproni behelyettesítéssel feleltette meg („*pavilon*”-„*pavilony*”)(49a-49c), noha a „*pavilon*”-„*pavilony*” variánsok inkább egy kis árusító bódét jelentenek. (MÉK: 2. Üzemi v. kereskedelmi célra készült, rendsz. üvegezett v. üvegfalú épület, bódé; árusító fülke.) Megjegyezzük, hogy a magyarban létező „*resti*” formulát alkalmazzuk a ’vasúti vendégfogadó, ivó’ jelentésben, így ebben a kontextusban helytálló lett volna annak alkalmazása.

(50) (...) он с удовольствием оставался теперь в **распивочной**. (OE 13)

(50a) (...) örült, hogy ott ülhet a **csapszékben**. (GB 15)

(50b) (...) örömmel ottmaradt a **kocsmában**. (VE 15)

(50c) (...) élvezettel ott maradt a **kocsmában**. (SA 11)

Az orosz *распивочная* reália jelentése (в знач. сущ. распивочная, распивочной, ·жен. Питейный дом с распивочной продажей спиртных напитков (·разг.) ’ivó, szeszes ital árusító hely’ fordítását Vári (50b) és Soproni (50c) a magyar megfelelő (*kocsma*) behelyettesítésével ültette át, míg a Görög-Beke páros analóggal (50a) feleltette meg. A *csapszék* lexéma régies szóhasználat (MÉK: ’A kocsma egyik szegletében elkülönzött, s rendszerént rácsokkal korlátozott hely, hol a bort mérik’. 2) ’Jelent általában kocsmát is.’).

5.3.4 Társadalmi-politikai reáliák

5.3.4.1 Katonai rangok, beosztások

A társadalmi-politikai reáliák sorába tartozó katonai reáliák között a rangok, beosztások megnevezéseit elemezzük, a 19. századi cári Oroszországban a *tábornok* rang számított a legmagasabb beosztásnak a szárazföldi erőknél. A *kapitány/törzskapitány* az ifjabb tisztí rangot viselők megnevezése volt, a magas rangú tiszteteknek az *ezredesek* számítottak.

A katonai rangok megnevezései is kultúrspecifikus jelleget hordoznak, megfeleltetésükre a fordításokban a behelyettesítés és a körülírás eszközeit alkalmazták a fordítók.

(51) (...) она дочь **надворного советника и кавалера**, а следовательно, в самом деле почти **полковничья** дочь (OE 473)

(51a) (...) az ő apja udvari tanácsos és lovag, tehát majdnem ezredesi rangban lévő hivatalnok volt (GB 518)

(51b) (...) ő egy **kitüntetett udvari tanácsos** leánya, következésképpen pedig szinte valódi **ezredes-lány** (VE 422)

(51c) (...) az apja udvari tanácsos és rendjeltulajdonos, csaknem ezredes (SA 343)

Az orosz *полковник* lexéma szótári jelentése *ezredes*, (OMSz:432) a Görög-Beke páros fordításában (51a) ennek a körülírását látjuk (*ezredesi rangban lévő hivatalnok*), Soproni és Vári a szótári formát alkalmazza (51b-51c).

(52) Вышла замуж за первого мужа, за **офицера пехотного** (...) (OE 20)

(52a) Első férje egy **gyalogostiszt** volt (...) (GB 23)

(52b) Szerелеmből ment hozzá az első férjéhez, egy **gyalogostiszthez** (...) (VE 21)

(52c) Az első férjéhez, egy **gyalogsági tiszt**hez, szerелеmből ment hozzá (...) (SA 15)

Ebben a példában a behelyettesítés módszere látható, mindhárom esetben a szótári forma alkalmazásával, vagyis behelyettesítéssel feleltették meg a reáliát.

(53) (...) стоит перед какими-то **квартишками** (...) (OE 326)

(53a) (...) ott áll a **rendőrtisztecskék** előtt (...) (GB 358)

(53b) (...) ott áll a kerületi rendőrkapitányság jelentéktelen emberei előtt (...) (VE 290)

(53c) (...) ott áll **holmi zsaruk** előtt (...) (SA 239)

A *квартишка* lexéma a *квартильный надзиратель* 'kerületi felügyelő' ironikusan csengő változata, ahhoz a részhez kapcsolódik, amikor Raszkolnyikov és Razumihin Porfirijhez mennek látogatóba, ahol a nyomozó furmányos kérdéseket tesz fel Raszkolnyikovnak, össze is zavarja. Hazafelé menet Razumihin fejt ki monológját, a szegény egyetemista sorsáról, hogy mennyire felzaklatják, minek nem teszik ki.

Mindhárom fordító másképp jár el, a Görög-Beke páros behelyettesíti a magyarban is létező megfelelő ironikus változatát (*rendőrtisztecskék*)(53a), Vári körülírással felelteti meg (53b), nem használ kicsinyítő képzőt a cinikus kicsengés elérésére, ugyanezt a hatást jelző (*jelentéktelen*) használatával éri el. Soproni a *rendőr* lexéma mai szlengben előforduló formulát használja (*zsaruk*)(53c), felerősítve a lekicsinylő, becsmérlő hatást kölcsönző *holmi* szócskával.

5.3.4.2 Rabsággal kapcsolatos kifejezések

Miután Raszkolnyikov Szonyára hallgat és feladja magát a rendőrségen, kényszermunkára ítélik Szibériába, ahova Szonya is elkíséri. A rabsághoz és Szibériához kapcsolódó kifejezések és lexémák szintén erős kulturális színezetet hordoznak.

(54) У Родиона Романовича две догрои: или пуля в лоб, или по **Владимирке**. (OE 611)

(54a) Rogyion Romanovics kettő közül választhat: vagy a golyó, vagy **Szibéria**. (GB 668)

(54b) Rogyion Romanics előtt pedig két út áll: vagy föbe lövi magát, vagy a **Vlagyimirkára** kerül. (VE 545)

(54c) Rogyion Romanovics előtt két út áll: vagy golyó a homlokába, vagy a **vlagyimiri országút**. (SA 441)

A Szibéria földrajzi név általános értelemben, denotatív jelentésében Oroszország Urálon túli, ázsiai részét, átvitt értelemben a száműzetést, a GULAG kényszermunkát, „javítómunkát” jelenti. A kényszermunka I. Péter idejében került be az orosz büntetőjogba (Pétervár is így

épült fel), a kaszányabörtönök lakói sokszor étlen-szomjan végezték a mindennapi kőkemény fizikai munkát, javarészüket életét is vesztette közben.

A *Владимирка* szó a *Владимирский тракт* (*Vlagyimiri országút*), a Moszkva-Vlagyimir összekötő földút köznap megnevezése, a munkatáborokba vezető keserves, vigasztalan úton a hadifoglyok zsargonjává vált. Szibéria és a kényszermunkatáborok hallatán nemcsak az orosz, de a magyar ember is asszociálhat a szörnyűségekre, a kényszermunka gyötrelmeire, a konnotáció viszont soha nem lesz ugyanaz.

A fordítók közül a Görög-Beke páros általánosítást használt (54a), vagyis egyszerűen *Szibériának* fordította *Vlagyimirkát*, segítve ezzel az olvasót az értelmezésben, Vári ezzel szemben transzkripciót alkalmazott (54b)(*Vlagyimirka*) ami az idegen színezetet hordozza, Sorponi pedig jelzős szerkezettel feleltette meg (54c)(*vlagyimiri országút*), vagyis magát az útszakaszt jelölte meg, ami a szibériai fogságba vezet, szintén transzkripció útján. (Fordítói végjegyzetében kifejti: *A Vlagyimir felé vezető országúton hajtották a rabokat Szibériába*).

A következő példában pedig a *Szibéria* lexéma szerepel, ismét transzkripcióval feleltették meg a fordítók.

(55) (...) так сказать, фантастического душегубства, за которое он весьма и весьма мог бы прогуляться в **Сибирь** (OE 361)

(55a) (...) sikerült elfolytani a bűnpört, amely igen könnyen **Szibériába** juttathatta volna (GB 398)

(55b) (...) hogy úgy mondjam, fantasztikus gyilkosságot, amelyért bizony-bizony **Szibériába** sétálhatott volna (VE 322)

(55c) (...) úgyszólván fantasztikus bűncselekményt, egy gyilkosságot, amelyért igen-igen könnyen kirándulást tehetett volna **Szibériába** (SA 264)

5.3.4.3 Hatalmi szervek, irányító szervezetek

Péter cár adminisztratív reformjainak része volt a Szenátus, mint hatalmi szerv felállítása, a legfelsőbb törvényhozó és végrehajtó államhatalmat jelentette akkoriban. A szó alapjelentése 'a vének tanácsa', a római korban a törvényhozó testületet jelentette, napjainkban is

használatos ellenőrző testület, döntéshozó testület jelentésében (ld. egyetemek, felsőoktatási intézmények döntéshozó testülete)

(56) (...) и несчастный был оправдан и под признание отдан. Спасибо правительствующему **сенату!** (OE 420)

(56a) (...) tisztázta a szerencsétlent, de bizony orvosi felügyelet alá kellett helyezni. Köszönet a **felső bíróságnak!** (GB 461)

(56b) (...) felmentették és gondozásba helyezték a szerencsétlent. Köszönet a kormányzó **szenátusnak!**(VE 373)

(56c) (...) a szerencsétlent felmentették és tébolydába helyezték. Hála és köszönet a **szenátusnak!** (SA 305)

A fordításokban a transzkripció megoldását láthatjuk (56b-56c)(*szenátus*), ezzel az idegen koloritot hangsúlyozta Vári és Soproni, míg a Görög-Beke páros (56a) a *felső bíróság* általánosító megoldással feleltette meg. A szenátus szó hallatán inkább asszociálunk a római kori törvényhozó testület megnevezésére, ugyanakkor II. Rákóczi Ferencet is a szenátus segítette nagyfejedelmi munkájában, és több állami testület megnevezéseként is a Szenátus szerepel (ld. USA, Finnország, Kanada stb.). A felső bíróság főnév a törvényhozó testület, a mai értelemben vett Kúriának feleltethető meg.

5.3.4.4 Történelmi reáliák

A történelmi reáliák fordítása esetében is megfigyelhető, hogy a fordító belátása szerint dönti el, hogy átmenti-e a célnyelvi szövegbe, vagy kihagyással él. Az interkulturális fordítás célkitűzései között a mind több eredeti átmentése, a minél több új információ megjelenítése a cél, melynek eszközei az egyszavas megfeleltetéstől a terjedelmes kommentár hozzáadásáig is terjedhet. A történelmi reáliák esetében gyakran látunk láb,- vagy végjegyzet hozzáadását, kiegészítve ezzel az olvasó ismereteit.

(57) (...) он из **раскольников**, (...), а просто сектант, у него в роде **бегуны** бывали (...)(OE 554)

(57a) (...) nem **raszkolnyik**, csak amolyan szektás. **Begunok** is voltak a családjában (...)(GB :606)

(57b) (...) nem annyira raskolnyik, inkább csak szektatag, **begunok** is voltak a felmenői között (...)(VE 496)

(57c) Nem is igazán **raszkolnyik**, inkább csak amolyan szektás, **begunok** is voltak a családjában (...)(SA 399)

A példamondat Raszkolnyikov és Porfirij vizsgálóbíró egyik párbeszédében hangzik el, ahol azt latolgatják, hogy Mikolka (az egyik festő) lehet esetleg az uzsorásasszony gyilkosa „*még begunok és voltak a családjában*”.

Ebben az esetben mindhárom fordító szükségesnek vélte a lábjegyzet, egyéb explicit magyarázat hozzáadását, ami az olvasó számára kibontja a történelmi reália jelentését.

A Görög-Beke páros lábjegyzete szerint a begunok „Az óhitű szakadárok vakbuzgó csoportja; jelentése a menekülő, bujdosó”.

Vári lábjegyzetében kibontja a raskolnyikok jelentését is („lázdók, eretnekek”), a begunok („szökevények, elmenekülők: a 18. század végén Oroszországban létrejött, főként parasztokból és szökött katonákból álló, óhitű zarándok szekta. Tagjai a Földet már birtokba vevő Antikrisztus uralmáról prédikáltak. Nem ismerték el a hivatalos egyházat és a világi hatalmat, passzívan harcoltak ellenük a társadalomból való kivonulással, meneküléssel”).

Soproni lábjegyzete a begunokról „*lakatlan helyekre szökésre buzdító orosz szekta*”, ami szintén magyarázó jelleggel került be a fordítás végjegyzetébe.

Mint látható, ismét Vári az, aki igazán explicit, kimerítő, terjedelmes kommentár segítségével tisztázza a fogalmat az olvasó részére, véleményem szerint ő jár el helyesen, hiszen az idegen kultúra megismertetését célozza fordítói eljárásaival.

(58)(...) **после АЛЬМЫ** (...)(OE 412)

(58a)(...) az **Alma menti ütközet** után (...)(GB 453)

(58b)(...) az **Alma parti ütközet** után (...)(VE 366)

(58c)(...) **Alma után** (...)(SA 300)

Az Alma parti ütközet a krími háború (1854) sorsdöntő ütközete volt, ahol az oroszok vereséget szenvedtek, ezt követően az angol-francia csapatok majdnem 1 éven át ostromolták Szevasztopolt. A fordításokban lábjegyzet hozzáadását látjuk, mi több ezúttal az eredeti mű is lábjegyzetes magyarázattal egészül ki. („*После поражения русской армии в сражении на реке Альме 8 сентября 1854 г. во время Крымской войны (1853-1856)*”).

A Gögör-Beke páros egy rövid megjegyzést tesz hozzá „a krími háború sorsdöntő összecsapása”, hasonlóan jár el Vári is, aki a következőkkel egészíti ki: „A krími háború idején az orosz hadsereg 1854. szeptember 8-i Alma-parti veresége után az angol-francia csapatok tizenegy hónapon át ostromolták Szevasztopolt. ” Soproni ezúttal nem egészíti ki fordítását sem megjegyzéssel, sem magyarázattal.

Azt mondhatjuk, hogy a történelmi reáliák fordítása során a lábjegyzet, végjegyzet egyéb magyarázat megoldást választják a fordítók, amennyiben nem élnek a kihagyással.

Ez a fajta explicitálás mindenképpen szükséges, ha az interkulturális fordítás nyomvonalán haladunk, ami a minél több információ átadását és megismertetését célozza.

A szöveg értelmes marad ugyan a magyarázat hozzáadása nélkül is, hiszen ebben a jelenetben Porfirij pszichológiai „csapdája” tovább bontakozik, kvázi megnyugtatja emberét, ahogy az emberek is gondolták az Alma parti csata után, Szevasztopolban az emberek nagyon félték, azt hitték rögtön támad az ellenség, de megnyugodtak, amikor látták, hogy lövészárk-rendszert ásnak.

5.3.4.5 Művészet és kultúra

Ebbe a csoportba soroltam az újságcímeket, népi énekeket, és az egyéb kulturális allúziókat tartalmazó részeket a regényben. A sajtó, mint csatorna fontos szerepet játszott és játszik napjainkban is a tágabb értelemben vett kultúraközvetítésben, a szabad vélemény-és információáramlás, a társadalmi szerveződés egyfajta közege. Az újságcímeket ennél fogva a reáliák közé sorolom, úgy vélem az újságcímek erős kulturális konnotációval bírnak.

(59) Вот недавно еще я читал в «**Московских ведомостях**», что в Москве целую шайку фальшивых монетчиков изловили.(OE 197)

(59a) Csak a minap olvastam a *Moszkovszkije Vedomosztyi*-ban, hogy Moszkvában egy pénzhamisító bandát csípek el. (GB 217)

(59b) Nemrégiben éppen azt olvastam a *Moszkovszkije Vedomosztyi* című lapban, hogy pénzhamisítók egész csapatát fogták el Moszkvában. (VE 177)

(59c) Nemrégén olvastam a *Moszkovszkije vedomosztyiban*, hogy Moszkvában letartóztattak egy egész pénzhamisító bandát. (SA 148)

A *Moszkovszkije Vedomosztyi* a 19. századi Oroszországban a legnagyobb példányszámban értékesített lap volt, nagy befolyásoló erővel bírt, minden társadalmi réteghez eljutott. Irodalmi, művészeti, tudományos témák mellett köznapi jellegű tartalmakat is feldolgozott. Mindhárom fordító transzkripció útján feleltette meg (*Moszkovszkije vedomosztyi*), megteremtve ezzel a kulturális színezetet (írás mód a fordításokban is kurzív).

(60) (...)«безобразный поступок **Века**» (OE 342)

(60a) A „**Vek**” botrányos eljárása. (GB 377)

(60b) A „**Vek**” felháborító tette. (VE 306)

(60c) „Az **Évszázad** legocsmányabb tette”. (SA 251)

A „*Vek*” nevű orosz politikai-irodalmi folyóiratra ugyancsak meghatározó sajtóorgánumként tekintettek a korabeli Péterváron. Ebben a regénybeli jelenetben Raszkolnyikov és Szvidrigajlov vitázik arról, hogy Szvidrigajlov aljas módon bánt minden nővel az életében, nemegyszer korbáccsal is verte Marfa Petrovna-t. A párbeszéd során kerül elő Puskin erotikus műve az Egyiptomi éjszakák (*Эгипетские ночи*), melyet Permben olvastak fel nyilvánosan, a „*Vek*” folyóirat azonban nagy erővel tiltakozott a felolvasás ellen. Dosztojevskij ironikus megjegyzésekkel illette a tudatlan erkölcsösözöket.

A fordítók közül a Görög-Beke páros és Vári a transzkripciót alkalmazta (60a-60b), míg Soproni a behelyettesítést választotta, a magyarban is meglévő szótári egyenértékes (*Évszázad*) formulával (60c). Az alábbi példában szintén behelyettesítés látható.

(61) «Периодическая речь» (OE 312)

(61a) **Negyedévi szemle** (GB 343)

(61b) **Időszaki szemle** (VE 278)

(61c) **Időszaki közlemények** (SA 230)

A népi énekek a nemzet zenei kultúrájának alapját képezik, a nemzet érzelmi és gondolatvilágának kifejezői, a kulturális értékeket szájhagyomány útján örökítik tovább. Ezért a dalok is erős kulturális töltettel és kulturális színezettel rendelkeznek a szövegben, kulturális metaforákat rejtenek, melyek erőteljesen kötődnek bizonyos képi sémákhoz. Ezek a sémák az azonos kulturális közösséghez tartozók számára teljesen nyilvánvaló, míg a „kívülállók” számára nem egyértelmű a jelentése.

(62) Не «Гусара же на саблю опираясь» петь в самом деле! (OE 525)

(62a) Csak nem fogjuk a „**Huszár**”-t énekelni? (GB 574)

(62b) Valóban, csak nem fogjuk „**A kardjára támaszkodó huszárt**” énekelni. (VE 468)

(62c) „**A huszár meg a kardját**” mégsem énekelhetjük (...) (SA 379)

A fenti példában Konsztantyin Batyuskov 19. századi orosz költő, fordító *Разлука* c. 1813-ban írt versének első sora olvasható, az első néhány strófát később népdalként is énekeltek. Denisz Davidov, a „huszárköltészet” (*«гусарщина»*) legfényesebb képviselője ihlette sorait. A versben a bátor huszár szerelmétől, a bájjos pásztorlánykától csak mély fájdalom árán válik el, hűséget fogadnak egymásnak, a hadjárat utáni viszontlátásról áhítoznak.

A regénybeli jelenetben hasonló mély fájdalommal és lírai hősiességgel feltűzelve énekel Katyerina Ivanovna, Marmeladov özvegye, aki a gyerekekkel koldul Pétervár utcáinak kellős közepén. A „*Búcsú*” c. vers első sorát láthatjuk a fordításokban, amelyet a „*Huszár*” (62a), „*A kardjára támaszkodó huszár*” (62b), „*A huszár meg a kardja*” (62c) variánsokkal ültettek át a célnyelvre. A magyar olvasó gondolhatja azt, hogy ez a vers címe, nem pedig az első sora, ami ugyan a megértést és a regény befogadását nem befolyásolja, inkább kulturális többletinformációnak minősül. Vári (62b) fordítása mellé ismét lábjegyzetet tűzött,

kiegészítve a célnyelvi olvasó háttértudását, ez a megoldás összhangban van az interkulturális fordítás felvetéseivel (**Konsztantyin Batyuskov Búcsú (Razluka) című költeményére írott népszerű orosz dal 19. századi dal első sora*).

Hasonló példa az alábbi, ahol ugyanebben a regénybeli szituációban Lermontov *Álom c.* versének első sorai hangzanak el, ebben az esetben mindhárom fordító lábjegyzetet alkalmazott, közvetítve a kulturális információt (**Lermontov Álom c. verse, Áprily Lajos fordítása*).

(63) «**В полдневный жар!...в долине!... Дагестана!**» (OE 531)

(63a) „A dagesztáni déli nap tüzében”(GB 581)

(63b) „A dagesztáni nap tüzében” (VE 473)

(63c) „A dagesztáni déli nap tüzében...” (SA 383)

A klasszikus orosz népdalok közül is találunk példát, ilyen a «*Хуторок*» című is.

(64) (...) у входа звуки нанятой шарманки и детский надтреснутый семилетный голосок, певший «**Хуторок**». (OE 25)

(64a) (...) kintorna szólt a lejáratnál –mert azt is hoztak- és egy hétéves gyerek nyekegő hangon a „**Kis tanyám**”-at énekelte. (GB 28)

(64b) (...) a bejáratnál felhangzott egy bérbevett kintorna és a „**Falucska**” című dalt éneklő hétéves gyermek repedt fazékhangja. (VE 25)

(64c) (...) a bejáratnál felhangzott egy felbérelt kintorna, meg egy nyekegő, hétéves gyermekhang, mely a „**Kis tanyám**” nótát énekelte. (SA 20)

A fordítók közül kiegészítést ezúttal is Vári alkalmazott lábjegyzet formájában (**J. Klimovszkij A.V. Kolcov (1809-1842) költeményére szerzett, a korban népszerű dala*).

5.3.4.6 Kulturális allúziók

A regény szövegében számos helyen találkozunk olyan utalásokkal, amelyekben az író régebbi korok hőseire, gondolkodóira, irodalmi alakjaira utal vissza, olyan előfeltevéssel, hogy az olvasó aktivizálva háttértudását a regénybeli szereplők jellemrajzainak részévé teszi ezt a tudását. Ezek az utalások szintén erős kulturális töltettel és konnotációval rendelkeznek, de vajon képes-e a célnyelvi olvasó dekódolni az ilyen fajta kulturális üzenetet, vagy mindenképpen szükséges a fordítónak a jelentéseket kibontani.

Ezt a kérdéskört járja körbe Cs. Jónás is, az olvasás, mint befogadói folyamat jellemzőit tárgyalja a Zsivágo doktor magyar fordításának elemzése kapcsán. Az olvasott irodalmat, a háttérismereteket a kultúra részét képező *előszöveg*nek nevezi, ezt a szerző beépíti a saját alkotásába, mint egy-egy szereplőt megjelenítő stilisztikai eszközt, így válik megfejtésre váró metaszöveggé az olvasó számára (Cs. Jónás 2004:42). Kérdésként veti fel azt, hogy mit tegyen a fordító az ilyen típusú metaszövegekkel, amelyeket kulturálisan telítettek, kulturális konnotációkat hívnak elő. A szerző szerint a fordítónak nem szabad érintetlenül hagyni ezeket a metatartalmakat, a mai olvasó embernek szüksége van a jelentések kiterjesztésére.

Magunk is egyetértünk Cs. Jónás álláspontjával, vagyis a kulturális utalásokat nem szabad érintetlenül hagynia a fordítónak, az interkulturális fordítás filozófiája különös hangsúlyt fektet erre.

(65) Слагается иногда картина чудовищная (...) что их и не выдумать наяву этому же самому сновидцу, будь он такой же художник, как **Пушкин** или **Тургенев**. (OE 67)

(65a) Lehetetlen képek villannak fel néha (...), hogy ébren soha ki nem gondolhatta volna az álmodó, még ha olyan művész is, mint **Puskin vagy Turgenyev**. (GB 74)

(65b) Néha egy-egy különös álmokép olyan valószerű helyzetben bontakozik ki (...), hogy ébren ki sem találhatna ilyesmit az álmodó, még akkor sem, ha olyan nagy művész is volna, mint **Puskin vagy Turgenyev**. (VE 62)

(65c) Az összkép fantasztikus lehet (...), hogy maga az álmodó készakarva sem lenne képes ilyet kigondolni, legyen bár akkora művész, mint **Puskin vagy Turgenyev**. (SA 53)

A fenti részlet azt a képet írja le, amikor Raszkolnyikov bolyong, majd hazafelé a Petrovszkij-szigeten a bokrok között elalszik és szörnyű álmot lát a lovacskáról.

Puskin és Turgenyev, az orosz irodalom klasszikusainak említése a forrásnyelvi olvasóban olyan kulturális konnotációkat hoz mozgásba, mint a magyar olvasóban Arany vagy Petőfi nevének említése, ugyanakkor nyilvánvaló, hogy Puskin és Turgenyev neve nem indít el a magyar olvasó tudatában hasonló asszociációkat.

(66) **Дым, туман, струна звенит в тумане** (OE 551)

(66a) Köd és füst, de húr zeng a ködben. (GB 603)

(66b) Füst, köd és egy húr peng a ködben. (VE 493)

(66c) – (SA)

Az idézet Raszkolnyikov és Porfirij utolsó beszélgetésében hangzik el, Porfirij Raszkolnyikov cikkéről nyilakozik úgy, hogy kedveli ezt az “ifjúkori heves tollpróbát”. A pontatlan idézet Gogol “*Az őrült naplója*” című művéből vétetett. Az állandósult szókapcsolat idiomatikus jelentése abban nyilvánul meg, amikor a leendő író “szárnyát bontogatja” (*проба пера*), első írói, művészi megnyilvánulásait kezdi. A szólás egészen addig a korig nyúlik vissza, amikor még valóban gúnártollat és tintát használtak az íráshoz.

A fordítók közül ismételten Vári látja szükségesnek kommentár hozzáfűzését, ezt ismét lábjegyzet formájában teszi. A Gogol művet említi meg, a fenti idiomatikus jelentésről nem szól. A Görög-Beke páros nem egészíti ki a fordítást, Sorponi pedig egyenesen kihagyja a mondatot. A kihagyással ugyan a befogadás és megértés nem csorbul, viszont a kulturális tartalom elvész.

(67) Если бы встал из гроба **Добролюбов**, я бы с ним поспорил. А уж **Белинского** закатал бы! (OE 449)

(67a) Ha **Dobroljubov** felkelne sírjából, parázs vitát rendeznék vele! Hát még **Belinszkij** jel hogy elbánnék! (GB 492)

(67b) Ha **Dobroljubov** kikelne a sírjából, vitába szállnék vele! **Belinszkij** pedig jól elbánnék. (VE 400)

(67c) Ha **Dobroljubov** feltámadna poraiból, elvitatkoznék vele! **Belinszkijt** meg egyenesen lehengerelném! (SA 325)

Nyikolaj Dobroljubov és Visszarion Belinszkij két nagy orosz kritikus, irodalmár, forradalmi demokrata volt, fiatalon hunytak el mindketten. Gogol, Puskin és a fiatal Dosztojevszkij kritikusai voltak, számos írást publikáltak az irodalom forradalmi szerepéről.

A fordításokban ezúttal két esetben láthatunk lábjegyzetet (Görög-Beke és Vári), Soproni ezúttal sem tesz kiegészítést.

(68) **Да зачем же стулья-то ломать, господа, казне ведь убыток!** (OE 300)

(68a) Ejnye, urak, mit törtök-zúztok? Kárt okoztok a kincstárnak! (GB 330)

(68b) De hát minek székeket törni-zúzni, uraim, még kárt okoznak a kincstárnak! (VE 268)

(68c) Nahát, uraim, kíméljék a bútort! Kincstári vagyon! (SA 221)

A fenti példa Gogol *Revizor* című komédiájából ismert aforizma, amely olyan szituációban használatos, amikor jelentéktelen dolgot nagyítanak fel, vagyis „bolhából elefántot csinálnak”. Dosztojevszkij tudatosan használja ezt a formulát, utalva Gogolra, Porfirij szájába adja ezt az ironikus, gúnyos megjegyzést, abban a szituációban, amikor Razumihin és Raszkolnyikov látogatást tesznek nála.

5.4 Vallási kifejezések

Ahogy már fentebb említettük, bármennyire részletes és mindmáig helytálló is a Vlahov-Florin bolgár nyelvészpáros féle reália felosztás, a vallási kifejezések, egyházi rituálék leírása hiányzik belőle, akárcsak a történelmi reáliák ide sorolása, holott ezen kifejezések is igen erős kulturális kötöttséggel rendelkeznek, kulturálisan erősen telítettek.

Dosztojevszkij hitének alapja az ortodox egyházhoz való kötődés, a hagyományaihoz való ragaszkodás, a benne való szilárd meggyőződése egész életét végigkíséri, már gyermekkorában is nagy hatással volt rá a Biblia és a pravoszláv egyházi szertartások. A „Könyvek könyve” a Péter-Pál erődben való fogságától kezdve Szibérián át, élete végéig elkíséri. Regényeinek fő témája Isten léte, az ember Istenhez fűződő viszonyának vizsgálata, az erkölcsi felelősség kérdései (*Ördögök, A Karamazov testvérek, A félkegyelmű*).

A *Bűn és bűnhődés* alapkérdése is erkölcsi eredetű, vajon szabad-e bűnt elkövetni, mások sorsa felett rendelkezni. A regény tele van bibliai idézetekkel és utalásokkal, az egyházi szertartások leírásával, melyek közül néhányat említünk meg.

Raszkolnyikov Porfirijnál tett látogatása során szegezi neki a kérdés a nyomozó: „É-é-é-és Istenben hisz? É-é-é-és Lázár feltámadásában is hisz?” (VE 282)

„Valamilyen könyv hevert a komódon. Raszkolnyikov észrevette, akárhányszor csak föl-alá járva elhaladt mellette; most felemelte és megnézte. Az Újszövetség volt, orosz fordításban. Egy régi, bőrkötéses, agyonhasznált könyv.” (VE 351)

„(...) asztalkendőbe csomagolt fehér edényben mindig vittek magukkal édes rizskását, amelybe kereszt alakban mazsolát nyomkodtak. Szerette ezt a templomot, és benne a nagyobb részét keret nélküli ősrégi ikonokat, meg a reszkető fejű öreg pópát „(GB 62-63).

(69) Обои были исе те же, **в углу** на обоях резко обозначено было место, где стоял **киот с образами**. (OE 209)

(69a) A tapéta itt még a régi volt. A **szegletben** tisztán látszott a **szentképtartó** helye. (GB 230)

(69b) A tapéta még a régi volt a **sarokban** határozottan látszottak az **ikonszekrény** helyének körvonalai. (VE 187)

(69c) A tapéta itt még a régi volt, a **sarokban** élesen kiütközött rajta az **ikonszekrény** helye. (SA 157)

A pravoszláv egyházban az ikonok jellemzően fára készített vallási festmények voltak, a kolostorok és templomok mellett a vallásos otthonokban is őrizték őket a „piros/gyönyörű sarokban” (*Красный/красивый уголь*), úgy tartották, hogy ez a sarok az „ablak a mennyországra”. Ezek a festmények és szentképek nagy tiszteletnek és megbecsülésnek örvendtek, és nem a ház díszeként szolgáltak, hanem az imához volt rájuk szükség. Meghatározták azt is, hogy egy otthoni ikonosztáz-ban, otthoni oltáron (*домашний иконостаз*) milyen szentképek legyenek, és hogy hová kell őket helyezni. Jellemzően a ház keleti oldalán lévő sarkot jelölték ki, és a kötelező „minimum” szentkép a Szűz és Krisztus volt, emellett különböző szentek képeit is elhelyezték.

A fordításokról azt mondhatjuk, hogy a Görög-Beke páros általánosítást használt (69a) a *szentképtartó* megoldással, ami a kulturális többlettartalmat nem közvetíti.

Vári és Soproni az *ikonszokrény* (69b-69c) formulát alkalmazta, ami ugyan közelebb áll az eredetihez, viszont a magyar olvasó megfelelő háttérismeret nélkül nem tudja elhelyezni a saját tudatában, mire is szolgál az *ikonszokrény*. A mondatból a *sarok* lexémát is félkövérrel jelöltük, ami az orosz olvasó tudatában az eredeti (*Красный/красивый уголь*) jelentést hívja elő, ahol az ikonokat helyezik el.

(70) На снурке были два креста, кипарисный и медный, и, кроме того, **финифтяный образок** (...)(OE 97)

(70a) Két kereszt is lógott a zsinóron, egyik vörösréz, a másik ciprusfa meg **zománc szentkép** (...)(GB 106)

(70b) (...) egy ciprusfából meg egy rézből készült kereszt, valamint egy **zománcozott kis arckép** mellett lógott a madzagon. (VE 87)

(70c) Volt továbbá két kereszt, az egyik cédrusfából, a másik rézből, ezen kívül egy **zománcfestésű kis szentkép** (...) (SA 75)

Raszkolnyikov a gyilkosság után szemrevételezi mi is van az öregasszonynál, a bőr bugyelláris mellett a madzagon a két kereszt mellett egy zománcos kis szentkép lógott.

A fordításokban a behelyettesítés módszere látható, vagyis az első szótári egyenértékes a 1. *финифть-(tűz)zománc, email* (OMSz:688) használatával ültette át mindhárom fordító a forrásnyelvi reáliát. Az *образок* lexéma az *образ* (*szentkép*) főnév kicsinyítő képzős formája,

ami utal a szentkép méretére, a célnyelvi olvasónak ezt a jelzős szerkezet közvetíti (*kis szentkép/arckép*), a magyar nyelvben inkább a *medál* főnév használatos ebben az értelemben.

(71) (...) сам он еще недавно целых два года в деревне у некоего **старца** под духовным началом был (OE 554)

(71a) (...) ő maga nemrégén, a falujában, két álló évig egy **öreg, szent ember** vezetése alatt élt (GB 607)

(71b) (...) ő maga pedig két teljes éven át élt nemrégiben egy faluban egy bizonyos **sztarec** vallásos-lelki –szellemi irányítása alatt (VE 496)

(71c) (...) ő maga nem is olyan rég, két teljes éven át falun egy **sztarec** lelki vezetési alatt állt (SA 399)

Ebben a példában a Görög-Beke páros ismét általánosítást alkalmaz az *öreg, szent ember* formulával (GB 607), idegenítéssel ezúttal Vári és Soproni él, közvetlen átvételt alkalmaznak transzkripció útján a *sztarec*¹⁰ formával (VE 496, SA 399).

(72) (...) а если не удастся, по краткости срока, то тотчас же после **госпожинок**. (OE 48)

(72a) (...) de ha ez mégsem sikerülne, úgy mindjárt **Nagyboldogasszony** után. (GB 52)

(72b) (...) ha pedig az idő rövidsége miatt ez nem sikerül, akkor a **Nagyboldogasszony** ünnepét megelőző böjt után. (VE 45)

(72c) (...) ha pedig erre az idő rövidsége miatt nincs mód, akkor **Nagyboldogasszony** után (...) (SA 38)

A katolikus egyház egyik főünnepét Nagyboldogasszony (Boldogságos Szűzmária, Nagyasszony) napját behelyettesítéssel feleltette meg mindhárom fordító, vagyis a célnyelven is létező egyházi esemény nevét használta. Az orosz *госпожинки* a hétköznapi megnevezése a Szent Szűz elszenderülését megelőző böjtnak (*Успенский пост*). Ez a konnotáció a magyar

¹⁰sztarec (az or. *sztarij*, 'öreg' szóból): idősebb, példás életű, tekintélyes szerzetes az orosz ortodox egyházban <http://lexikon.katolikus.hu/S/sztarec.html> Hozzáférés: 2023. február 16.

olvasó tudatában természetesen nem jelenik meg, mint ahogy a katolikus egyházban a Nagyboldogasszony ünnepét sem előzi meg böjti időszak.

5.5 Reália-frazeologizmusok fordítása

A terminológiai sokféleség a frazeologizmusokra nézve is szembetűnő, akárcsak a reáliák esetében. Az igen gazdag frazeológiai szakirodalomra itt nem térek ki, viszont szemléltetésképpen néhány terminust megemlítek, ilyenek a frazéma, frazeológiai egység, idióma, idiomatikus kifejezés stb. (vö. Bárdosi 2013).

A frazeologizmusok jelentéstani elhatárolásánál gyakran említik az idiomatikuság kritériumát, ami azt jelenti, hogy a frazeologizmus, mint önálló nyelvi egység jelentése nem vezethető le az egyes alkotóelemek jelentéséből.

Frazeologizmus alatt kötött, szemantikailag és lexikailag is rögzült, minimum két szóból álló állandósult szókapcsolatot értek. Meghatározó még a formai és jelentésbeli összeforrottságuk. Mivel tág reáliaértelmezést követek dolgozatomban, az így ide sorolom a szólásokat, közmondásokat, irodalmi utalásokat is.

A frazeologizmusok helye a reáliákon belül vita tárgyát képezi. Heltai (2007:648) a szólásokat és az idiomatikus kifejezéseket nem sorolja a szűkebb értelemben vett reáliák közé, mivel referenciális jelentésük megadható szinonimával, más nyelvi elemmel. Például a *Бом тебе бабушка и Юрьев день* ('nesze neked nagyanyám Szent György napja') megfeleltethető a magyarban olyan kifejezéssel, amelyben nincs utalás Szent György napjára. A szólásokhoz kapcsolódó érzelmi-asszociatív jelentések gyakran elhomályosultak, ezek a kifejezések nem reáliák, hanem reáliákra utaló kifejezések.

Későbbi írásában (Heltai 2013:37) viszont megjegyzi, hogy a frazeologizmusok jelentős részénél találhatunk kultúraspecifikus vonásokat, a frazeologizmusok egy része lexéma értékű és amennyiben kultúraspecifikusak, besorolhatók a reálialexémák kategóriájába.

Drahota-Szabó az ekvivalencia szintek figyelembevételével különít el kultúraspecifikus és nem kultúraspecifikus frazeologizmusokat, ezek közül *reália-frazeologizmus*ként azokat tartja számon, amelyek kulturálisan kötöttek, szűkebb értelemben vett reáliát tartalmaznak. Ide sorolja azokat az elemeket is, amelyek ugyan nem tartalmaznak szűkebb értelemben vett reáliát, viszont kultúraspecifikus háttérrel rendelkeznek, az adott kultúra történelméből,

szokásrendszeréből eredeztethetőek (*köti az ebet a karóhoz, nem enged a negyvennyolcból stb.*).

Nem kultúraspecifikus frazeologizmusok közé azokat sorolja, melyeknek van teljesen azonos, vagy megközelítőleg azonos ekvivalensük a célnyelvben (*kiönti a szívét, fennhordja az orrát stb.*) Az egy közös forrásból eredeztethető frazeologizmusokat szintén nem sorolja a reália frazeologizmusok közé (pl. Bibliai frazeologizmusok), ahogy azokat sem, amelyek esetében az idiomatikus jelentés alapját képező képi háttér azonos (*kézenfekvő-auf der Hand liegen, négy szemközt-unter vier Augen*).

Vannak azonban olyan reália-frazeologizmusok is, amelyeknek nincs sem funkcionális, sem pedig állandó lexikális ekvivalensük a célnyelvben (*Dögöljön meg a szomszéd lova is, Nem erőszak a disznótor*)(Drahota-Szabó 2013: 10-15).

Klaudy szerint a fordítói kreativitás leginkább a frazeologizmusok fordításánál olvasható le, tulajdonképpen nem is fordításról, hanem megfeleltetésről van szó. A frazeologizmusok fordítására alkalmazott műveletek közül a *behelyettesítést*, a *teljes átalakítást*, az *általánosítást* és a *kompenzációt* említi (Klaudy-Kovács 2016: 120).

Cs. Jónás Erzsébet Solohov *Csendes Don* című regényének fordításában vizsgálja a frazeologizmusok megfeleltetését. Makai Imre két műveletet alkalmaz, ezek közül az egyik az *ekvivalencia*, ami nem más, mint helyettesítés (*человек с чудинкой- bogaras a fickó*).

A másik módoszat az adaptáció, amely során a fordító a szöveget a célnyelven funkcionálisan elfogadhatóvá teszi, vagyis a frazeologizmust célnyelvi szociolektussal felelteti meg. A doni kozák dialektust a Hajdúságban használatos nyelvjárás jegyeivel adta vissza (*ушо как-нибудь цокнемся- tengelyt akasztunk még mink valahogy*)(Cs. Jónás 2009: 176-180).

Véleményem szerint a kultúraspecifikus frazeologizmusok a reália-frazeologizmusok csoportjába sorolhatóak, ugyanis a frazeologizmusok a kulturális emlékezet részei, ennél fogva kulturálisan erősen telítettek, a szövegben való használatuk és egy adott nemzet képessége azok értelmezésére,- egyfajta kulturális összetartozást fejez ki. A regényben számos helyen fordulnak elő, a fordításukra alkalmazott fordítói lelemények sokszínűek.

(74) (...) лежа по целым суткам в углу и думая ...**o царе Горохе**. (OE 4)

(74a) (...) csak heverek az odúmban és elmélkedem... **sok semmiről**. (GB 6)

(74b) (...) egész nap az odúmban fekszem és töprengek... **képzelvek**. (VE 8)

(74c) (...) naphosszat csak heverek a zugomban és csak gondolkodom... Miről?

Ködképekről. (SA 5)

A *царь Гопох* kifejezés eredete az orosz folklórban gyökerezik, a frazeologizmus eredetének többféle értelmezése is van, jelentése ' в стародавние времена, давным-давно' vagyis *régen, réges-régen*. A *Гопох* elnevezés egy orosz népmese butuska cár-figurájából ered, aki nem tudott kormányozni.

Magyar szótári egyenértékesként 'hajdanában, tkp. *Borsó cár idejében*' (OMSz:90) jelenik meg, amelyet egyik fordító sem alkalmazott, mivel a kontextusban a hangsúly nem az időbeliségen van, hanem inkább arról van szó, hogy Raszkolnyikov a kettős gyilkosság előtti napokban *értelmetlenül* képzeleg. Ezt a jelentést foglalja magában az orosz eredeti változat szemantikai tartalma is (' что что-то происходило так давно, что это уже никто и не помнит, и вообще доподлинно не известно, было ли это правдой или нет.').

Mindhárom magyar fordításban a teljes átalakítás módszerével feleltették meg a reália-frazeologizmust (*sok semmiről* (74a), *képzelgek* (74b), *Ködképekről* (74c)).

(75) (...) он «**без задних ног**» еще с вчерашнего утра (OE 465)

(75a) (...) még **nem heverte ki** a tegnapelőtti italozást (GB 509)

(75b) (...) már előző reggel óta „**alig állt a lábán**” (VE 414)

(75c) (...) tegnap délelőtt óta „**ki van ütve**” (SA 337)

A *без задних ног* frazeologizmus képe az állatvilágból ered, a lovak a mezőgazdasági munkát követően a fáradtságtól a hátsó lábukról lerogyva pihennek meg, olykor mozdulni sem tudnak (1. в полном изнеможении, совсем без сил, крайне устав, 2. в состоянии опьянения, особенно сильного')¹¹. Konnotatív jelentésében a fáradtság mellett az alkoholos befolyásoltság, a részegség is helyet kap, erősen ittas állapot miatt tehetetlen valaki.

A fordításokban a Görög-Beke páros az általánosítást alkalmazza a *nem heverte ki* formulával, amit elsősorban nem az alkoholos befolyásoltság (többnyire inkább betegség) kapcsán használatos. Vári ekvivalens frazeologizmussal feleltette meg („*alig állt a lábán*”).

¹¹https://ru.wiktionary.org/wiki/%D0%B1%D0%B5%D0%B7_%D0%B7%D0%B0%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D1%85_%D0%BD%D0%BE%D0%B3 Hozzáférés: 2022. július 3.

Az ittas ember konceptualizációja többféle lehet a magyar frazeológiában, elsősorban valamilyen testrész vagy szerv az összehasonlítás alapja (*tele a feje, felönt a garatra*), vagy cselekvésbeli sajátosságok (*alig áll a lábán, dadog, hebeg-habog*). Soproni a „*ki van ütve*” variánssal feleltette meg, ami szintén a ekvivalens frazeologizmusnak minősül.

(76) **Вода камень точит** (OE 637)

(76a) A vízcsepp kivájja a követ. (GB 696)

(76b) A víz is átalakítja a követ. (VE 568)

(76c) A víz követ morzsol. (SA 460)

A fenti példában mindhárom fordító a behelyettesítést alkalmazta, vagyis a szótári egyenértékesekek segítségével feleltette meg a közmondást, noha a magyarban is létező ekvivalensnek tekinthető közmondás is szóba jöhetett volna (*Lassú víz, partot mos*), hiszen a szemantikai jelentés a forrásnyelvi közmondásával szinte azonos (‘szívós, kitartó munkával elérhetjük célunkat’).

(77) **Век живи, век учись.** (OE 231)

(77a) Hiába, holtig tanul az ember. (GB 255)

(77b) Holtig tanul az ember. (VE 206)

(77c) Holtig tanul a jó pap is. (SA 172)

Ebben a példában viszont a magyarban is létező ekvivalens közmondással feleltette meg mindhárom fordító a forrásnyelvi közmondást, melynek jelentése ‘holtáig tanul az ember, mindig tapasztal valami újat’. A reália-frazeologizmusok megfeleltetésére a leggyakrabban alkalmazott fordítói műveletnek a behelyettesítés és a teljes átalakítás bizonyult.

6. Összegzés

6.1. A kutatás eredményei

A disszertációban az alábbi kérdésekre kerestem a választ:

1. Milyen fordítói megoldások segítségével ültetik át a reáliákat és a kulturális tartalmat a fordítók az egyes célnyelvi szövegvariánsokban?
2. Lehet-e a fordítói megoldások alapján egyfajta általános tendenciát, stratégiát meghatározni?
3. Mennyiben segítettek elő a fordítások a kultúraközvetítést?
4. Mit tekintünk specifikus kulturális tartalomnak?

A disszertáció célkitűzései között szerepelt a célnyelvi fordítások komparatív analízise során a fordítói döntések és megoldások feltérképezése, annak bemutatása, hogy az egyes fordítók milyen fordítói eszközök segítségével közvetítették a XIX. századi orosz kultúra egyes aspektusait. A kutatás magját a forrásregény reáliáinak és specifikus kulturális tartalommal bíró nyelvi egységeinek magyar fordításai adták, melyeket abból a szempontból vizsgáltunk, hogy az egyes fordítók milyen fordítói megoldásokat alkalmaztak, azokkal mennyire segítettek elő a regény üzenetének közvetítését, a kultúraközvetítést.

1. Az irodalmi művek fordítása során a szavak „többrétegűsége” különösen kidomborodik, jó példa erre az, hogy akár a látszólag egyszerű szavaknak is lehet kulturális többletjelentése, ha olyan kontextusba ágyazódik, ami azt aktiválja. Többek között ezeknek a rétegeknek a feltárására és elkülönítésére szükséges a fordítói háttértudás, az a fordítói kompetencia, ami tkp. meghatározza az egyes fordítói stratégiák megválasztását. Ezek a stratégiák rendszerint két irányvonalat követnek, az egyikben arra törekszik a fordító, hogy minél több idegenséget megőrizzen és átmentsen a célnyelvi szövegbe, vagyis idegenítő, a másik a honosító jelleget hangsúlyozza, vagyis a saját kultúrához illeszti a szöveget, eltüntetve annak idegenségét.

Heltai (2008:62) úgy fogalmaz, hogy a fordítók általában olyan megoldásokat választanak a reáliák fordításánál, amely optimális hasonlóságot biztosít, azaz megfelelő kontextuális hatást nyújt, ésszerű feldolgozási erőfeszítés mellett. Ez egybecseng a Gutt (1991) féle

relevanciaelmélet alapjaival. Az idegenítő fordítói stratégia mellett a feldolgozási erőfeszítés nő, viszont a plusz információ, amit az idegenítő fordítás ad, ezt ellensúlyozza. A honosító stratégia ezzel szemben a könnyebb feldolgozást segíti elő.

Munkánkban az interkulturális fordítás alapelveit hangsúlyoztuk, vagyis a minél több eredeti kulturális információ átültetését és megismertetését a célnyelvi kultúra és olvasóközönség tagjai számára, ezért Heltai álláspontjával nem értettük maradéktalanul egyet.

A szakirodalom áttekintését és a példaanyag (184 nyelvi elem 3 fordítása, vagyis 552 elem) vizsgálatát követően azt állapíthatjuk meg, hogy eltérő arányban ugyan, de a fordítók mind a honosító, mind az idegenítő stratégiát alkalmazták. Az alábbi táblázatban a tematikus csoportokra nézve mutatom be az átváltási műveletek megoszlását reáliatípusonként a 3 célnyelvi szövegben:

Tematikus csoport/Fordító megoldás	Földrajzi reáliák	Tulajdonnevek (becenevek, megszólítások)	Mindennapi élet reáliái	Társadalmi-politikai reáliák	Művészet és kultúra	Vallási kifejezések	Reália-frazeologizmusok
közvetlen átvétel	29	61	17	2	13	5	-
általánosítás	6	-	43	9	-	1	8
adaptáció	-	2	-	-	-	-	-
teljes átalakítás	-	9	14	-	-	-	35
kihagyás	1	2	1	-	4	-	-
behelyettesítés	-	25	57	41	22	45	41
körülírás	-	-	15	14	9	6	15
Összesen (552):	36	99	147	66	48	57	99

2. sz. táblázat: az egyes tematikus csoportok elemeinek fordítási megoldásai

A 2. sz. táblázat adatai szerint a földrajzi nevek fordítására alkalmazott leggyakoribb műveletnek a *közvetlen átvétel* mutatkozott, a köznapi élet, vallási kifejezések, társadalmi-politikai reáliák, reália-frazeologizmusok esetében a *behelyettesítés* mutatta a nagyobb arányt. *Körülírást* alkalmaztak a mindennapi élet, a művészet és kultúra reáliáinak átültetésére, emellett kis számban a vallási kifejezések megfeleltetésére is.

Az *általánosítás* műveletét a mindennapi élet reáliáinak fordítására alkalmazták a leggyakrabban, emellett a *kihagyás* művelete elenyésző számban fordul elő, ami azt jelenti, hogy valamilyen mértékben az esetek többségében megfeleltették a fordítók a reáliákat.

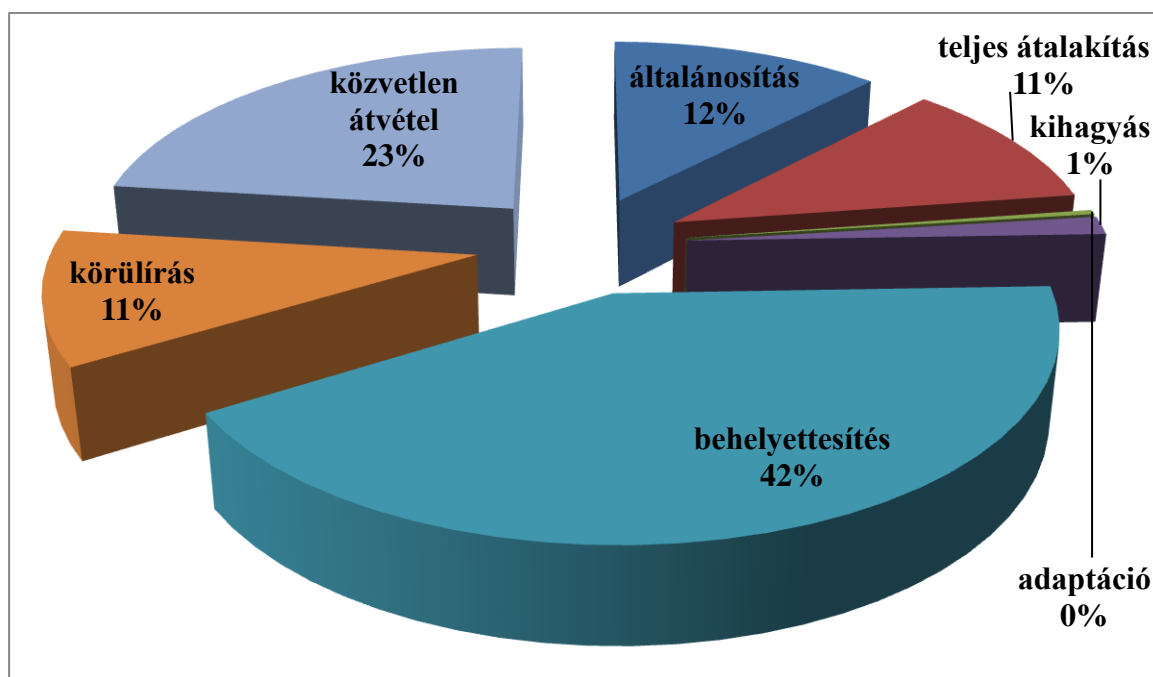
Reáliák típusa	Honosító			Idegenítő		
	GB	VE	SA	GB	VE	SA
Földrajzi reáliák	1	2	4	11	10	8
Tulajdonnevek (becenevek, megszólítások)	12	14	12	20	20	21
Mindennapi élet reáliái	46	39	45	4	10	3
Társadalmi-politikai reáliák	22	22	20	-	1	1
Művészet és kultúra	13	9	13	5	5	3
Vallási kifejezések	18	17	17	1	2	2
Reália- frazeologizmusok	33	31	35	-	-	-
Összesen (552):	145	134	146	41	48	38

3. sz. táblázat: a fordítói megoldások megoszlása fordítók szerint

A táblázat alapján megállapíthatjuk, hogy a fordítók mindhárom célnyelvi szövegre nézve inkább a *honosító jellegű* fordítói megoldásokat alkalmazták nagyobb számban. A fordítók közül Görög-Beke páros és Soproni közel azonos arányban (145, 146) használtak honosító megoldásokat, míg Vári Erzsébetnél nagyobb számot mutatott az *idegenítő megoldások* (48) alkalmazása. A következő táblázatban összesítve láthatóak a fordítók által alkalmazott műveletek.

Honosító művelet		Idegenítő művelet	
általánosítás	67	közvetlen átvétel	127
teljes átalakítás	58	+ kommentár, lábjegyzet alkalmazása (közvetlen átvétel mellett)	
adaptáció	2		
kihagyás	8		
behelyettesítés	231		
körülírás	59		
Honosító megoldás összesen:	425	Idegenítő megoldás összesen:	127
Összesen:			552

4. sz. táblázat: a fordítói megoldások számszerű megoszlása

1. ábra. Fordítói megoldások számszerű megoszlása

Az elemzést követően az látszik, hogy a fordítók az idegenítő stratégia jegyében legtöbbször a *közvetlen átvételt* alkalmazták, ami transzkripció útján valósult meg, továbbá *lábjegyzet, kiegészítő kommentár* mellérendelésének segítségével feleltették meg a kulturális tartalmat közvetítő nyelvi elemeket. A honosító stratégiára jellemző műveletek közül

legnagyobb arányban a *behelyettesítés* (42%), ezt követően az *általánosítás* (12%) és a *körülírás* (11%) fordult elő. A reáliákat valamilyen módon az esetek többségében megfeleltették a fordítók, így a *kihagyást* (1%) elenyésző számban alkalmazták. Az idegenítő eljárásra nézve a *közvetlen átvétel* (23%) mutatta a legnagyobb arányt. *Adaptációt* a táblázat szerint 2 esetben alkalmaztak a fordítók, ez a valóságban azonban egy nagyobb hányadát teszi ki a műveleteknek, ugyanis tágabb értelemben ide sorolható a *teljes átalakítás*¹² is, a jelentések átértelmezése, vagyis minden olyan művelet, ami a célnyelvi olvasó szövegértelmezését könnyebbé teszi.

Az idegenítő műveleteket a földrajzi nevek, az öltözetek és a személynevek fordításánál láthattunk a leggyakrabban, míg a honosító műveletek az ételek, mértékegységek, történelmi-politikai reáliák fordítására jellemző inkább.

2. Kutatói előfeltevéseink között szerepelt, hogy a fordítók inkább alkalmazzák a honosító fordítói stratégiákat, mintegy kézen fogva vezetik olvasóikat, ezzel szemben az idegenítő stratégiák alkalmazása kevesebb alkalommal fordul elő, mintegy „kerülendő” stratégiaként van jelen, szembehelyezkedve az interkulturális fordítás alapvetéseinek, ami a minél több eredeti áttemelését hangsúlyozza.

Ezt a gondolatmenetet támasztja alá Klaudy aszimmetria hipotézise is, miszerint a fordítók, ha van rá lehetőségük, előnyben részesítik az explicitációval járó műveleteket az implicitációval járó műveletekkel szemben. Később ezt a hipotézist kiterjesztette a kulturális aszimmetriára is, ennek során azt a megfigyelést tette, hogy inkább a honosítás jellemzi a fordító műveleteket, vagyis a fordítók, ha tehetik, nem terhelik feleslegesen a célnyelvi olvasó befogadói kapacitását, kulturális szinten a honosító fordítás van túlsúlyban az idegenítő fordítással szemben (Klaudy 2015:77).

Az elemzésem végén bizonyítást nyert a fenti előfeltevés, ugyanis a fordítók javarészt honosító megoldásokat (*behelyettesítés, általánosítás, körülírás, adaptáció*) alkalmaztak a reáliák átültetésére, ezzel viszont a kulturális üzenet javarészt elveszett, mivel a kulturális idegenszerűséget, az idegen színezetet mintegy „lecserélték” a saját kultúránkra jellemző szavakra, ezzel pont az veszett ki a fordításokból, amit bemutatni kívántunk volna. Abban az esetben ugyanis nem beszélhetünk kulturális közvetítésről, ha a magyar nyelvi úzusnak

¹² Klaudy a *teljes átalakítást* az *adaptáció* szinonimájaként használja

megfelelő variánsokkal helyettesítjük be a kulturális többletjelentéssel bíró forrásnyelvi elemeket.

Szabó Endre fordítását a dolgozatban nem elemeztem, ez a fordítás az akkori normáknak megfelelően honosító jellegű, ami leginkább a nevek fordításában mutatkozik meg (*Dosztojevszkij Mihajloviics Tódor, Marmeladova Szemjonovna Zsófia* stb.).

A fordítók közül Vári Erzsébet az, aki a leginkább törekedett az idegen színezet és kulturális üzenet átültetésére, nála a honosító megoldások mellett jóval több esetben látunk idegenítő fordítói megoldásokat is (közvetlen átvétel transzkripció útján, kommentár, lábjegyzet stb.).

Soproni András és a Görög-Beke fordító páros inkább a honosító jellegű megoldásokat részesítette előnyben, náluk a leggyakrabban az *általánosítás*, a *teljes átalakítás*, a *kihagyás* és a *behelyettesítés* figyelhető meg, ők figyelembe vették az olvasók befogadói kapacitását, egy könnyedebb, viszonylag gördülékenyen olvasható szöveget hoztak létre.

A három fordító közül a fordítói utószó kizárólag Vári Erzsébetnél szerepel, amiben szubjektív benyomásait írja le a műről, Dosztojevszkijről, az egész fordítói munkájáról, a korábbi fordításokról. Az interkulturális fordítói nézőpont szerint ez a megoldás egyfajta metanyelvi művelet, amellyel az olvasó elé próbálja tárni a szöveg nyelvi mélységeit, információs többletet nyújt, szándékolva ezzel a minél több kulturális információ átvitelét és megosztását. Soproni András a szöveg előtti kommentárban osztja meg a regény befogadásához szükséges és minimális kulturális alapinformációkat, leírja a mű rövid cselekményét, utal erkölcsi-pszichológiai mélységeire. A Görög-Beke fordító páros ezzel szemben nem alkalmazott sem szöveg előtti, sem szöveg utáni kommentárt.

3. Napjainkban leginkább ható műfordítói elv a domesztikáló, vagyis a naturalizáló fordításokat tekinti célravezetőnek, a célnyelvi befogadó elvárásainak igyekeznek megfelelni, ezzel viszont sokat veszíthet az eredeti szöveg a poétikai üzenetéből, „nem biztos, hogy az célravezető, ha nem készítjük az olvasó-befogadókat a régebbi korok nyelvének, stílusának, gondolatvilágának megismerésére.” (Lőrincz 2007b:24)

A műfordítás és az eredeti mű egymásnak való megfeleléséről megannyi kutatói vélemény olvashatunk, véleményem szerint a mértékadó az, amely az mellett áll ki, hogy a műfordítás akkor adekvát az eredetivel, ha annak idegenségét is megőrzi, valamilyen módon próbálja azt átmenteni és beilleszteni a célnyelvi irodalmi kánonba. A különböző fordítók különbözőképpen közelítik meg a célnyelvi szöveg értelmezhetőségét, ebben közrejátszik saját világlátásuk, fordítói meggyőződésük, úgymond „krédójuk” is, szubjektív belső világuk,

sőt pillanatnyi lelkiállapotuk is. Erre az értelmezésre rétegződik még rá a célnyelvi olvasó újraértelmezése is, aki mintegy társszerzőként van jelen a folyamatban. Ezért is különösen hangsúlyos az, hogy a fordítói értelmezés a lehető legközelebb essen a szerzői szándékhoz, és ne a saját kulturális nézőpontját „húzza rá” a forrásszöveg kulturális elemeire.

A kutatás eredményeit összegezve úgy gondolom, hogy a kulturális közvetítésre az idegenítő jellegű fordítói megoldások *inkább alkalmasak*, mint a honosító jellegűek, ez utóbbiak ugyan megkönnyítik az olvasói befogadást, de a reáliák funkciója és szerepe elvész, a kulturális információ egyéb vetületei sem kerülnek át a célnyelvbe ezzel a fajta megoldással.

Az interkulturális fordítás alapelve a mind több idegen elem átültetése a célnyelvi olvasó tudásának gyarapítása. Erre nézve azt állapítottuk meg, hogy nem is az a kérdés, hogy mit kell megőrizni, hanem az, hogy *mit kell közölni* olvasóval. Alaphelyzetben jóval többet, mint a forrásnyelvi olvasóval, rendszerint olyan ki nem mondott háttérismereteket, amelyek le nem írva *ott vannak* a szövegben. Az interkulturális fordításban a minimumra zsugorodik az az információ, amelyet a fordító úgymond elhagyhat, „feláldozhat” anélkül, hogy a forrásnyelvi szöveg értelmét megváltoztatná. A célkultúrából hiányzó, kölcsönzött szavakba a fordító és az átvevő nyelvközösség „látja bele” az idegenszerűséget az idegen (furcsa) íráskép, jelentés, esetleg, ha látható, a jeltárgy alapján. Eredetileg nincs benne idegenszerűség, nem beszélhetünk tehát „idegenség és kulturális színezet megőrzéséről” sem.

A kutatók általában úgy vélekednek, hogy a reáliák forrásnyelvi eredetijének eleve van idegenszerűsége, kulturális színezete, ami „*el tud veszni*”, amit „*meg kell, meg lehet, vagy éppen nem lehet megőrizni*”, a fordítónak „*vissza kell adnia*” a nemzeti színezetet. Pontosabbak vagyunk azonban, ha nem a nemzeti kolorit visszaadásáról, hanem inkább az idegenség és kulturális színezet *megteremtéséről* beszélünk, ezt neveztem munkámban *kolorit teremtésnek*. A fordító döntéseit az eredeti szöveg szemantikai tartalma és az olvasó ismeretkészlete kell, hogy befolyásolja, lévén az olvasó teljes mértékben „ki van szolgáltatva” a fordítói döntéseknek.

A fordítónak mindemellett figyelembe kell vennie azt az olvasóréteget, akinek a regényt szánja, viszont a fordítást befolyásolja saját kultúrája is, saját világlátása, meggyőződése, melyek mentén a forrásnyelvi regény üzenete módosulhat és módosul is. A fordítói stratégiák megválasztására ugyanakkor a könyvpiaci stratégiák és követelmények is rányomják a bélyegüket. Meg kell jegyezni azt is, hogy mindezek mellett a jelenkor globalizált olvasója igényli a *mind több egzotikus, idegen elem megismerését*.

4. A disszertáció elején a dolgozatban használt kifejezések definiálásánál kitértem arra, hogy milyen értelemben használom a specifikus kulturális tartalom fogalmát.

Eszerint a „kulturális tartalom” és a „kultúraspecifikus tartalom”/”kultúrspecifikus tartalom”/”specifikus kulturális tartalom” egymás szinonimáiként értelmezem, a „tartalom” pedig egy tágabb gyűjtőfogalom az egybevetett kultúrák specifikus részelemei, átfogó jelenség, tendencia folyamat értelemben, ami nem kizárólag a szövegek lexikai szintjét jelenti, azon túlmutat.

Ugyanitt utalást tettem arra is, hogy a disszertáció végén, a fordítói megoldások elemzését és az eredmények értékelését követően kísérletet teszek a specifikus kulturális tartalom árnyaltabb megfogalmazására.

Erre nézve Heltai (2013:38) megfogalmazását tekintetem mérvadónak, miszerint specifikus kulturális tartalmat azok a nyelvi elemek hordoznak, amelyeket egy adott nyelvet vagy nyelvváltozatot beszélő népcsoport anyagi és szellemi kultúrája határoz meg, amelynek milyensége az adott kultúrához köthető, azzal magyarázható. Kultúraspecifikus lehet a referenciális jelentése, a hozzájuk kapcsolódó konnotáció, a nyelvi elemek használati módja.

Az elemzést követően a megfogalmazás árnyalása abban nyilvánul meg, hogy véleményem szerint a specifikus kulturális tartalom magában foglalja a regényben megbúvó olyan tartalmakat is, amelyek a társadalmi ellentétek, világlátások, eszmék (szlavofil-zapadnyik ellentét), egyfajta ideológia elemeit közvetítik. Ebből a megvilágításból viszont reáliának tekintendő az ilyen értelemben kitágított kulturális horizont minden eleme, annak nyelvi és nem nyelvi megnyilvánulásával együtt.

A vizsgálat eredményei, az elemzés során levont következtetések és megállapítások hasznosnak bizonyulhatnak mind a kezdő, mind a gyakorlott fordítók számára, a fordítóképzésben fel lehet hívni a figyelmet a reáliák fordítására alkalmazott műveletek sokféleségére. Jelen munka hasznosnak bizonyulhat a kulturális kompetencia fejlesztésére is, orosz-magyar nyelvpár vonatkozásában.

Irodalom

- Albert Sándor (2012): Az Anna Karenina magyar fordításairól. *Fordítástudomány*. 14. évf. 2. szám. 80-92.
- Albert Sándor (2003): *Fordítás és filozófia*. Budapest. Tinta Könyvkiadó.
- Bakos Ferenc (1991): Az idegen szavak egy sajátos csoportja: a xenizmus. *Magyar Nyelv* 85. 3. 306-312.
- Bakos Ferenc (1979): *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Barhudarov- Бархударов Л.С.(1975): *Язык и перевод*. Москва: «Международные отношения».
- Benő Attila (2003): Szókölcsönzés és nyelvi kategorizáció. *Modern Filológiai Közlemények*. Miskolci Egyetemi Könyvtár. Levéltár. Múzeum. 5. évf. 1. szám. 25-38.
- Burján Mónika (2010): *Fordítástechnikák*. „Mindent fordítunk és mindenki fordít” – A nyelvi közvetítő tevékenység jelentősége a soknyelvű Európai Unióban. TÁMOP előadás. 2010. február 5.
- Catford J. C . (1965): *A Linguistic Theory of Translation*. Oxford University Press. London.
- Chesterman, A (1997): *Memes of Translation*. The spread of ideas in translation theory. Benjamins, Amsterdam.
- Crystal David (2008): *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Sixth Edition. Blackwell Publishing.
- Crystal David (1998): *A nyelv enciklopédiája*. Osiris. Budapest.
- Cs. Jónás Erzsébet (2009): A frazeologizmusok fordításstiliztikája Mihail Solohov Csendes Don című regényének magyar szövegváltozatában Az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei (Új sorozat 36. köt.) *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Linguistica Hungarica*.174-183. ISSN 1785-6906
- Cs. Jónás Erzsébet (2004): Az „olvasó ember” mint metaszöveg a Zsivágó doktor magyar fordításában. *Fordítástudomány* 6. évf. 1. szám 42-53.
- Dobos Csilla (2013): A nyelven belüli fordítás különböző típusai. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények*. Miskolc. 8. évf. 2. szám. 61-75.
- Drahota-Szabó Erzsébet (2014): A fordítás, mint interkulturális kommunikáció. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények*. Miskolc, IX. évf. 2. szám. 81-103.
- Drahota-Szabó Erzsébet (2013): A reáliák, mint intertextuális elemek a kulturális szövegtérben. *Fordítástudomány* 15. évf. 2. szám 5-28.

- Dukkon Ágnes (2009): Fjodor Mihajloviics Dosztojevszkij. In: *Szvák Gyula (eds.): A tizenkét legnagyobb orosz. Russica Pannonicana.* 137-155.
- Even-Zohar, I. (1995): A többrendszerűség elmélete. *Irodalomtudományi Szemle.* Helikon 1995. 4. évf. 435-467.
- Farkas Tamás (2007): A tulajdonnevek fordíthatóságáról és napjaink fordítási hibáiról közszők és tulajdonnevek példáján. *Névtani Értesítő* 29. 167-88
- Fjodorov-Федоров А.В. (1968): *Основы общей теории перевода.* Москва. Высшая школа.
- Fjodorov- Федоров А.В. (1953): *Введение в теорию перевода.* Москва.
- Forgács Erzsébet (2002): A reáliák fordítási nehézségeiről szépirodalmi szövegekben. *Fordítástudomány* 4. évf. 2. szám 63-82.
- Forgács Erzsébet (2004): Reáliák és fordításuk Garaczi László műveiben. *Fordítástudomány* 6. évf. 2. szám 38-56.
- Friedrich Schleiermacher (1813): A fordítás különféle módszereiről. (Über die verschiedenen Methoden des Übersetzens) ford. Dömötör Edit. In: *Kettő megvilágítás: Fordításeleméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig.* szerk. Józán Ildikó, Jeney Éva, Hajdu Péter. Budapest. Balassi. 2007. 119-149
- Füst Milán (1921): Szabó Endre fordításairól. *Nyugat* 6. (<https://epa.oszk.hu/00000/00022/00289/08802.htm> (letöltve: 2022.02.02.))
- Galina Babkova (2010): Bevezetés Oroszország történetébe: Forrásismeret és terminológia. *Russzisztika Ma. Jegyzetek.* Russica Pannonicana.
- Gedeon Sarolta (2011): Dosztojevszkij magyarországi recepciótörténete 1945-1958 között. *Filológia.hu* 2011/3-4 135-150.
- György Lajos (1946): A magyar és az orosz irodalom kapcsolatai. *Erdélyi Tudományos Füzetek, Erdélyi Múzeum- Egyesület Kiadása.* Kolozsvár.
- Hajnády Zoltán (2004): A Pétervár-mítosz az orosz irodalomban. *Modern Filológiai Közlemények.* 6. évf. 1. szám 62-73 Miskolci Egyetemi Könyvtár. Levéltár. Múzeum
- Hall E. T (1976): *Beyond Culture.* New York: Anchor Books/Doubleday.
- Hall E.T. (1966): *The Hidden Dimension.* New York: Anchor Books/Doubleday.
- Haynal Kornél (1982): *A sztyeppétől a tundráig. Bolyongások, találkozások.* Gondolat. Budapest.
- Heltai Pál (2020): Fordítási normák és fordítási eljárások magyar-angol szakfordításban. *Fordítástudomány.* 22. évf. 1 szám 27-45

- Heltai Pál (2018): Fordítás műveletek a magyar-angol szakfordításban. *Modern Nyelvoktatás*. Vol. 24. 2-3. szám. 2018.április-szeptember
- Heltai Pál (2014a): *Mitől fordítás a fordítás?* Válogatott fordítástudományi tanulmányok. Budapest. Eötvös József Könyvkiadó.
- Heltai Pál (2014b): Tulajdonnevek és megszólítások a Szent Péter esernyője fordításaiban. In: *Bartha-Kovács Katalin, Gécseg Zsuzsanna, Kovács Eszter, Nagy Ágoston, Ocsovai Dóra, Szász Géza (szerk) „Transfert nec mergitur” Albert Sándor tiszteletére 65. születésnapja alkalmából*. Szeged: JATE Press. 61-73.
- Heltai Pál (2013): Kultúraspecifikus kifejezések és reáliák. *Fordítástudomány* 15. évf. 1. szám 32-53
- Heltai Pál (2009): Fordítás, relevancia, feldolgozás. *Modern Nyelvoktatás*. 15. évf. 1-2. szám 13-28.
- Heltai Pál (2008): Kulturálisan kötött kifejezések visszafordítása az Under the Frog c. regényben. *Fordítástudomány*. 10. évf. 2. szám 61-75
- Heltai Pál (2007): Ekvivalencia és kulturálisan kötött kifejezések a fordításban. Heltai Pál (szerk.) *Nyelvi modernizáció. Szaknyelv, fordítás, terminológia*. A XVI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai. Gödöllő, 2006. április 10-12. Pécs-Gödöllő: MANYE- Szent István Egyetem. 3/2. 643-653.
- Heltai Pál (2005): Gondolatok a társasnyelvészet és a fordítástudomány viszonyáról. *Fordítástudomány*. 7. évf. 1. szám 50-59
- Hidasi Judit (2008): *Interkulturális kommunikáció*. 2. kiadás. Budapest. Scholar Könyvkiadó.
- Hofstede G (1991): *Culture and organizations: Software of the mind*. McGraw- Hill. London.
- Holló Dorottya (2008): *Értsünk szót! Kultúra, nyelvhasználat, nyelvtanítás*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Horváth Péter (2004): Közigazgatási reáliák a hiteles fordításban. *Fordítástudomány*. 6. évf. 2. szám. 30-37
- Ircsik Vilmos (2014): Bűnök és bűnhódések. Dosztojevszkij regényének magyar fordításairól. *Nagyvilág Világirodalmi folyóirat*. LIX. évf. 9. szám. 1025-1032
- Jakobson, R (1959): *On Linguistic Aspects of Translation*. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts.
- Jankovics Mária (2011): A tolmácsolás és a fordítás kialakulásáról. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények*. Miskolc. VI. évf., 1. szám 103-109.

- Jankovics Mária (2010): Gondolatok az interkulturális kommunikációról egy Krúdy-mű oroszra fordítása kapcsán. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények*. Miskolc. V. évf., 1. szám. 103-110
- Jankovics Mária (2009): A fordítói tevékenység és a fordításról való gondolkodás kezdetei Oroszországban. *Translatologia Pannonica I*. Pécs. 47-52
- Katan, D. (1999): *Translating Cultures. An Introduction for Translators, Interpreters and Mediators*. St. Jerome Publishing. Manchester
- Klaudy Kinga (2018a): Az átváltási műveletek rendszere. *Modern Nyelvoktatás*. 24. évf. 2-3. szám 5-16
- Klaudy Kinga (2018b): *Bevezetés a fordítás gyakorlatába*. Angol/német/orosz fordítástechnikai példatárral. Digitális kiadás az 1999 –ben megjelent Bevezetés a fordítás gyakorlatába (Scholastica) alapján. Akadémiai Kiadó. Budapest. (Letöltve: Budapest: Akadémiai Kiadó [10.1556/9789634541943](https://doi.org/10.1556/9789634541943) Letöltve: <https://mersz.hu/klaudy-bevezetes-a-forditas-gyakorlataba> (2022. 06. 25.))
- Klaudy Kinga, Kovács Marietta (2016): Frazeologizmusok a szótárban és a fordításban- a fordítói kreativitásról. In: Bárdosi Vilmos (szerk.) *Frazeológia. Az emberi világkép tükrözője*. Budapest. Tinta Könyvkiadó. 119-129
- Klaudy Kinga (2015): A nyelvi és kulturális aszimmetria hatása a fordításra. In: Gál Zsuzsa (szerk.) *Nyelvészet, művészet, hatalom. Írások Tóth Szergej tiszteletére*. Szeged. Szegedi Egyetem Kiadó 70-77.
- Klaudy Kinga (2013): Nyelvi és kulturális aszimmetria a reáliák fordításában. In: Bárdosi Vilmos (szerk.): *Reáliák- A lexikológiától a frazeológiáig. Értelmezések és fordítási kérdések*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Klaudy Kinga (1999): Az explicitációs hipotézisről. *Fordítástudomány* 1. évf. 2. szám 5-21
- Klaudy Kinga (1994): *A fordítás elmélete és gyakorlata*. Budapest. Scholastica.
- Kljucsevskij V.O. (2009): *Az orosz történelem terminológiája*. Russzisztikai Könyvek XXI. Russica Pannonicana. Budapest. 2009. ford.: Kis János
- Kóbor Márta (2007): A kultúrafogalom evolúciója a fordítástudományi diskurzusban és a kultúrafogalom gyakori implikációi. *Fordítástudomány*. 9. évf. 2. szám 37-54
- Komisszarov, V. N.- Комиссаров В.Н. (1999): *Современное переводоведение*. Изд. «ЭТС». Москва.
- Komisszarov, V. N.-Комиссаров В.Н. (1980): *Лингвистика перевода*. Москва. Международные отношения.

- Lanstyák István (2004): Fordítástudomány és kétnyelvűség. *Fordítástudomány*. 6. évf. 1. szám 5-27
- Lanstyák István (2006): *Nyelvből nyelvbe. Tanulmányok a szókölcsönzésről, kódváltásról és fordításról*. Kalligram Könyvkiadó. Pozsony.
- Lendvai Endre (1986): *A „lefordíthatatlan elem” megfeleltetési lehetőségei*. Kandidátusi értekezés. Pécs. JPTE TK.
- Lendvai Endre (2015): *Fordítás és kulturális tartalom. Az interkulturális fordítás alapvonalai*. Digi-Book Magyarország Kiadó. Gyula 2015. ISBN978-963-398-423-9
- Lendvai Endre (2012): *Kultúrák dialógusa: lingvokulturális kölcsönzés*. In: *Translatologia Pannonica*. PTE-BTK Fordítástudományi Kutatóközpont Elektronikus Folyóirata. Pécs. 5. szám 63-173
- Lendvai Endre (2005): Réalfelfogások napjaink fordításelméletében. In: Dobos Cs.-Kis Á., Lengyel Zs.- Székely G. *'Mindent fordítunk és mindenki fordít'*. Veszprém. SZAK. 67-71
- Lőrincz Julianna (2007a): *Kultúrák párbeszéde*. Pandora Könyvek 10. Eger. Líceum Kiadó.
- Lőrincz Julianna (2007b): Azonosság és másság. A műfordítás-elmélet néhány terminológiai kérdése. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények*. Miskolc, II. évfolyam, 1. szám 21-28
- Mártonyi Éva (2010): Öt fordító a Kincses-szigeten. A kulturálisan kötött kifejezések változása újrafordított szövegekben. In: Károly Krisztina és Fóris Ágota (szerk.) *Nyelvek találkozása a fordításban. Doktori kutatások Klaudy Kinga tiszteletére*. 201–214. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Mujzer-Varga Krisztina (2010): *Honosítás és idegenítés Örkény egyperces novelláinak fordításában*. Doktori értekezés. ELTE. Bp.
- Mujzer-Varga Krisztina (2007): A réalfogalom változásai és változatai. *Fordítástudomány*. 9. évf. 2. szám 55-84
- Newmark, P (1988): *A Textbook of Translation*. Prentice Hall. New York. 1988.
- Newmark, P (1982): *Approaches to Translation*. (Language Teaching Methodology Series). Oxford. Pergamon Press.
- Nida E. (1964): *Towards a Science of Translating*. Leiden. Brill.
- Nyikolaj Bergyajev (1993): *Dosztojevszkij világszemlélete*. Európa. Budapest.
- Pápai Vilma (2001): Új irányzatok az explicitáció kutatásában. *Fordítástudomány*. 3. évf. 1. szám. 26-39
- Papp Nándor (1999): A megszólítások nyelvtanának tolmácsolási implikációi. *Fordítástudomány* 1. évf. 1. szám 90-99

- Pedersen, J. (2005): How is Culture Rendered in Subtitles. *Challenges of Multidimensional Translation: Conference Proceedings* 1-18
- Pusztai-Varga Ildikó (2013): *Kulturálisan kötött nyelvi elemek fordítási megoldásai finn versek magyar és angol fordításaiban*. ELTE-BTK Doktori Disszertáció. Budapest.
- Recker-Рецкер Я.И (2007).: *Теория перевода и переводческая практика. Очерки лингвистической теории перевода*. Москва. Р-Валент.
- Reformatszkij- Реформатский А.А. (1999): *Введение в языковедение*. Москва. Аспект Пресс.
- Revzin-Rozencvejg- Ревзин И. И.-Розенцвейг В. Ю (1964): *Основы общего и машинного перевода*. Москва. Высшая школа.
- Simigné Fenyő Sarolta (2009): A metainformációs struktúrák fordítása a Tatjana levele Anyeginhoz című költemény (egyik) magyar fordításában. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények*. Miskolc. IV. évf. 1. szám 93-106
- Simigné Fenyő Sarolta (2010): Egyirányú ekvivalencia a kulturális közvetítés szolgálatában. In: Lendvai E- Wolos R. (eds) *Translatolia Pannonica II*. Pécs. PTE-BTK Fordítástudományi Kutatóközpont, Szlav Filológiai Tanszék. 86-92.
- Simigné Fenyő Sarolta (2006): Paradigmaváltás a fordításban. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények*. Miskolc. 1. évf. 1. szám 5-14
- Spiczéné Bukovszki Edit (2007): Fordítási stratégiák a kulturális közvetítés szolgálatában. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények*. Miskolc. 1. évf. 1. szám 15-26
- Svejcer- Швейцер А.Д. (1973): *Перевод и лингвистика*. Москва. Воениздат.
- Szabó Ede (1968): *A műfordítás*. Budapest. Gondolat.
- Szalkay Attila (2021): *A reáliák szerepe a forrásnyelvi szöveg üzenetének megőrzésében. Az interkulturális közvetítés a műfordításban*. Doktori disszertáció. ELTE. Budapest.
- Szegedy-Maszák Mihály (1998): Fordítás és kánon. *Irodalomtörténet*-29/79 évf. 1-2 szám. 63-83
- Szűcs Tibor (2017): A kicsinyítés-becézés szemantikai-pragmatikai funkciói és nyelvtani formái. In: *A magyar nyelv tanításának szakfolyóirata*. Balassi Intézet. THL2. 2017/1-2 147-155
- Telling D (2003): A reáliák fordítása a fordító kulturális kompetenciájának szemszögéből. *Fordítástudomány* 5. évf. 2. szám 58-70
- Telling D (2013a): A nyelvi közvetítés kulturális aspektusai a mai multikulturális világban. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények*. Miskolc. VIII. évf., 1. szám 21-26

- Tellinger D (2013b): Anton Popovic fordítás - elméletének központi kérdései: a kulturális és a nyelvi ekvivalencia. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények*. Miskolc. 8. évf. 2. szám 77-86
- Trompenaars, F (1998): *Riding the Waves of Culture. Understanding cultural diversity in business*. Second Edition. Nicholas Brealey Publishing. London.
- Valló Zsuzsa (1998): Reáliák és fordítói stratégiák a drámafordításban. *Modern Nyelvoktatás*. 4. évf. 2-3. szám 115-124
- Valló Zsuzsa (2002): „*Honosított*” angol drámák a színpadon. Budapest. Presszió Kft.
- Valló Zsuzsa (2000): A fordítás pragmatikai dimenziói és a kulturális reáliák. *Fordítástudomány*. 2. évf. 1. szám 34-49
- Venuti, L. (1995): *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. London and New York. Routledge.
- Verescsagin-Kosztomarov- Верещагин Е.М.-Костомаров В.Г. (1976): *Язык и культура*. Изд. 2. Москва. Русский Язык.
- Vermes Albert (2004): A relevancia-elmélet alkalmazása a kultúraspecifikus kifejezések fordításának vizsgálatában. *Fordítástudomány* 6. évf. 2. szám 5-17
- Vermes Albert (2015): A kontextus szerepe a tulajdonnév fordításában. *Névtani Értesítő* 37. Budapest. 2015:9-24
- Vermes Albert (2003): «Proper names in translation: An explanatory attempt», *Across Languages and Cultures* 4/1. 89–108.
- Vermes Albert: (2004): A relevancia-elmélet alkalmazása a kultúraspecifikus kifejezések fordításának vizsgálatában. *Fordítástudomány*. 6. évf. 2. szám 5-18
- Vermes Albert (2020): *Fordítás és kontextus. A másodlagos kommunikációs helyzetek kezelésének lehetőségei a fordításban*. Válogatott tanulmányok. Líceum Kiadó. Eger.
- Vermes Albert (2005): *Proper names in translation: a relevance-theoretic analysis*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Vinay, J. P.&Darbelnet, J. (1995).: *Comparative Stylistics of French and English. A methodology for translation*. Amsterdam: Benjamins.
- Vlahov Sz.& Florin Sz.-Влахов С.-Флорин С. (1980): *Непереводимое в переводе*. Москва. Международные отношения.
- Zoltán András (2016): *A Kárpát-medencei szlávok nyelvéről a honfoglalás idején*. In: Nyelvelmélet és kontaktológia 3. Szent István Társulat Apostoli Szentszék Könyvkiadója. Budapest. 33-46

Zöldhelyi Zsuzsa (2006): Az orosz irodalom magyar fogadtatása a XIX. században. *Bevezetés a XIX. századi orosz irodalom történetébe II.* Kroó Katalin, Budapest.

Források

- OE (orosz eredeti mű): Достоевский, Федор Михайлович: *Преступление и наказание*. Москва. «Издательство АСТ». 2019.
- GB: Fjodor Mihajlovsz Dosztojevszkij: *Bűn és bűnhődés*. Európa Könyvkiadó. Budapest. 2020. Ford.: Görög Imre és G. Beke Margit 1970.
- VE: Fjodor Mihajlovsz Dosztojevszkij: *Bűn és bűnhődés*. Jelenkor Kiadó. Pécs. 2004. Ford.: Vári Erzsébet 2004.
- SA: Fjodor Mihajlovsz Dosztojevszkij: *Bűn és bűnhődés*. Syllabux Könyvkiadó. 2015. Ford.: Soproni András 2015
- Borhegyi Péter-Bódy Zsombor-Kojanitz László-Szász Péter (2018): *Történelem tankönyv. 12. évf.* Eszterházy Károly Egyetem. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet. Eger.
- Jókai Mór: *A kőszívű ember fiai*. 1869. <https://mek.oszk.hu/00600/00695/00695.pdf>: Hozzáférés: 2021.06.29.

Szótárak, internetes források

- OMSz: Gáldi-Uzonyi (2000): *Orosz- magyar szótár*. Akadémiai Kiadó.
- Soproni András (2020): *Orosz kulturális szótár*. Corvina Kiadó Kft. Budapest.
- MÉK: Magyar Értelmező Kéziszótár. Arcanum adatbázis. A magyar nyelv értelmező kéziszótára online. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/> Hozzáférés: 2021. június 30.
- Толковый словарь Ушакова онлайн. <https://ushakovdictionary.ru/> Hozzáférés: 2021. május 29.
- Фразеологический словарь русского литературного языка онлайн. М.: Астрель, АСТ. 2008. Автор: А. И. Фёдоров. <https://rus-phraseology-dict.slovaronline.com> Hozzáférés: 2022. június 29.
- Викисловарь <https://ru.wiktionary.org/wiki/%D1%85%D0%BE%D0%B6%D0%B0%D0%B%D1%8B%D0%B9> Hozzáférés: 2022. szeptember 3.
- Толковый словарь Ожегова онлайн <https://slovarozhegova.ru> Hozzáférés: 2022. szeptember 10.

